

МІНІСТЭРСТВА ЮСТЫЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
ДЭПАРТАМЕНТ ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ГІСТАРЫЧНЫ АРХІЎ БЕЛАРУСІ

Дзмітрый Матвейчык

Выгнаня з роднага краю

Паслялістападаўская эміграцыя
з Беларусі і Літвы
(1830–1870-я гады)

Мінск «Лімарыус» 2011

УДК 94(476+474.5)

ББК 63.3(4)

М 33

ЗМЕСТ

Рэкамендавана да друку
Вучоным Саветам Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі

Рэцэнзенты: доктар гістарычных навук, акадэмік *Касцюк М. П.*;
доктар гістарычных навук, прафесар *Швед В. В.*;
кандыдат гістарычных навук, дацэнт *Яноўская В. В.*;
кандыдат гістарычных навук *Лісейчыкаў Д. В.*;
кандыдат гістарычных навук *Крук У. П.*

Пералік умоўных абазначэнняў і скарачэнняў	4
УВОДЗІНЫ	5
1. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ: КАРОТКІ АГЛЯД	11
1.1. Гістарыяграфія	11
1.2. Крыніцы	13
2. ПРЫЧЫНЫ ЭМІГРАЦЫІ. РАССЯЛЕННЕ ЭМІГРАНТАЎ З БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ	17
2.1. Палітыка расійскіх уладаў у адносінах да ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг.	17
2.2. Колькасць і рассяленне эмігрантаў у краінах Заходняй Еўропы	24
3. ГУРТАВАННЕ ЎРАДЖЭНЦАЎ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ У ЭМІГРАЦЫІ	43
3.1. Арганізацыі і палітычныя плыні <i>Вялікай эміграцыі</i> : агульны агляд	43
3.2. Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель	48
3.3. Таварыства Братэрскага Аб'яднання	60
3.4. Літоўска-Рускі Клуб	67
4. САМАСВЯДОМАСЦЬ І САМАВЫЗНАЧЭННЕ ЭМІГРАНТАЎ З БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ	71
5. УПЛЫЎ ЭМІГРАЦЫІ НА ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ РУХ НА РАДЗІМЕ	77
5.1. <i>Экспедыцыя Заліўскага</i> на Беларусі і Літве	77
5.2. Дзейнасць Шымана Канарскага	96
6. ПІСЬМЕННІЦКАЯ І ВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ У ЭМІГРАЦЫІ ЎРАДЖЭНЦАЎ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ: АГУЛЬНЫ АГЛЯД	107
7. АМНІСТЫЯ І ВЯРТАННЕ ЭМІГРАНТАЎ НА РАДЗІМУ	131
ЗАКЛЮЧЭННЕ	141
ДАДАТАК	
I. Імянны спіс сябраў Таварыства Братэрскага Аб'яднання	143
II. Акт заснавання і Статут Літоўска-Рускага Клуба	147
Спіс ілюстрацый	153
Спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры	155
Спіс публікацый аўтара	182
Паказальнік імёнаў	184
Паказальнік геаграфічных назваў	191

ПЕРАЛІК УМОЎНЫХ АБАЗНАЧЭННЯЎ І СКАРАЧЭННЯЎ

адв. — адварот
 арк. — аркуш
 аўт. — аўтар
 в. — вёска
 ваяв. — ваяводства
 ВКЛ — Вялікае княства Літоўскае
 воп. — вопіс
 г. — 1) год; 2) горад
 гг. — гады
 ген. — генерал
 гл. — глядзі
 ГЛТ — Гісторыка-Літаратурнае
 Таварыства
 губ. — губерня
 дэп. — дэпартамент
 інш. — іншыя
 к. — канец
 кап. — капейка, капеек
 ЛВК — Літоўскі Вайсковы Камітэт
 м. — мястэчка
 маёнт. — маёнтак
 пав. — павет
 пач. — пачатак
 ПНК — Польскі Нацыянальны Камітэт
 пол. — польскі

р. — рака
 руб. — рубель, рублёў
 с. — старонка
 ст. — стагоддзе
 стст. — стагоддзі
 т. — том
 ТБА — Таварыства Братэрскага
 Аб'яднання
 ТЛРЗ — Таварыства Літоўскае і Рускіх
 Зямель
 ТТТ — Таварыства Трэцяга Траўня
 тыс. — тысяча, тысяч
 ф. — фонд
 фальв. — фальварак
 фр. — французскі
 чал. — чалавек
 ар. — аругаšас (літ. — вопіс)
 f. — fondas (літ. — фонд)
 p. — page (фр. — старонка)
 rkps. — rękopis (пол. — рукапіс)
 s. — stroпа (пол. — старонка)
 b. — bojimas vienetas (літ. — адзінка
 захавання)
 t. — tom (пол. — том)

Выгнаньня з роднага краю, бадзягі на свеце, пазбаўленьня ўсяго, што магло нам быць мілага, мы не перасталі, аднак, быць Палякамі, а святасць нашай справы, перакананне, што мы выканалі свой абавязак, падзяляючы нашых пачуццяў усімі народамі, становіцца гарантыяй нашай будучыні, настолькі для нас добрай, наколькі сённяшні стан рэчаў працягвае спрыяць намерам Прыгнятальнікаў чалавецтва!

Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель
 да землякоў і таварышаў зброі. —
 Парыж, 20.02.1832.

Падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне тэрыторыі Беларусі і Літвы ў склад Расійскай імперыі азначалі пачатак новага перыяду ў іх гісторыі. Адною з характэрных яго рысаў з'яўлялася існаванне негатыўных адносінаў часткі насельніцтва гэтых тэрыторый, пераважна вышэйшага, прывіляванага саслоўя, да самога факта ліквідацыі Рэчы Паспалітай, якая з'яўлялася для іх радзімай. Таму на працягу ўсяго перыяду знаходжання Беларусі і Літвы ў складзе Расійскай імперыі (1772–1917 гг.) на іх землях разгортваўся вызваленчы рух, які сваёй галоўнай мэтай ставіў аднаўленне падзеленай Дзяржавы.

Асобнае месца ў гісторыі Беларусі названага перыяду займаюць паўстанні 1794 г., 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. У савецкі час і гэтыя паўстанні, і ўвесь грамадска-палітычны рух у Беларусі і Літве ў першай палове XIX ст. разглядаліся выключна як *польскія*, што збядняла беларускую гісторыю і гістарыяграфію. Тагачаснае і сучаснае разуменне тэрмінаў *польскі* і *паляк* прыныпова адрозніваюцца [гл. 4.2], таму спрошчаны падыход, які панаваў у савецкай гістарыяграфіі і характарызаваўся простым капіраваннем тэрміналогіі дакументаў першай паловы XIX ст. і накладаннем яе на сённяшнюю сітуацыю, супярэчыць прынцыпу навуковасці і не можа задавальняць даследчыкаў гісторыі Беларусі. Падобны падыход да ацэнкі дзейнасці ўраджэнцаў Беларусі і Літвы ў разгортванні вызваленчага руху збядняе іх ролю ў гэтай барацьбе. Апрача таго, марксісцкі падыход з ідэяй класавай барацьбы выразна прыніжаў ролю змагароў, якія паходзілі са шляхецкага саслоўя. Менавіта са шляхты рэкрутавалася пераважная большасць як удзельнікаў паўстанцкіх атрадаў розных гадоў, так і сяброў падпольных арганізацый 20–60-х гг. XIX ст. Без разумення прычын іх дзейнасці, асноўных сродкаў барацьбы і асэнсавання наступстваў немагчыма даследаванне больш позняга перыяду, калі пачалося фарміраванне беларускага (у сучасным сэнсе гэтага тэрміна) нацыянальнага руху і беларускай нацыі, у чым шляхта таксама прымала самы актыўны ўдзел.

Кожнае з вышэйзгаданых паўстанняў выклікала ў сваю чаргу іншую з’яву — эміграцыю пэўнай часткі яго ўдзельнікаў у Заходнюю Еўропу і іншыя часткі свету. Уласныя патрыятычныя перакананні і рэпрэсіўныя захады расійскіх уладаў не дазвалялі змагарам спыніць сваю барацьбу нават тады, калі іх ваеннае паражэнне станавілася фактам. У гэты перыяд айчынай гісторыі палітычная эміграцыя атрымала сваё найбольшае (у параўнанні з часамі ВКЛ і Рэчы Паспалітай) развіццё.

Феномен палітычнай эміграцыі з Рэчы Паспалітай, і з ВКЛ у прыватнасці, звязаны з пачаткам змагання за незалежнасць дзяржавы, галоўным чынам супраць Расійскай імперыі, і пачынае развівацца з канца 1760-х гг. За перыяд з 1768 па 1815 гг. мелі месца некалькі хваль палітычнай эміграцыі з беларуска-літоўскіх губерняў:

1) *паслябарская*, звязаная з падаўленнем Барскай канфедэрацыі і правядзеннем першага падзелу Рэчы Паспалітай;

2) *трэцятравеньская*, выкліканая адменай Канстытуцыі 3 траўня 1791 г. і другім падзелам Рэчы Паспалітай;

3) *касцюшкаўская*, якая з’явілася пасля паражэння паўстання 1794 г. і ліквідацыі Рэчы Паспалітай;

4) *напалеонаўская*, звязаная з аднаўленнем польскай дзяржаўнасці ў выглядзе Герцагства Варшаўскага, створанага ў 1807 г. імператарам Напалеонам, спадзяваннямі на поўнае аднаўленне Рэчы Паспалітай і ваенным паражэннем напалеонаўскіх войскаў у кампаніі 1812 г. супраць Расіі.

Адносна ліберальны рэжым, які панаваў ва ўтвораным у 1815 г. Каралеўстве Польскім, ствараў магчымасці для вяртання на радзіму тых прыхільнікаў Напалеона, якія пакінулі яе пасля заняцця расійскімі войскамі земляў былога ВКЛ і Княства Варшаўскага. У эміграцыі засталіся толькі адзінкавыя асобы, напрыклад, Т. Касцюшка, які пасяліўся ў Швейцарыі пасля атрымання амністыі ад Паўла I і жыў тут да сваёй смерці ў 1817 г. [292].

У цэлым усе пералічаныя вышэй хвалі эміграцыі яднаюць некалькі рысаў. Па-першае, яны не былі шматколькаснымі. Радзіму пакідалі не больш за некалькі соцень асоб. Па-другое, яны не былі працяглымі: за рэдкім выключэннем эмігранты вярталіся на радзіму пасля некалькіх гадоў жыцця на чужыне. Эміграцыя пасля паўстання 1830–1831 гг. (паслялістападаўская) мела прыцыпова іншыя паказчыкі. Землі былой Рэчы Паспалітай пакінулі тысячы чалавек, прычым большая іх частка ўжо ніколі не вярнулася назад.

Уяўленне пра эміграцыю ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. як пра малазначны эпизод айчынай гісторыі стала прычынай адсутнасці ў беларускай гістарыяграфіі асобных манаграфічных даследаванняў па гэтай тэматыцы. Як правіла, аўтары абмяжоўваліся толькі павярхоўным аглядам гісторыі эміграцыі. Тым больш не рабіліся спробы прасачыць дзейнасць ураджэнцаў Беларусі і Літвы ў эміграцыі. Іх звычайна залічвалі да ўсіх *польскіх* эмігрантаў

і не цікавіліся своеасаблівасцямі іх становішча па-за межамі радзімы, а таксама ўзаемаадносін з ураджэнцамі ўкраінскіх зямель ці Каралеўства Польскага. Не звярталася ўвага і на той факт, што па-за межамі радзімы многія эмігранты развівалі свае навуковыя і літаратурныя здольнасці. Гэтаму садзейнічала адсутнасць у краінах, дзе жылі эмігранты, жорсткай цензуры, якая існавала ў Расійскай імперыі, а таксама даступнасць для іх лепшых еўрапейскіх цэнтраў вышэйшай адукацыі.

Хіба што не найбольш важнай праблемай пры даследаванні дзейнасці эмігрантаў з’яўляецца вызначэнне колькасці ўраджэнцаў Беларусі і Літвы, якія пасля паражэння паўстання пакінулі радзіму. Гэта важна таму, што ад колькасці самым непасрэдным чынам залежыць патэнцыял эміграцыі — фізічны і інтэлектуальны, — які яна ў выпадку патрэбы магла б выкарыстаць. З гэтым жа звязана праблема рассялення эмігрантаў па тэрыторыі Заходняй Еўропы і ўсяго свету ўвогуле, а таксама па тэрыторыі Францыі ў прыватнасці, паколькі там пасялілася пераважная большасць выгнаннікаў. Як гэта будзе паказана ніжэй, рассяленне ў пэўнай ступені ўплывала і на арганізацыйнае афармленне эміграцыі з Беларусі і Літвы.

Не менш істотным з’яўляецца пытанне самасвядомасці і самавызначэння ў эміграцыі ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Тут неабходна адзначыць, якія тэрміны выкарыстоўвалі эмігранты для самаакрэслення і акрэслення сваіх суайчыннікаў, якую тэрыторыю яны лічылі сваёй айчынай. Гэтая праблема тым больш важная для беларускай гістарыяграфіі, што многія папярэднія польска- і рускамоўныя працы цалкам ігнаравалі рэгіянальныя своеасаблівасці прадстаўнікоў беларуска-літоўскіх губерняў у грамадска-палітычным руху першай паловы XIX ст. Гэтая традыцыя захавалася да сённяшняга дня. На працягу доўгага часу гісторыкі XX–XXI стст., пераймаючы тэрміналогію рускамоўных крыніц, створаных царскімі ўладнымі органамі, і афіцыйнай царскай гістарыяграфіі, паўстанне 1830–1831 гг. называлі *руско-польскай вайной*, *польскім паўстаннем* і г. д. Пры гэтым не рабілася спроба растлумачыць сэнсавае напэўненне тэрмінаў *польскі*, *паяк* і г. д., разуменне якіх мянялася на працягу стагоддзяў [25; 107]. Да гэтага часу айчынная гістарыяграфія шукае адказ на пытанне, кім жа лічылі сябе прадстаўнікі шляхты Беларусі і Літвы ў першай палове XIX ст. — *ліцвінамі* ці *паякамі*, хаця падобная пастаноўка пытання сама па сабе з’яўляецца некарэктнай.

Апрача таго, трэба мець на ўвазе той факт, што самаакрэсленне і самасвядомасць, а значыць, і супрацьпастаўленне сябе іншым, стварае патэнцыяльную глебу для з’яўлення супярэчнасцяў паміж рознымі групамі эмігрантаў. У дадзеным выпадку ўзніклі супярэчнасці паводле прыцыпу рэгіянальнага паходжання, а ўзаемадзеянне падобнага фактара з сацыяльнымі праблемамі можа выклікаць самыя розныя формы праяўлення. Наяўнасць разыходжання ў поглядах паміж ураджэнцамі зямель былога ВКЛ (*ліцвінамі*) з аднаго боку

і выхадцамі з Каралеўства Польскага (*караняжамі*) з другога не раз адзначалася гісторыкамі эміграцыі, але іх прычыны да гэтага часу заставаліся ў значнай ступені нераскрытымі. А гэта тым больш важна, што яны аказалі немалы ўплыў на стварэнне эмігрантамі з беларуска-літоўскіх губерняў некалькіх асобных арганізацый.

Адной з яскравых праяваў дзейнасці эмігрантаў з Беларусі і Літвы з'яўляюцца заснаваныя імі арганізацыі, праз якія яны намагаліся вырашаць свае праблемы і дасягаць сваіх мэтай. Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель і створаны пры ім Літоўскі Вайсковы Камітэт, Таварыства Братэрскага Аб'яднання і Літоўска-Рускі Клуб — гэта тыя спробы арганізацыйнага афармлення *ліцвінаў* і *русінаў*, якія былі здзейснены імі ў *паслялістападаўскай* эміграцыі. Кожная з гэтых арганізацый займае сваё месца ў гісторыі *Вялікай эміграцыі* і ўнесла той ці іншы ўклад у яе дасягненні ці паражэнні, аднак як яны самі, так і мноства пытанняў, звязаных з іх дзейнасцю, працяглы час заставаліся невядомымі айчыннаму гісторыку.

Палітычная эміграцыя — гэта ні ў якім разе не бязмэтавае пражыванне на тэрыторыі іншых дзяржаў у чаканні лепшага лёсу і не свядомае жаданне ўліцца ў іншае грамадства, што характэрна, напрыклад, для эканамічнай эміграцыі. Мэтай прадстаўнікоў *Вялікай эміграцыі* быў працяг палітычнай барацьбы, у тым ліку праз узнаўленне ўзброенага паўстання, вынікам чаго павінна стаць вызваленне айчыны і адраджэнне Рэчы Паспалітай. У сувязі з гэтым адна з найбольш важных задач эмігрантаў — данесці сваё слова да радзімы, занятай ворагам, каб перадаць звесткі пра сябе і аказаць ёй дапамогу ў арганізацыі барацьбы. З гэтай прычыны набывае немалую важнасць праблема ўплыву эміграцыі на грамадска-палітычны рух на радзіме і ацэнка ступені гэтага ўплыву.

Як вядома, пісьменніцкая і публіцыстычная дзейнасць з'яўлялася адным з асноўных відаў прапаганды і агітацыі, а значыць, і ідэалагічнай барацьбы ў цэлым. Для палітычнай эміграцыі якой бы то ні было хвалі гэта характэрна яшчэ ў большай ступені. Удзельнікі пацярпелай паражэнне барацьбы атрымалі значную колькасць часу і сіл, што ў сукупнасці са свежымі моцнымі ўражаннямі і эмоцыямі становіцца штуршком да актыўнай творчасці. *Вялікая эміграцыя* ў цэлым, і ўрадженцы Беларусі і Літвы як яе частка, з'яўляецца хіба што не найбольш яскравым прыкладам гэтага. *Паслялістападаўскімі* эмігрантамі на працягу ўсяго часу іх жыцця па-за межамі радзімы было заснавана больш за 100 перыядычных выданняў, выдадзены тысячы кніг, брашур, улётак і да т. п., галоўнай мэтай якіх, проста ці ўскосна, было імкненне да гуртавання сіл дзеля вызвалення радзімы. І хаця многія творы далёкія ад эстэтычнай прыгажосці ці высокай якасці, але кожны з іх варты быць зразуметым у тым кантэксце, у якім ён з'яўляўся і функцыянаваў.

Нягледзячы на прыкладзеныя намаганні і шчырасць імкненняў, эміграцыі не ўдалося дасягнуць сваёй галоўнай мэты — хуткага ўзнаўлення паўстання на радзіме. Храналагічна блізкія рэвалюцыйныя падзеі на землях былой Рэчы Паспалітай адбыліся толькі падчас *Вясны Народаў* — у 1846–1849 гг., — ды і тыя былі падаўлены дзяржавамі, што здзейснілі яе *разбор*. Менавіта ў кантэксце такой вялікай працягласці эміграцыі, а таксама малой паспяховасці намаганняў падчас яе і неабходна разумець факт прыняцця некаторымі эмігрантамі палітычнай амністыі ад расійскіх уладаў, а яшчэ больш канкрэтна — ад расійскага імператара (Мікалая I ці Аляксандра II), які асабіста даваў рэзалюцыю наконт кожнага падобнага прашэння. Даследаванне гэтай асаблівасці эміграцыі яшчэ практычна не праводзілася, аднак гэта тым больш важна, што амністыя выкарысталі некаторыя вядомыя дзеячы культуры Беларусі — Напалеон Орда, Аляксандр Рыпінскі і інш.

Усё вышэйсказанае пераконвае, што даследаванне жыцця і дзейнасці ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. у Заходняй Еўропе з'яўляецца неабходным для айчыннай гістарыяграфіі і выступае перспектыўным накірункам навуковых распрацовак.

Гэтая манаграфія базуецца на дысертацыі на атрыманне ступені кандыдата гістарычных навук, абароненай аўтарам 15 красавіка 2008 г. у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Ніжняя храналагічная мяжа эміграцыі — дата яе пачатку — 1831 год. Вызначэнне верхняй мяжы выклікае большую складанасць. Пры абсалютызацыі гэтага крытэрыя яна можа быць вызначана як дата смерці апошняга з эмігрантаў (паводле наяўных звестак, гэта 1909 г.), аднак падобны падыход будзе з'яўляцца некарэктным. У гэтай манаграфіі верхняя храналагічная мяжа — 70-я гг. XIX ст., калі скончылася пісьменніцкая дзейнасць часткі эмігрантаў, якія дажылі да таго часу.

Для адбору асобаў, дзейнасць якіх даследавана ў манаграфіі, ужываліся тры крытэрыі:

- 1) нараджэнне асобы на тэрыторыі адной з пяці заходніх губерняў Расійскай імперыі: (Віленская, Гродзенская, Мінская, Віцебская, Магілёўская);
- 2) удзел у паўстанні 1830–1831 гг. на землях былой Рэчы Паспалітай;
- 3) пераход асобы пасля паражэння паўстання ў краіны Заходняй Еўропы ў 30-х гг. XIX ст.

Іншыя крытэрыі (этнічнае ці сацыяльнае паходжанне, веравызнанне, прафесійныя заняткі і да т. п.) не ўжываліся.

У сувязі з абранымі крытэрыямі ў манаграфіі не аналізуецца дзейнасць тых асобаў, якія паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў і знаходзіліся ў эміграцыі, але не прымалі ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. (Адам Міцкевіч, Валенты Ваньковіч, Леанард Ходзька і інш.). Аднак некаторыя з іх згадваюцца ў кантэксце даследавання эміграцыйнага жыцця.

Мэтазгодна прывесці тлумачэнні некаторых ужытых у манаграфіі тэрмінаў.

У першую чаргу варта падаць дэфініцыю тэрміна *эміграцыя*. Пад гэтым тэрмінам разумеецца перасяленне са сваёй айчыны ў іншыя краіны па эканамічных, палітычных, рэлігійных і іншых прычынах. У гэтай манаграфіі вядзецца размова пра эміграцыю па палітычных матывах. Тэрмін *паслялістападаўская эміграцыя* ўспрыняты з польскай гістарыяграфіі. Ён ужываецца ў адносінах да той хвалі эміграцыі, пачатак якой дало паражэнне паўстання 1830–1831 гг. — *лістападаўскага*.

Пад тэрмінам *беларуска-літоўскія губерні* разумеюцца адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі (губерні), у адносінах да якіх у 1831 г. ужываліся тапонімы *Беларусь* і *Літва*: Віленская, Віцебская, Гродзенская, Магілёўская і Мінская губерні. Галоўнай прычынай злучанага ўжывання гэтага тэрміна (*беларуска-літоўскія*), а не асобнага (*беларускія і літоўскія*), з'яўляецца адсутнасць у 1831 г. дакладна акрэсленай мяжы паміж геаграфічнымі абшарамі *Беларусь* і *Літва*.

Выказваю падзяку Нацыянальнаму гістарычнаму архіву Беларусі і асобна яго дырэктару Але Купрыянаўне Галубовіч за нададзеныя матэрыялы, Варшаўскаму ўніверсітэту і асобна Інстытуту інтэрдысцыплінарных даследаванняў і Інстытуту Усходняй Еўропы пры ім, Польскай бібліятэцы ў Парыжы, прафесару, доктару габлітаванаму Анджэю Новаку, прафесару, доктару габлітаванаму Юрасю Гарбінскаму, кандыдату гістарычных навук, дацэнтку Вользе Гарбачовай, кандыдату філалагічных навук Аляксандру Фядуце, а таксама шанюўным рэцэнзентам і ўсім установам і людзям, дзякуючы дапамозе якіх напісанне і выданне гэтай манаграфіі стала магчымым.

1. ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ: КАРОТКІ АГЛЯД

1.1. Гістарыяграфія

Даследаванне дзейнасці эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай у Заходняй Еўропе пасля паўстання 1830–1831 гг., што адбылося на тэрыторыі Польшчы, Беларусі, Літвы і Украіны, было пачата яшчэ самімі эмігрантамі. У 30–40-я гг. у Парыжы выйшла некалькі выданняў імяннага спісу эмігрантаў [307; 308]. Крыху пазней, у 1865 і 1866 гг. у Лейпцыгу былі надрукаваны працы па гісторыі эміграцыі аўтарства ўраджэнца Брэсцкага пав. В. Гэльтмана [240; 241]. У 60-х гг. XIX ст. *польская* эміграцыя стала аб'ектам даследавання расійскага гісторыка В. Рагча, які прысвяціў гэтай тэме асобную манаграфію, а таксама главу ў адной са сваіх прац [111; 112]. Для першых даследаванняў эміграцыі характэрна моцная палітычная заангажаванасць іх аўтараў. Ва ўсіх названых працах навукоўцы не толькі паказваюць гістарычны падзеі, але вялікую ўвагу ўдзяляюць крытыцы поглядаў і дзеянняў сваіх палітычных апанентаў.

На сённяшні дзень бібліяграфія прац (манаграфій і артыкулаў), якія з'яўляюцца тыя ці іншыя аспекты *Вялікай эміграцыі*, налічвае тысячы пазіцый. Сярод іх — некалькі фундаментальных прац. Першая з іх, аўтарства Л. Гадо-на, была выпушчана ў трох тамах у 1902–1903 гг. у Кракаве. У ёй была зроблена спроба ахапіць усе эміграцыйныя падзеі 1831–1835 гг. Тут скрупулёзна прааналізаваны шматлікія бакі жыцця і дзейнасці на чужыне былых паўстанцаў у пачатковы перыяд эміграцыі [208]. Пазней гэтая праца была перавыдадзена [209]. Несумненна большым навуковым узроўнем вылучаецца даследаванне С. Калембкі, якое выйшла ў свет у 1971 г. і асвятляла эміграцыю з зямель былой Рэчы Паспалітай з 1831 па 1862 гг. Новым у гэтай працы з'яўляецца аналіз дзейнасці ўсіх асноўных арганізацый эмігрантаў розных палітычных накірункаў за названы перыяд, паказ адносінаў палітычных лагераў эміграцыі да падзей на радзіме і ў Еўропе з пункту гледжання іх карысці для нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Тут жа нададзена ўвага маральнаму стану эмігрантаў і штодзённым падзеям іх жыцця [260]. Гэтая праца таксама была перавыдадзена, ужо з выпраўленнямі і дапаўненнямі [261].

Даследаванні эміграцыі з беларуска-літоўскіх губерняў можна падзяліць на шэраг этапаў. Першы з іх пачаўся з канца XIX ст. і працягваўся да 30-х гг. XX ст. У гэты час з'явіўся шэраг артыкулаў і раздзелаў манаграфій, прысвечаных некаторым бакам дзейнасці Таварыства Літоўскага і Рускіх Зямель (далей — ТЛРЗ). З. Васілеўскі падрабязна прасачыў удзел двух знакамітых паэтаў у працы ТЛРЗ — А. Міцкевіча і Ю. Славацкага, пачынаючы ад заснавання і да заканчэння

актыўнай дзейнасці таварыства ў 1833 г. [453; 454; 455]. А. Вярніцкі звярнуў увагу на таварыства ў кантэксце дзейнасці ў яго складзе аднаго з найбольш актыўных яго сяброў — Леанарда Ходзькі [456]. Артыкулы У. Клышэўскага амаль цалкам прысвечаны гісторыі гравіроўкі медаля ў памяць пра паўстанне на землях Беларусі, Літвы і Украіны, у прыватнасці, паказаны мэты і асноўныя ідэйныя падставы гэтай акцыі [270, 271]. Б. Ліманоўскі прасачыў удзел у працы ТЛРЗ вядомага ў будучым эміграцыйнага дэмакрата С. Ворцэля [371, s. 72–75]. У. Міцкевіч пэўную ўвагу надаў ТЛРЗ як арганізацыі, звязанай з яго знакамітым бацькам Адамам [385, t. 2, s. 228–230]. Ананімны аўтар¹ прасачыў дзейнасць у складзе ТЛРЗ аднаго з яго заснавальнікаў — Уладзіслава Плятэра. [461]. У цэлым для гэтага этапу характэрна канцэнтрацыя ўвагі на адной арганізацыі (ТЛРЗ), вузкае кола ўжытых крыніц, аналіз дзейнасці ў складзе ТЛРЗ асобных дзеячаў (С. Ворцэля, А. Міцкевіча, Ю. Славацкага, У. Плятэра), а таксама адсутнасць аналітычнасці, публіцыстычны стыль прац. Затым надыходзіць перапынак у некалькі дзясяткаў гадоў, калі даследаванні па названай праблеме не вяліся.

Наступны этап пачынаецца з выхаду ў 1967 г. артыкула А. Баршчэўскай, які да гэтага часу з’яўляецца адной з найбольш грунтоўных прац, у якой прасочана дзейнасць ТЛРЗ [129; 130]. З гэтага часу названая арганізацыя трапляе ў поле ўвагі і іншых гісторыкаў *Вялікай эміграцыі* — Д. Рэдэровай, якую цікавіў уклад ТЛРЗ у навуковыя дасягненні ў эміграцыі [424], М. Страшэўскай, якая даследавала ролю ТЛРЗ у літаратурнай творчасці эмігрантаў [441, s. 91–93, 95–101], А. Новака, аб’ектам аналіза якога ТЛРЗ стала ў кантэксце разлажэння «*перадсучаснай*» *нацыі Рэчы Паспалітай* [405]. У гэты ж час пачынаюцца даследаванні іншай арганізацыі — Таварыства Братэрскага Аб’яднання [405, s. 214]. Варта таксама згадаць працу расійскага гісторыка М. Міцінай, якая на падставе звестак, сабраных пад кіраўніцтвам віленскага ваеннага, гродзенскага, мінскага, беластоцкага губернатара М. Далгарукава і адасланых ім у Санкт-Пецярбург, паспрабавала высветліць колькасць удзельнікаў паўстання, у тым ліку і з Беларусі і Літвы, якія пасля яго паражэння *эмігрыравалі ці схаваліся ад рэпрэсіі* [29]. У згаданых працах пададзены грунтоўны спіс выкарыстаных крыніц, для іх характэрны глыбокі навуковы падыход да вырашэння абранай праблемы.

З 90-х гг. XX ст. тэматыка *Вялікай эміграцыі* пачынае распрацоўвацца і ў беларускай гістарыяграфіі. Ёй прысвячаюць свае працы В. Гарбачова [4; 5; 9; 10; 13; 16; 18; 20], В. Швед [124] і інш. Біяграфы найбольш вядомых эмігрантаў і некаторыя іншыя артыкулы па тэме *Вялікай эміграцыі* прадстаўлены таксама ў *Энцыклапедыі гісторыі Беларусі* [6; 7; 8; 11; 12; 15; 26; 27; 123]².

¹ Магчыма, гэта быў сам У. Плятэр.

² Больш падрабязна пра праблематыку і гістарыяграфію даследаванняў дзейнасці ўраджэнцаў Беларусі і Літвы ў *Вялікай эміграцыі* гл.: Матвейчык Д. Ч., Філатава А. М. Палітыка царскага ўрада ў час паўстання 1830-1831 гг. Эміграцыя з беларускіх зямель...

Нягледзячы на шматлікія дасягненні навукоўцаў, да сённяшняга дня шмат аспектаў з гісторыі *Вялікай эміграцыі*, асабліва ў дачыненні да эміграцыі з беларуска-літоўскіх губерняў, засталіся спрэчнымі альбо слаба асветленымі. Менавіта на вырашэнне гэтых праблем было накіравана дадзенае манаграфічнае даследаванне.

1.2. Крыніцы

Даследаванне гісторыі эміграцыі з беларуска-літоўскіх губерняў патрабуе як выкарыстання ўжо вядомых, так і ўвядзення ў навуковы ўжытак новых крыніц. Гэта дазволіць запэўніць існуючыя прабелы ў даследаваннях і ўдакладніць спрэчныя моманты. Наяўныя крыніцы можна ўмоўна падзяліць на апублікаваныя і рукапісныя (неапублікаваныя).

Апублікаваныя крыніцы магчыма падзяліць на некалькі груп. У першую групу неабходна аднесці матэрыялы з эміграцыйнай перыёдыкі. У перыяд з 1831 па 1863 гг. эмігрантамі выпускалася больш за 100 перыядычных выданняў. Яны даюць багаты матэрыял для даследавання, асабліва для асветлення палітычных дыскусій. Сярод гэтай групы крыніц варта найбольшую ўвагу звярнуць на выданні, шчыльна звязаныя з ТЛРЗ — газеты *Pielgrzym Polski* (*Польскі Пілігрым*) і *Pamiętnik Emigracji* (*Дзённяк Эміграцыі*), якія былі заснаваны яго сябрамі [409; 413; 418]. Таксама варта звярнуць увагу на перыядычныя выданні, якія друкавалі на сваіх старонках звароты эмігрантаў адзін да аднаго і кароткія нататкі пра смерць эмігрантаў [191; 196; 388; 445]. Да гэтай групы шчыльна прымыкаюць іншыя публіцыстычныя матэрыялы эміграцыі — разнастайныя адозвы, тэксты публічных прамоў, палемічныя брашуры і г. д. Яны выйшлі ў свет як у часы эміграцыі, так і апублікаваны даследчыкамі ў больш позні час [13; 314; 316; 379; 407].

Наступную групу апублікаваных крыніц прадстаўляюць дзённікі і ўспаміны, аўтарамі якіх былі эмігранты. Як правіла, яны змяшчаюць вялікую колькасць інфармацыі пра штодзённае жыццё былых паўстанцаў у заходнееўрапейскіх краінах, у тым ліку і пра супярэчнасці паміж *ліцвінамі* і *караняжамі* [133; 287; 422], а таксама пра перыпетыі дыпламатычных узаемаадносін з урадамі розных краін і да т. п. [194; 313; 399]. Блізка да мемуарных твораў эмігрантаў прымыкае іх апублікаваная эпістальярная спадчына [193; 252; 312; 404]. Выкарыстанне гэтай групы крыніц абумоўлена наяўнасцю ў іх вялікай колькасці інфармацыі суб’ектыўнага характару, карыснай для высвятлення прычын эміграцыі, маральнага і матэрыяльнага стану эмігрантаў, іх адносін да дзеянняў сваіх суайчыннікаў у Заходняй Еўропе і на радзіме, намераў і планаў у эміграцыі і г. д.

Для даследавання пісьменніцкага здабытку эмігрантаў найбольш каштоўнымі з’яўляюцца іх творы. Напісаныя рознымі асобамі і ў розны час, яны

не складаюць суцэльнага комплексу і ўяўляюць сабой самую шматколькасную групу апублікаваных крыніц.

У асобную групу апублікаваных крыніц варта вынесці заканадаўчыя акты Расійскай імперыі, змешчаныя ў *Поўным зборы законаў Расійскай імперыі* [105]. Яны хаця і не асвятляюць эміграцыйнае жыццё, але вызначаюць статус удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. пасля яго падаўлення і з’яўляюцца падставай для даследавання прычын эміграцыі. Немалую каштоўнасць уяўляюць таксама апублікаваныя матэрыялы следчых спраў, якія тычацца ўдзельнікаў *Экспедыцыі Заліўскага* і *Справы Шымана Канарскага* [290; 435; 437].

Апублікаваныя матэрыялы не даюць магчымасці праліць святло на многія бакі дзейнасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Дапоўніць іх дазваляюць неапублікаваныя крыніцы. У Беларусі матэрыялы па праблеме эміграцыі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. знаходзяцца ў двух нацыянальных гістарычных архівах — у Гродне і Мінску, а ў Літве — у Літоўскім Дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільні.

У гэтых архіўных сховішчах захоўваюцца матэрыялы следчых камісій па справах аб паўстанцах 1830–1831 гг. — Віленскай, Гродзенскай і Мінскай. Віленскія матэрыялы налічваюць каля 2 тыс. спраў [359]; у Гродне захавалася каля 450 спраў [86], у Мінску — толькі 5 [30]. Апрача дакументаў, якія тычацца ўдзелу ў паўстанні, у іх можна знайсці некаторыя звесткі пра жыццё паўстанцаў у эміграцыі, копіі іх лістоў да сваякоў на радзіме і г. д. У фондах гэтых камісій захаваліся таксама матэрыялы, якія асвятляюць пераход паўстанцаў з тэрыторыі Расійскай імперыі ў Прусію [362; 363; 364; 365; 366; 367], пераезд некаторых у Францыю ў 1832 г. [90; 361], адпраўку паўстанцаў з Прусіі ў Амерыку [51; 59; 95; 368; 369].

Найбольш прадстаўнічую групу крыніц з беларускіх архіваў складаюць матэрыялы, якія асвятляюць працэс канфіскацыі рухомай і нерухомай маёмасці паўстанцаў, якія пакінулі радзіму, а таксама ліквідацыю іх даўгоў. У Гродне захаваліся асобны фонд Гродзенскай губернскай ліквідацыйнай камісіі, якая займалася справамі маёмасці паўстанцаў [96]. Справы аб канфіскацыі маёмасці знаходзяцца таксама ў вялікай колькасці ў фондах літоўскага і беларускага генерал-губернатараў, грамадзянскіх губернатараў, губернскіх праўленняў і казённых палат [31; 32; 34; 35; 36; 37; 38; 46; 47; 48; 53; 54; 55; 56; 60; 62; 63; 79; 80; 81; 83; 84; 85; 91; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103].

Да асобнай групы неабходна аднесці матэрыялы, якія асвятляюць партызанскую экспедыцыю 1833 г. пад кіраўніцтвам Ю. Заліўскага, у прыватнасці яе разгортванне на Беларусі. І ў гродзенскім, і ў мінскім, і ў віленскім гістарычных архівах захавалася нямала матэрыялаў, якія паказваюць як дзейні партызанаў і падпольшчыкаў, так і дзейнасць дзяржаўных органаў [49; 50; 58; 75; 335; 337].

Самымі цікавымі матэрыяламі з’яўляюцца крыніцы, якія асвятляюць працэс вяртання эмігрантаў на радзіму. Матэрыялы з беларускіх архіваў найбольш

поўна адлюстроўваюць вяртанне ў пачатковы пасляпаўстанцкі перыяд [33; 71; 72; 89; 92; 93]. Да 1856 г. прысланыя прашэнні аб дараванні за рэдкім выключэннем заставаліся без станоўчага вырашэння [52; 57; 64]. Масавая падача прашэнняў аб вяртанні пачалася ў 1856 г., калі была выдадзена амністыя ўсім палітычным эмігрантам і ссыльным. Матэрыялы, якія асвятляюць гэты працэс, можна падзяліць на дзве групы.

Да першай групы адносяцца справы пра наданне дазволу вярнуцца на радзіму таму ці іншаму эмігранту. Найбольш шматлікімі і інфармацыйнымі ў гэтым плане з’яўляюцца матэрыялы віленскага архіва, дзе ў фондзе канцэлярыі віленскага генерал-губернатара захоўваюцца справы больш чым 150 эмігрантаў, якія ў 1856–1863 гг. змаглі атрымаць дазвол на вяртанне на радзіму [341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 351; 352; 355 і інш.]. Аналагічныя матэрыялы з гродзенскага і мінскага архіваў значна саступаюць віленскім па колькасці [40; 68; 76]. Да гэтай жа групы прымыкаюць справы з імяннымі спісамі асоб, якія ў 1857–1862 гг. знаходзіліся пад наглядом паліцыі, што было абавязковым пасля вяртання эмігрантаў на радзіму [39; 353; 354].

Другую групу складаюць дакументы пра матэрыяльную дапамогу тым эмігрантам, якія вярнуліся назад. У сваю чаргу матэрыялы гэтай групы можна падзяліць на 2 падгрупы.

Першая з іх уключае дакументы аб аказанні дзяржавай матэрыяльнай дапамогі эмігрантам. Падача просьбы аб аказанні грашовай дапамогі суправаджалася завядзеннем у канцэлярыі віленскага генерал-губернатара асобнай справы. У выніку ў віленскім архіве захоўваецца каля ста падобных спраў [318; 319; 320; 321; 322; 323; 324; 325; 326; 327; 328; 329; 330; 331; 332; 333; 334; 335 і інш.]. Падобныя матэрыялы знаходзяцца таксама ў гродзенскім і мінскім архівах, але яны фрагментарныя і не дазваляюць ацаніць масавасць працэсу [39; 40; 68; 76].

Архіўныя матэрыялы, якія асвятляюць аказанне грашовай дапамогі мясцовым насельніцтвам, адносяцца да другой падгрупы. Сярод іх цікавасць выклікаюць дакументы Мінскага і Віленскага губернскіх камітэтаў па аказанні матэрыяльнай дапамогі палітычным ссыльным і палітычным эмігрантам, якія вярталіся на радзіму. З названай падгрупы вядомы толькі дзве справы. У мінскім архіве захавалася справа, якая асвятляе дзейнасць Мінскага камітэта [44], а ў віленскім — кніга прыходу і расходу сродкаў, сабраных Віленскім камітэтам [358].

Недастатковасць інфармацыйнасці матэрыялаў з гістарычных архіваў Беларусі і Літвы дазваляюць кампенсаваць матэрыялы з польскіх бібліятэчных сховішчаў. Дакументы ТЛРЗ захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве, Бібліятэцы князёў Чартарыскіх у Кракаве і Сілезскай бібліятэцы ў Катавіцах. Найбольш карыснымі з’яўляюцца матэрыялы з Варшавы [147; 148; 149; 150; 153; 155]. Кракаўскія і катавіцкія дакументы дублююць варшаўскія і не змяшчаюць у параўнанні з імі новых звестак [138; 164].

Дакументы ТБА захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы і Бібліятэцы князёў Чартарыскіх. Найбольш цікавыя матэрыялы знаходзяцца ў Кракаве. Тут змешчаны копіі пратаколаў 13-ці яго пасяджэнняў, спіс сяброў таварыства, прамовы некаторых з іх, вытрымкі з карэспандэнцыі і статутных дакументаў ТБА. Гэтыя матэрыялы абрываюцца нечакана, што ўказвае на няпоўную захаванасць комплекса [136]. Дакументы ТБА з Нацыянальнай бібліятэкі дазваляюць у некаторай ступені дапоўніць звесткі з Бібліятэкі Чартарыскіх [151]. У цэлым варшаўскі і кракаўскі матэрыялы ў малой ступені дубліруюць звесткі адзін з аднаго.

Дакументаў, якія адлюстроўваюць гісторыю Літоўска-Рускага Клуба, вядома, значна менш. Гэта тэкст акта яго заснавання і статута, які захоўваецца ў Курніцкай бібліятэцы ў Познані сярод матэрыялаў іншых эміграцыйных арганізацый, і два лісты з запрашэннем да ўдзелу ў яго сходах, якія адрасаваны Казіміру Ленартовічу і сёння ўтрымліваюцца разам з вышэйзгаданымі дакументамі ТЛРЗ у Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве [145; 149, к. 8–10]. На жаль, да сённяшняга дня выявіць іншыя матэрыялы гэтай арганізацыі не ўдалося.

Нямала рукапісных матэрыялаў, важных для даследавання дзейнасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у *Вялікай эміграцыі*, захоўваецца ў Ягелонскай бібліятэцы ў Кракаве і Музеі імя Адама Міцкевіча ў Варшаве. Напрыклад, тут ўтрымліваюцца рукапісы і лісты літаратараў А. Гарэцкага, А. Рылінскага і інш. [141; 142; 143; 396; 397], а таксама зборы некаторых значных дзеячоў эміграцыі, напрыклад, Валерыяна Халхоўскага і Канстанціна Залескага [139; 140].

Вялікім сховішчам, дзе зберагаюцца рукапісныя крыніцы па гісторыі *Вялікай эміграцыі*, з'яўляюцца Музей Адама Міцкевіча і Польская бібліятэка ў Парыжы, якія ў вялікай колькасці захоўваюць дакументы эмігрантаў. Сярод іх значную частку складае прыватная карэспандэнцыя [156]. Таксама тут знаходзяцца чарнавікі мемуарных матэрыялаў, сабраных ТЛРЗ у 1832–1833 гг. [157]. Апрача гэтага, тут маюцца ўспаміны і дзённікі эмігрантаў, напісаных імі падчас свайго жыцця на чужыне. Напрыклад, у дзённіку аднаго з сяброў ТЛРЗ Пятра Капчынскага маюцца карысныя звесткі пра гэтую арганізацыю [158; 159].

Падсумоўваючы вышэйсказанае, варта адзначыць, што пры даследаванні дзейнасці ўраджэнцаў Беларусі і Літвы ў паслялістападаўскай хвалі эміграцыі з зямель Рэчы Паспалітай неабходна прыцягненне самага шырокага кола крыніц, якія знаходзяцца ў сховішчах розных краін (Польшча, Беларусь, Літва, Францыя і інш.) і напісаны на розных мовах. Матэрыялы з якога-небудзь аднаго сховішча не дазваляюць прааналізаваць дзейнасць эмігрантаў у поўным аб'ёме.

2. ПРЫЧЫНЫ ЭМІГРАЦЫІ. РАССЯЛЕННЕ ЭМІГРАНТАЎ З БЕЛАРУСКА-ЛІТОВСКИХ ГУБЕРНЯЎ

2.1. Палітыка расійскіх уладаў у адносінах да ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг.

Шырокае распаўсюджванне паўстання 1830–1831 гг. на тэрыторыі Польшчы, Беларусі і Літвы вымусіла расійскія ўлады прыняць шэраг пастановаў, якія былі накіраваны на тое, каб адцягнуць ад удзелу ў ім прадстаўнікоў розных сацыяльных слаёў, а таксама пакараць тых з паўстанцаў, што не жадалі складаць зброю. Царскія ўказы, якія вызначалі парадак пакарання ўдзельнікаў паўстання, выдаваліся як у перыяд самога паўстання, так і пасля яго падаўлення. У значнай ступені менавіта яны і іх выкананне вызначылі выезд у эміграцыю вялікай часткі паўстанцаў.

Захады расійскіх уладаў, якія паўплывалі на эміграцыю пэўнай часткі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг., можна падзяліць на дзве групы. Да першай з іх адносяцца тыя мерапрыемствы, якія непасрэдна тычыліся стану паўстанцаў і вызначалі розныя ступені пакарання ў адносінах да іх, да другой — захады, якія змянялі сітуацыю ў Беларусі і Літве і ўплывалі на працэс эміграцыі апасродкавана.

Сярод мерапрыемстваў расійскіх уладаў, аднесеных да першай групы, варта звярнуць увагу на найбольш распаўсюджаную меру — канфіскацыю маёмасці. У параўнанні з іншымі захадамі, у царскіх указах самым падрабязным чынам быў прапісаны менавіта гэты.

Сістэма канфіскацыі маёмасці ўдзельнікаў паўстання пачала афармляцца праз месяц пасля яго пачатку ў Варшаве. 21 снежня 1830 г. быў выдадзены ўказ аб накладанні забароны на ўсе маёмткі паўстанцаў. Забарона з'яўлялася першым этапам у канфіскацыі. Аканомам гэтых маёмткаў забаранялася перасылаць даходы з іх уладальнікам [105, т. 5, № 4206]. 4 красавіка 1831 г. загадвалася накладаць забароны не толькі на маёмткі ўдзельнікаў паўстання, але і на маёмткі іх бацькоў у той частцы, якая магла б перайсці ім у спадчыну [105, т. 6, № 4485].

Адказам на пачатак паўстання ў землях Віленскай губ. (Цельшаўскім, Шавельскім і Расіенскім паветах) стаў царскі ўказ ад 22 сакавіка 1831 г. *Аб бунце, які адбыўся ў трох Павеатах Віленскай Губерні, і аб суджэнні ўсіх Дваранаў ці Шляхты, якія прынялі ўдзел у гэтым бунце, ваенным судом наводле Палявога Крымінальнага Улажэння*. Сем пунктаў указа вызначалі пакаранне для

ўдзельнікаў паўстання. У іх выразна прасочваецца імкненне царскага ўрада да дыферэнцыяцыі пакарання ў адносінах да розных сацыяльных слаёў. Галоўным віноўнікам паўстання прызнавалася прывілеяванае саслоўе — дваранства (шляхта). Яго прадстаўнікі, якія ўдзельнічалі ў паўстанні са зброяй у руках, падлягалі аддачы пад ваенны суд. Вынесеныя прысуды загадвалася выконваць адразу пасля зацвярджэння *асобнага атраднага начальніка*. Дзеці тых з пакараных асобаў, якія не маглі прадставіць дакументаў на шляхецтва, павінны былі аддавацца ў ваенныя кантаністы. Маёнткі шляхціцаў-паўстанцаў падлягалі канфіскацыі ў казну. Што ж да асобаў ніжэйшых слаёў, то ў адносінах да іх ва ўказе назіраецца пэўная непаслядоўнасць. З аднаго боку, тых з іх прадстаўнікоў, што былі ўзятыя са зброяй у руках, планавалася аддаваць у рэкруты і адсылаць ў сібірскія ваенныя батальёны, а іх дзяцей — аддаваць у ваенныя кантаністы. Але з іншага боку, у апошнім пункце ўказвалася, што тыя з *простых людзей*, што былі гвалтоўна ўцягнуты ў паўстанне воляй памешчыкаў, а затым добраахвотна кінулі зброю і вярнуліся на месца жыхарства, маглі свабодна атрымаць дараванне [105, т. 6, № 4444].

Паводле ўказа ад 6 траўня 1831 г., дзяржаўным органам загадвалася ўзяць у секвестр маёмасць усіх тых асобаў, якія з’яўляліся актыўнымі распаўсюджвальнікамі паўстання ці ўдзельнічалі ў ім са зброяй у руках. Гэты ўказ тычыўся як тых паўстанцаў, пра ўдзел якіх у паўстанні дзяржаўным органам ужо было вядома, так і тых, звесткі пра якіх могуць з’явіцца пазней. Секвестраваныя маёнткі паступалі ў кіраванне губернскіх казённых палат, яны павінны былі апісвацца, звесткі пра іх — падавацца ў мясцовыя губернскія праўленні для прыняцця рашэння пра іх канфіскацыю. Гэтым жа ўказам ўлады намагаліся адцягнуць ад паўстання яго ўдзельнікаў. Маёнткі тых зямельных уладальнікаў, якія на працягу месяца пасля выхаду ўказа з’явіліся да ўладаў добраахвотна, і тых, якія былі ўцягнуты ў паўстанне гвалтоўна, павінны былі заставацца ў іх валоданні без накладання секвестра [105, т. 6, № 4535].

17 ліпеня 1831 г. быў выдадзены ўказ пра заснаванне ў Віленскай, Мінскай, Гродзенскай, Кіеўскай, Валынскай, Падольскай губернях і Беластоцкай вобласці спецыяльных камісій для правядзення следства наконт удзельнікаў паўстання, а таксама правілы дзейнасці гэтых камісій. Яны павінны былі знаходзіцца пад старшынствам ваенных губернатараў ці асобаў, якія прызначаны на іх месца галоўнакамандуючым першай ці рэзервавай арміі, у іх склад павінны былі ўваходзіць таксама грамадзянскія губернатары, віцэ-губернатары, губернскія маршалкі, старшыні 1-га і 2-га дэпартаменту Галоўнага Суда. Усе грамадзянскія і ваенныя органы ўлады абавязаны былі падаваць камісіям неабходныя звесткі. Камісіямі ўсе ўдзельнікі паўстання падзяляліся на тры разрады (ці катэгорыі). Да першага з іх адносіліся кіраўнікі і арганізатары паўстання, да другога — удзельнікі ваенных дзеянняў супраць расійскіх войскаў і ўладаў, да трэцяга — асобы, якія падпісалі акт паўстання ці мелі пэўнае дачыненне да паўстання. Рухомая і нерухомая маёмасць, а таксама грашовыя капіталы асобаў,

аднесеныя да першага ці другога разрады, падлягалі секвестру і канфіскацыі. Асобна ва ўказе абгаворвалася, што канфіскацыі не падлягала маёмасць бацькоў паўстанцаў, але права спадчыны на яе пасля іх смерці перадавалася казне. Бацькі таксама павінны былі даваць распіску пра абавязак не перасылаць нічога сваім дзецям, якія знаходзіліся ў Каралеўстве Польскім, а таксама любым іншым удзельнікам паўстання. Сем’і (жонкі і дзеці) паўстанцаў, у якіх маёмасць канфіскавалася, паступалі пад апеку казны, а ў выпадку патрэбы ім павінна была выдавацца грашовая дапамога ў выглядзе часткі даходаў ад канфіскаванай маёмасці. У правілах падрабязна прапісваўся парадак дзеянняў камісіі пры канфіскацыі. Рашэнні камісій павінны былі зацвярджацца галоўнакамандуючым першай арміяй генерал-фельдмаршалам графам фон Сакенам, якому з 31 ліпеня 1831 г. былі падначалены Віленская, Гродзенская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць. Канфірмаваныя рашэнні пра накладанне забароны ці секвестра на маёмасць альбо пра яе канфіскацыю не выконваліся самімі камісіямі. Яны адсылаліся ў губернскія праўленні і губернскія казённые палаты [105, т. 6, № 4711, 4732].

Стварэнне следчай камісіі ў Вільні было пачата 6 чэрвеня 1831 г., калі з галоўнай кватэры расійскіх войскаў у Мінску было выслана распараджэнне віленскаму генерал-губернатару, дзе яму загадвалася *для акрэслення ступені віны кожнага са шляхты і іншых абывацеляў Віленскай губерні, якія прымаюць удзел у паўстанні, утварыць у Вільні спецыяльную камісію* [425, s. 254].

Віленская губернская следчая камісія правяла сваё першае пасяджэнне 31 ліпеня 1831 г. Пачаткова яна разглядала таксама справы паўстанцаў з Гродзенскай губ. Дзейнасць камісіі працягвалася да 31 снежня 1834 г., калі адбылося яе апошняе пасяджэнне. За ўвесь час свайго існавання яна выдала 318 пастановаў у адносінах да 3881 падсуднага. Да першага разрады быў аднесены 51 чал., да другога — 530, да трэцяга — 158, па-за разрадамі засталася 3142 чал., 186 з якіх былі асуджаны да канфіскацыі маёмасці за тое, што пакінулі месца жыхарства [425, s. 260].

Гродзенская губернская следчая камісія была вылучана са складу Віленскай. Яна пачала сваю дзейнасць 26 лістапада 1831 г. 18 снежня 1831 г. з Вільні ў Гродна былі адасланы справы, якія тычыліся ўраджэнцаў Гродзенскай губ. Дакладная лічба асобаў, якія былі аднесены гэтай камісіяй да пэўнага разрады злачынцаў, невядома, але ёй было адзначана, што каля 400 чал. мела дачыненне да паўстання і большасць з іх адышла ў Каралеўства Польскае [14, с. 151–152].

Дзейнасць Мінскай губернскай следчай камісіі пачалася 10 чэрвеня 1831 г. Да кастрычніка 1831 г. яна абмяжоўвалася арганізацыйнымі момантамі і разглядам спраў, якія не падлягалі далейшаму вядзенню. Затым яна распачала інтэнсіўную працу. Як сведчыць яе справаздача ад снежня 1831 г., яна вынесла пастановы па 179 справах і ў адносінах да 465 чал. Да першага разрады ёю былі аднесены 5 чал., другога — 87 чал., сярод якіх, як адзначалася, *46 схаваліся і да гэтага часу не з’явіліся*, трапілі ў трэці разрад і засталіся па-за разрадамі

239 чал., 135 чал. прызнаны невінаватымі. На 14 студзеня 1832 г. нявырашанымі заставалася 36 спраў, што *на сутнасці сваёй не маюць важнасці, з рашэннем якіх камісія павінна быць закрыта* [2, с. 108–111]. Усяго ж камісіяй былі вынесены пастановы прыкладна 600 чал.

Паводле звестак Камітэта па справах заходніх губерняў, у Віленскай губ. ва ўдзельнікаў паўстання было канфіскавана 118 маёнткаў, у Гродзенскай — 70, у Мінскай — 22, Віцебскай — 6, Магілёўскай — 1 [1, с. 126]. Паводле звестак А. Радзюка, у Магілёўскай губ. канфіскаваны 1 маёнтак, у беларускіх паветах Віцебскай губ. — 2, у Браслаўскім і Ашмянскім пав. Віленскай губ. — 21, у Мінскай губ. — 27 маёнткаў у 30 чал., у Гродзенскай губ. — 76 валоданняў у 56 чал. [108, с. 13]. Аднак гэтая лічба не з'яўлялася канчатковай. Працэс канфіскацыі маёнткаў цягнуўся яшчэ шмат дзесяцігоддзяў — паміралі бацькі паўстанцаў, у выніку чаго казне адыходзіла тая частка маёмасці, якая б засталася паўстанцам; адкрываліся раней неведомыя маёнткі, некаторыя паўстанцы атрымлівалі магчымасць вярнуцца на радзіму і хадатайнічалі аб вяртанні канфіскаванай маёмасці, сваякі і крэдытары адсуджвалі на сваю карысць пэўную маёмасць, калі ім удавалася даказаць, што яна належала менавіта ім, а не асуджаным паўстанцам, і г. д. [45; 96].

Для дапамогі пры канфіскацыі маёмасці ў тых губернях, дзе дзейнічалі следчыя камісіі, у 1832 г. былі ўтвораны Ліквідацыйныя камісіі. У іх абавязкі ўваходзіў разгляд прэтэнзій крэдытараў да маёмасці, якая падлягала канфіскацыі. Гэта было выклікана тым фактам, што многія канфіскаваныя маёнткі былі абцяжараны вялікімі даўгамі, якія часам нават перавышалі іх ацэначны кошт. У абавязкі камісій таксама ўваходзіла азнаямленне грамадскасці з працэсам канфіскацыі, што рабілася праз публікацыю ў прэсе Варшавы (*Варшаўская газета (Gazeta Warszawska)*), Вільні (*Літоўскі кур'ер (Kurier Litewski)*), Масквы і Санкт-Пецярбурга спісаў асобаў, маёмасць якіх пераходзіла ў распараджэнне Дэпартаменту дзяржаўных маёмасцяў. Пасля дня абвяшчэння аб канфіскацыі маёмасці крэдытары і даўжнікі канфіскаваных маёнткаў павінны былі ў 6-месячны (для жыхароў Імперыі і Каралеўства Польшага) ці 12-месячны (для тых, што знаходзіліся па-за іх межамі) тэрмін падаць дакументы пра свае прэтэнзіі да яе ці даўгі [14, с. 153–154]. Час дзеяння Ліквідацыйных камісій расцягнуўся на дзесяцігоддзі. Напрыклад, Віленская Ліквідацыйная камісія дзейнічала да 1860 г. [425, s. 263].

Шырокі ўдзел у паўстанні шляхты даў царскім уладам нагоду распачаць чарговы этап пазбаўлення правоў прадстаўнікоў гэтага прывілеяванага саслоўя на землях былой Рэчы Паспалітай. 19 кастрычніка 1831 г. быў выдадзены адпаведны ўказ пад назвай *Аб разборы Шляхты ў Заходніх Губернях і аб уладкаванні гэтага роду людзей*. Галоўнай прычынай яго выдання называлася тое, што *апошнія падзеі ў вярнутых ад Польшчы губернях* [паўстанне 1830–1831 гг. — *аўт.*] *даказалі, што гэтыя людзі, з прычыны недахопу аселасці і ўласнасці і паводле ладу жыцця многіх з іх найбольш схільныя былі да паўстання і да злачынных дзеянняў супраць законнай* [расійскай — *аўт.*] *улады*. Іншымі ж

прычынамі называліся шматлікасць саслоўя шляхты, нявызначанасць яго правоў і абавязкаў, а таксама *недарэчнае змешванне пад гэтай агульнай назвай сапраўдных дваранаў з асобамі, якія нічым не зацвердзілі сваё права на дваранства*. Паводле ўказа, уся шляхта павінна была падзяляцца на дзве часткі. Да першай адносіліся тыя, што змаглі даказаць сваё шляхецкае паходжанне на падставе пэўных дакументаў і былі зацверджаны ў гэтым званні Герольдыяй Сената. Гэтую катэгорыю ў далейшым загадвалася называць дваранствам. Да другой катэгорыі адносіліся ўсе тыя шляхціцы, якія не змаглі даказаць свае шляхецкія правы. Яны пераводзіліся ў разрады аднадворцаў (у сельскай мясцовасці) і грамадзянаў (у гарадской). З катэгорыі грамадзянаў вылучаліся прадстаўнікі інтэлектуальнай працы (*якія абарачаюцца ў якіх-небудзь вучоных занятках*) — настаўнікі, адвакаты, медыкі, мастакі і да т. п. Яны адносіліся да катэгорыі ганаровых грамадзянаў. Усе павінны былі выплачваць падаткі і выконваць пэўныя павіннасці на карысць дзяржавы. Толькі ганаровыя грамадзяне вызваліліся ад рэкруцкай павіннасці [105, т. 6, № 4869]. І хаця працэс *разбору* шляхты цягнуўся да самага канца існавання Расійскай імперыі [43], выданне падобнага ўказа адразу пасля падаўлення паўстання не магло не аказаць на яго ўдзельнікаў вялікага ўражання.

Як адзін з захадаў, накіраваных на паслабленне ўплыву настроенай супраць расійскіх уладаў шляхты, можна разглядаць указ ад 1 жніўня 1831 г. Паводле яго, прыгонныя сяляне, якіх іх уладальнікі прымушалі далучацца да паўстання, атрымлівалі права падаваць на іх скаргі ў дзяржаўныя ўстановы. Яны павінны былі разглядацца ў тэрміновым парадку. У выпадку даказанасці падобных абвінавачанняў памешчыкам пагражала аддача пад суд, а на іх маёнткі накладваўся секвестр [105, т. 6, № 4738].

У 1831–1834 гг. расійскім урадам было выдадзена некалькі пастановаў, накіраваных на прыцягненне былых паўстанцаў на радзіму. 1 лістапада 1831 г. выйшла амністыя радавым і падафіцэрам, якія паходзілі з Каралеўства Польшага. Аднак з яе былі выключаны некалькі груп паўстанцаў: удзельнікі змовы падхаружых, сябры паўстанцкага ўрада, дэпутаты сейма, якія галасавалі за дэтранізацыю Мікалая I, арганізатары непарадкаў у Варшаве 15 жніўня 1831 г., а таксама найбольш шматлікая група паўстанцаў, якія паходзілі з зямель былога ВКЛ, Падолля і Валыні [261, s. 17; 292, s. 63].

4 кастрычніка 1832 г. быў выдадзены ўказ *Аб міласяях, падараваных тым з жыхароў Заходніх Губерняў, якія не былі галоўнымі пачынальнікамі паўстання*. Паводле яго, дараванне пацвярджалася паўстанцам, аднесеным следчымі камісіямі да трэцяй катэгорыі, і абвяшчалася тым, якія толькі перайшлі мяжу, не прыняўшы актыўнага ўдзелу ў паўстанні. Аднак аднесенныя да другой катэгорыі не атрымалі ніякіх гарантый даравання, а аднесенныя да першай павінны былі карацца ў адпаведнасці з ранейшымі пастановамі [105, т. 7, № 5637].

4 кастрычніка 1834 г. быў выдадзены ўказ, паводле якога тыя паўстанцы, якія на працягу двух гадоў пасля выдання закона ад 4 кастрычніка 1832 г. не вярнуліся на радзіму, *пазбаўляліся ўсялякага далейшага права на Нашу*

[імператарскую — аўт.] ласку і абвяшчаліся выгнаннікамі. Ім забаранялася прыбыццё ў межы імперыі, а іх маёнткі павінны канчаткова канфіскавацца. Паводле гэтага ж закона, скасоўваліся следчыя камісіі як з-за гэтага ўжо бескарысныя [105, т. 8, № 7429]. Гэтым законам было здзейснена юрыдычнае замацаванне факта эміграцыі ўдзельнікаў паўстання.

Разам з указамі, якія непасрэдна ўплывалі на становішча былых паўстанцаў, царскім урадам было праведзена некалькі мерапрыемстваў, якія былі накіраваны на змяненне сітуацыі на землях Беларусі, Літвы і Украіны і прадухіленне нацыянальна-вызваленчых выступленняў у будучыні. Наступленне вялося не толькі на ўдзельнікаў паўстання, але і на сістэму кіравання ўсімі тэрыторыямі, далучанымі да Расіі ў канцы XVIII ст. Для складання праектных прапаноў заканадаўчых актаў у адносінах да беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх зямель 16 верасня 1831 г. быў утвораны т. зв. Камітэт заходніх губерняў. Галоўнай мэтай яго ўтварэння было набліжэнне заходніх губерняў паводле духу ўстанаўленняў, якія ўвогуле ў імперыі існуюць, і каб нарышце... запэўніць іх жыхароў, што ў адным толькі непадзельным з іншымі губернямі Расіі існаванні і пры дзеянні тых жа пастаноў, яны павінны шукаць і чакаць свайго дабрабыту. Менавіта на яго ўскладалася задача правядзення новай палітыкі на беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх землях — іх русіфікацыі, увядзення агульнаімперскага заканадаўства, павышэння ролі праваслаўя і да т. п. [14, с. 144–145].

Указам ад 1 студзеня 1831 г. загадвалася спыніць з гэтага часу на ўсёй прасторы Беларусі [Віцебскай і Магілёўскай губ. — аўт.] дзеянне пастаноў Статута Літоўскага, але дазваляючы Дваранству, гэтак жа, як дагэтуль і паводле тых жа правілаў, абіраць са свайго асяроддзя Старшыняў Палат Крымінальнага і Грамадзянскага Суда [105, т. 6, № 4233].

Адным з мерапрыемстваў па ўмацаванні расійскай улады на беларуска-літоўскіх землях стала насаджэнне расійскага чыноўніцтва і землеўладальніцтва. Для гэтага расійскім чыноўнікам і землеўладальнікам надаваліся перавагі ў параўнанні з мясцовым насельніцтвам. 5 сакавіка 1832 г. было выдадзена палажэнне Камітэта па справах заходніх губерняў аб раздачы рускім памешчыкам маёнткаў, якія былі канфіскаваны ў паўстанцаў. Яны перадаваліся ў 100-гадовае арэнднае карыстанне на ўмовах выплаты з яго 5-працэнтнага падатку ад люстрацыйнага даходу [2, с. 111–114]. 15 красавіка 1832 г. быў выдадзены ўказ аб наданні некаторых пераваг рускім чыноўнікам пры іх паступленні на службу ў літоўскія губерні. Паводле яго, усім ахвотным паступіць на службу выдаваліся грошы на прыезд на месца службы, а ў выпадку, калі гэтым чыноўнікам ужо выплачвалася пенсія за папярэдняю службу, то яна захоўвалася і выдавалася звыш звычайнай аплаты [105, т. 7, № 5293].

З насаджэннем расійскага чыноўніцтва і землеўладальніцтва адбывалася заканадаўчае афармленне пераваг праваслаўнага духавенства над каталіцкім насельніцтвам. У распараджэнні міністра ўнутраных спраў віленскаму ваеннаму

губернатару ад 19 лістапада 1832 г. загадвалася ўсе звычаі, уведзеныя на шкоду нашага праваслаўя... непрыкметным чынам, з асярочнасцю знішчыць і старацца ўзвышаць у вачах палякаў годнасць нашага духавенства. Апрача таго, усім справам па скаргах праваслаўных святароў, а таксама па справах аб цяжбах праваслаўных святароў з польскімі абывацелямі павінен быў давацца хуткі і правільны ход [2, с. 115–116]. Каталіцкаму духавенству забаранялася ўдзельнічаць у свецкай адукацыі, былі ўведзены некаторыя абмежаванні ў прынцыпах арганізацыі царквы, формах распаўсюджвання ідэйных традыцый, выхаванні вернікаў. Была таксама шырока ўжыта практыка закрыцця каталіцкіх касцёлаў і кляштароў. Напрыклад, у Гродзенскай губ. быў зачынены 21 кляштар [14, с. 163].

Улічваючы шырокі ўдзел у паўстанні студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, расійскімі ўладамі было прынята рашэнне аб яго закрыцці. Адным з гарачых прыхільнікаў гэтай ідэі быў гродзенскі губернатар граф М. М. Мураўёў, які 10 верасня 1831 г. падаў дакладную запіску, дзе прапаноўваў правядзенне гэтага мерапрыемства. 1 траўня 1832 г. выйшаў указ аб закрыцці ўніверсітэта [105, т. 7, № 5317]. На яго базе былі створаны Медыка-хірургічная і Рыма-каталіцкая акадэміі, бібліятэка была пазбаўлена большай часткі сваіх багатых збораў. Быў таксама зачынены Крамянецкі ліцэй. Апрача таго, удзельнікі паўстання пазбаўляліся магчымасці паступлення ў іншыя вышэйшыя навучальныя ўстановы. Паводле ўказа ад 26 верасня 1833 г., пры паступленні ў ВНУ ад ураджэнцаў заходніх губерняў Расійскай імперыі патрабаваліся пасведчанні аб іх няўдзеце ў паўстанні [105, т. 8, № 6446]. Усё гэта было тым больш актуальным, што з 1500 студэнтаў Віленскага ўніверсітэта на пачатку 1831 г. у паўстанні прыняло ўдзел каля 300 чал. [14, с. 162], і большасць з іх на момант выдання падобных пастаноў ужо знаходзілася па-за межамі радзімы.

З закрыццём ўніверсітэта адбывалася рэарганізацыя ўсёй Віленскай навучальнай акругі ў накірунку яе русіфікацыі. Сама акруга была скасавана, у 1831–1832 гг. яе навучальныя ўстановы (Мінскай, Гродзенскай, Віленскай губ. і Беластоцкай вобл.) перададзены ў Беларускаю навучальную акругу з цэнтрам у Віцебску. Пасады кіраўнікоў навучальных устаноў былі заняты рускімі, была павялічана колькасць заняткаў на рускай мове. У першай палове 1830-х гг. былі зачынены гімназіі ў Гродна, Свіслачы, Навагрудку, Кейданах, а таксама пераўтвораны тыя вучылішчы, якія знаходзіліся на ўтрыманні духоўных ордэнаў [14, с. 161–162].

У якасці адной з прычын эміграцыі неабходна адзначыць моцныя патрыятычныя настроі сярод паўстанцаў. Многія з іх лічылі паражэнне паўстання ўсяго толькі прайгранай бітвай, але не прайгранай вайной, якую вядуць усе прыгнечаныя еўрапейскія народы супраць дэспатызму. Таму эміграцыя разглядалася самым непасрэдным працягам распачатай барацьбы, прычым лічылася, што жыццё і дзейнасць па-за межамі радзімы будуць нядоўгімі і вяртанне для працягу барацьбы надыйдзе хутка. Асабліва падобныя думкі былі распаўсюджаны сярод былых паўстанцаў з дэмакратычнымі поглядамі [261, с. 17–18].

Такім чынам, расійскімі ўладамі пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. быў праведзены комплекс рэпрэсіўных мерапрыемстваў, накіраваных на пакаранне ўдзельнікаў выступлення і прадухіленне падобных падзей у далейшым. На працягу 1831–1834 гг. былі створаны юрыдычная база і спецыяльныя органы (Камітэт па справах заходніх губерняў, следчыя і ліквідацыйныя камісіі) для правядзення рэпрэсій у адносінах да ўдзельнікаў паўстання. Былі выдадзены многія ўказы, якія тычыліся як становішча саміх паўстанцаў, так і ўсёй сістэмы кіравання землямі Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы, што ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Многія паўстанцы былі пазбаўлены асабістай маёмасці ў выніку канфіскацый, паўстанцы-шляхціцы маглі пазбавіцца правоў дваранства з-за немагчымасці пацвердзіць іх тымі дакументамі, якія патрабаваліся расійскімі ўладамі. Працяг барацьбы за незалежнасць разглядаўся імі і як сродак вярнуць канфіскаваныя маёмнікі і адабраныя правы. На жаданне паўстанцаў працягваць барацьбу па-за межамі радзімы не маглі не аказаць уплыў іншыя царскія мерапрыемствы — захады супраць каталіцкай царквы, рэарганізацыя сістэмы адукацыі, насаджэнне расійскага чыноўніцтва і землеўладання, наступленне на рэшткі старажытных законаў і да т. п. Яны хаця і не вызначалі становішча паўстанцаў непасрэдным чынам, але былі своеасаблівай абразай іх маральных і патрыятычных пачуццяў. Таму прычынамі эміграцыі можна назваць змяненне сацыяльнага статусу і матэрыяльнага стану многіх паўстанцаў, а таксама сітуацыі на радзіме пасля паражэння паўстання. Да таго ж патрыятычныя перакананні сталі для некаторых паўстанцаў асноўным фактарам, які прымушаў іх пакінуць радзіму і працягваць барацьбу па-за яе межамі.

2.2. Колькасць і рассяленне эмігрантаў у краінах Заходняй Еўропы

Ідэя працягу барацьбы супраць Расійскай імперыі па-за межамі радзімы была публічна сфармулявана ў Варшаве яшчэ ў пачатку 1831 г., калі армія І. Дзібіча стаяла недалёка ад Варшавы і з’явілася верагоднасць паражэння паўстання. Упершыню згадка пра барацьбу ў эміграцыі ўзнікла ў першай палове студзеня 1831 г. у абвешчаным *Акце Еднасці*. У канцы лютага на разгляд Сейма Каралеўства Польскага быў пададзены праект *верагоднай будучыні эміграцыі ў Францыі і Англіі ў выпадку, калі справа наша праваліцца*. У ім сцвярджалася: *І пасля паражэння мы не перастанем быць Палякамі... Мы прысягнулі падацца лепей у эміграцыю, чым у ярмо рабства* [261, s. 18].

Першай краінай, куды сталі пераходзіць паўстанцы, каб пазбегнуць паражэння расійскіх войскаў, стала Прусія. Ужо ў лютым 1831 г. сюды перамясцілася група прыкладна ў 100 чал., якую складалі сяляне, што ўзнялі бунт у Цельшаўскім пав. Віленскай губ. супраць рэкруцкага набору. 11 лютага 1831 г. кароль Фрыдэрык Вільгельм III выдаў рэскрыпт, які вызначаў умовы прыняцця паўстанцаў у Прусіі [261, s. 12].

13 ліпеня 1831 г. межы Прусіі перайшоў корпус генерала Антонія Гелгуда, які прымаў удзел у баявых дзеяннях на тэрыторыі былога ВКЛ. У працэсе здачы зброі ўспыхнулі непарадкі, у выніку якіх капітан С. Скульскі застрэліў А. Гелгуда, абвінаваціўшы яго ў здрадзе. Частка раззброеных паўстанцаў далучылася да карпусоў генералаў Францішка Роланда і Юзафа Шыманоўскага, якія яшчэ намагаліся прабіцца ў Каралеўства Польскае. Аднак ім гэта не ўдалося. 15 ліпеня гэтыя карпусы перайшлі ў Прусію. Усяго 13–15 ліпеня 1831 г. прускую мяжу перайшло каля 7 тыс. паўстанцаў [261, s. 12; 262, s. 72–116; 263, s. 25–29, 34–35]. Сярод іх вялікую колькасць складалі ўдзельнікі паўстання з зямель былога ВКЛ.

Пасля аддзялення афіцэраў ад жаўнераў паўстанцы былі пастаўлены на каранцін, які цягнуўся ад 20 дзён да двух месяцаў. У гэты час яны знаходзіліся ў вельмі цяжкіх жыццёвых умовах. Людзі былі паселены ў адкрытым полі і ўвесь час знаходзіліся пад вартаю прускага войска. Паўстанцам было забаронена нават набліжацца да межаў лагера з-за апасення пашырэння эпідэміі [213, s. 44–49]. Сярод іх панавала халера. Памерлых ад яе часта хавалі па-таемна, каб прускія ўлады не даведаліся пра маштабы эпідэміі і не павялічылі тэрмін каранціну [194, t. 1, s. 86]. Прускімі ўладамі быў устаноўлены памер грашовай дапамогі інтэрніраваным паўстанцам. Генералам давалі на адзін дзень 2 прускія талеры (каля 4 франкаў), вышэйшым афіцэрам — 5 польскіх злотых (каля 3 франкаў), ніжэйшым афіцэрам — 3 польскія злотыя (каля 2 франкаў), радавым — 18 прускіх грошаў (каля 8 су). Аднак часцей за ўсё яны атрымлівалі не самі грошы, а харчаванне з разліку на іх [213, s. 47]. Няўдала скончылася спроба генерала Дэзідэрыя Хлапоўскага дамагчыся ў прускіх вайсковых уладаў, і нават у берлінскага двара, надання інтэрніраваным паўстанцам магчымасці вярнуцца ў Каралеўства Польскае [262, s. 187]. 8 верасня большая частка паўстанцаў была расселена ў наваколлі Круляўца. Сярод гэтай групы значную частку складалі ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў [261, s. 13].

5 лістапада 1831 г. прускую мяжу перайшлі рэшткі войска Каралеўства Польскага на чале з апошнім галоўнакамандуючым паўстанцкімі сіламі Мацеем Рыбінскім. Гэты корпус налічваў каля 21 тыс. чал. Усе паўстанцы, якія пераходзілі ў Прусію, павінны былі праходзіць каранцін з прычыны эпідэміі халеры ў Каралеўстве Польскім. Баючыся ўплыву былых паўстанцаў на польскае насельніцтва Прусіі, прускія ўлады рассялілі іх у мясцовасцях, населеных пераважна немцамі. Грамадзянскія асобы маглі бесперашкодна выязджаць у Францыю. Усяго на тэрыторыі Прусіі напрыканцы 1831 г. апынулася каля 28 тыс. былых паўстанцаў [261, s. 9–13; 262, s. 175–229].

Другой дзяржавай, куды пераходзілі паўстанцы, стала Аўстрыйская імперыя. 27 красавіка 1831 г. мяжу Галіцыі перайшоў генерал Юзаф Двярніцкі, які вёў з сабой корпус, што складаўся больш чым з 3 тыс. чал. Да гэтага яго вымусілі пераважаючыя сілы расійскіх войскаў. Пасля раззбраення афіцэры былі пераведзены ў Маравію, малодшыя чыны — у Сямігароддзе. Сам ген. Ю. Двярніцкі

быў паселены ў горным аўстрыйскім гарадку Штэйр. Ён намагаўся атрымаць для сваіх падначаленых дазвол на перапраўку іх у Каралеўства Польшкае, але яго намаганні ў гэтым накірунку не мелі поспеху. Некаторым радавым і афіцэрам удавалася ўцячы і працягнуць свой удзел у паўстанні [261, s. 13; 262, s. 40–71].

17 верасня 1831 г. на поўдні Люблінскага ваяв. перайшоў аўстрыйскую мяжу корпус генерала Джыралама Раморына, які налічваў больш за 10 тыс. чал. На працягу трох дзён радавыя і афіцэры корпуса супраціўляліся раззбраенню і паддаліся толькі змушаныя да гэтага цяжкімі ўмовамі, у якіх яны апынуліся. Пры гэтым была знішчана ці схавана значная колькасць зброі [261, s. 13; 262, s. 117–156].

28 верасня 1831 г. у межы Галіцыі ўступіў невялікі корпус генерала Самюэля Ружыцкага, які налічваў каля 1400 чал. Разам з ім мяжу перайшла значная колькасць грамадзянскіх асобаў, сярод якіх быў апошні старшыня Нацыянальнага ўраду князь Адам Ежы Чартарыскі. С. Ружыцкі выслаў на захад некалькі афіцэраў з мэтай разведкі шляхоў, якімі б было магчыма перабрацца ў эміграцыю. Агульная колькасць паўстанцаў, якая перайшла межы Галіцыі, складала каля 20 тыс. чал. [261, s. 15; 262, s. 157–174].

З боку прускага і аўстрыйскага ўрадаў назіралася імкненне выдаліць былых паўстанцаў са сваіх тэрыторый. Гэтаму было некалькі прычын. Нядаўнія ўдзельнікі паўстання з'яўляліся небяспечнай крыніцай нацыянальна-вызваленчых ідэй. Гэты фактар быў тым больш небяспечным, што ў складзе абедзвюх дзяржаў знаходзіліся землі падзеленай Рэчы Паспалітай. Па-другое, утрыманне такой вялікай колькасці людзей патрабавала значных грашовых выдаткаў са скарбаў Прусіі і Аўстрыі.

Выданне ў Расійскай імперыі амністыі 1 лістапада 1831 г. было выкарыстана прускімі і аўстрыйскімі ўладамі як нагода для ўціску на былых паўстанцаў з мэтай прымусіць іх вярнуцца пад панаванне Мікалая I. У Прусіі камандуючы першым корпусам прускіх войскаў генерал Крафт пасля абвясчэння царскай амністыі 23 лістапада 1831 г. выдаў загад, паводле якога ўсе радавыя і падафіцэры былі абавязаны вярнуцца ў Расійскую імперыю. Крайнім тэрмінам было вызначана 10, крыху пазней — 20 снежня. Адмова ад вяртання разглядалася як супраціўленне. Афіцэры мелі выбар: ці вяртацца ў Каралеўства Польшкае, ці эмігрыраваць далей на захад. Каб апраўдацца перад грамадскай думкай за такое гвалтоўнае выдаленне паўстанцаў, прускі ўрад выстаўляў іх у якасці магчымых святле: як бунтаўнікоў, п'яніц, злодзей і да т. п. Іх вінавацілі ў няўдзячнасці да прускіх уладаў, якія давалі ім прытулак і грошы на падарожжа ў Францыю і не выдавалі расійцам [262, s. 190–191; 387, s. 41–43].

Меліся выпадкі ўжывання войскаў для выдалення паўстанцаў за межы Прусіі. Упершыню гэта адбылося 19 снежня 1831 г. у Новым Ставе. У падобнай сітуацыі 22 снежня ў Эльблэнгу загінула некалькі польскіх вайскоўцаў. Самае крывапралітнае сутыкненне з прускімі войскамі прайшло 27 студзеня 1832 г. у вёсцы Фішэва — тады загінула 9 паўстанцаў. Сітуацыі з ужываннем прускіх

войскаў для выдалення паўстанцаў у Расійскую імперыю назіраліся да чэрвеня 1832 г. Афіцэры, якія не прымалі амністыю і жадалі працягнуць эміграцыю, адпраўляліся сухапутным і водным шляхам у Заходнюю Еўропу. Большая частка радавых і падафіцэраў была вернута ў Расійскую імперыю [386, s. 106–107; 387, s. 41–43].

Баючыся гвалтоўнага выдалення з Прусіі ці Аўстрыі ў Расійскую імперыю, некаторыя паўстанцы рабілі спробы ўцячы з-пад варты і самастойна перабрацца ў Францыю. Часцей за ўсё названныя дзеянні заканчваліся няўдала з-за пільнасці прускіх ці аўстрыйскіх уладаў. Падобныя спробы былі рэалізаваны І. Дамейкам [194, t. 1, s. 88–90], Я. Грабавецкім [238, s. 45–47] і іншымі паўстанцамі.

Выдаленне прускімі ўладамі паўстанцаў са сваёй тэрыторыі прывяло да таго, што на канец 1832 г. на тэрыторыі Прусіі іх засталася 770 чал. У большасці гэта былі ўраджэнцы зямель былога ВКЛ, якія адмаўляліся вярнуцца на радзіму і таму былі зняволены ў Гданьску ў турме на Біскупавай Горцы. Там яны знаходзіліся да восені 1833 г., калі на некалькіх караблях былі адпраўлены на захад і аселі ў Францыі, Англіі і Алжыры. Пасля гэтага інтэрніраваных паўстанцаў у Прусіі не засталася [387, s. 43–46].

Высылкі з тэрыторыі Аўстрыйскай імперыі цягнуліся з восені 1833 г. да 1837 г. Прычым гэта рабілася як сухапутным шляхам, так і марскім. Высылка на караблях вялася праз порт Трыест, дзе дзейнічаў французскі консул Левасёр, які прыхільна ставіўся да паўстанцаў і аказваў ім дапамогу ў прыездзе ў Францыю. Тут, як правіла, былых паўстанцаў змяшчалі на гандлёвых караблях малымі групамі [168, s. 19–20].

З Аўстрыйскай імперыі пэўная частка паўстанцаў здолела перабрацца на тэрыторыю Кракаўскай рэспублікі. Тут яны змаглі пратрымацца да 1836 г., калі Кракаў быў заняты аўстрыйскімі войскамі. У выніку некалькі соцень былых паўстанцаў былі выдалены аўстрыйскімі ўладамі ў Францыю праз Трыест на гандлёвых караблях [168, s. 20].

Што тычыцца агульнай колькасці эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай, якія ў выніку паражэння паўстання апынуліся ў краінах Заходняй Еўропы і Амерыкі, то на гэта адзінага адказу даследчыкі не даюць. Агульная лічба эмігрантаў ацэньваецца ў колькасці ад 8 да 10 тыс. чал., з якіх ад 4,2 да 6 тыс. аселі на тэрыторыі Францыі [168, s. 17; 208, t. 3, s. 121; 261, s. 52–54]. З беларуска-літоўскіх губерняў прыкладна 1500–1700 чал. апынуліся ў эміграцыі, каля 1400 з іх у той ці іншы час жылі ў Францыі¹. З 1515 чал., звесткі пра якіх маюцца,

¹ Усе тут і ніжэй падазеныя падлікі колькасці эмігрантаў увогуле і ў той ці іншай мясцовасці ў прыватнасці праведзены на падставе створанага аўтарам біяграфічнага слоўніка (і на яго падставе электроннай базы далзеных) эмігрантаў, куды на момант выдання гэтай манаграфіі ўключаны звесткі пра 1515 чал. Стварэнне паіменнага спісу эмігрантаў – найбольш аргументаваны спосаб вызначэння іх колькасці. У далейшым плануецца выданне гэтага слоўніка ў якасці лагічнага працягу даследавання тэматыкі эміграцыі.

787 (51,79%) нарадзіліся ў Віленскай губ., 319 (21,13%) — у Гродзенскай, 186 (12,32%) — у Мінскай, 19 (1,26%) — у Віцебскай, 7 (0,46%) — у Магілёўскай. У адносінах да 107 чал. (7,09%) у крыніцах згадана нараджэнне ў *Літве*, да 28 (1,85%) — у *Жмудзі*, да 4 (0,26%) — у *Беларусі*. У адносінах да астатніх 58 чал. (3,84%) маюцца розначытанні ў крыніцах ці літаратуры, напрыклад, нараджэнне ў Віленскай ці Гродзенскай губернях альбо ў *Літве* ці на *Валыні* і да т. п. Дакладна вядома сацыяльнае паходжанне 399 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. З іх мяшчанаў было 2, сялянаў — 5, яўрэяў — 2. Усе іншыя — 390 чал. (97,74%) — належалі да шляхецкага саслоўя.

Яшчэ ў перыяд самога паўстання — 16 сакавіка 1831 г. — французскім міністрам Гарацыем Себасцыяні было выказана запрашэнне паўстанцам прыбыць у Францыю ў выпадку іх паражэння. Падобнай заявай ён хацеў супакоіць насельніцтва Парыжа і французскую рэспубліканскую лявіцу, якія былі незадаволены палітыкай новага французскага ўрада караля Людовіка Філіпа ў адносінах да Польшчы і патрабавалі ўмяшання ў ход паўстання шляхам адпраўкі французскага войска на дапамогу паўстанцам. Аднак, выказваючы падобнае запрашэнне, французскія ўлады моцна памыліліся ў колькасці будучых эмігрантаў. Французскі ўрад выдаткаваў амаль 500 тыс. франкаў для былых паўстанцаў на прыбыццё ў Францыю. Гэтыя грошы выдаваліся праз французскія консульствы і іх агентаў [261, s. 18]. Не варта таксама забывацца і пра шырокія сувязі з Францыяй вайскоўцаў. Многія з тых, што на момант пачатку паўстання знаходзіліся ў складзе рэгулярнага польскага войска, у перыяд напалеонаўскіх войнаў служылі ў войсках Напалеона і да гэтага часу захоўвалі сувязі са сваімі калегамі-французамі. Усё гэта вызначыла прыбыццё большай часткі эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай, і з зямель былога ВКЛ у прыватнасці, менавіта ў Францыю. Таму ў першую чаргу варта асвятліць рассяленне эмігрантаў менавіта ў гэтай краіне.

Эмігранты ў Францыі вылучаліся вялікай мабільнасцю, ім часта даводзілася змяняць месца жыхарства. Таму мэтазгодна прасачыць іх перамяшчэнне па гадах, што дазваляе таксама вылучаць фактары, якія ўплывалі на іх у пэўны прамежак часу. У рассяленні па Францыі для ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў характэрны ўсе тыя тэндэнцыі, што ўласцівы для ўсёй эміграцыі з зямель былой Рэчы Паспалітай пасля паражэння паўстання 1830–1831 гг. Таму ў дадзенай працы колькаснае фарміраванне эміграцыі з беларуска-літоўскіх губерняў неабходна паказаць у сувязі з працэсам фарміравання цэнтраў усёй эміграцыі і перамяшчэннем яе прадстаўнікоў.

Наплыў былых паўстанцаў у Францыю, які пачаўся з другой паловы 1831 г., прымусіў французскія ўлады заняцца іх размяшчэннем і забеспячэннем. Эмігранты былі паселены ў некалькіх вялікіх калоніях (пол. — *zakład*, фр. — *dépôt*), арганізаваных паводле ўзору вайсковага гарнізона. Усім жыхарам ка-

лоніі выплачвалася грашовая дапамога (пол. — *zold*) ад французскага ўрада. Перамяшчэнне жыхароў калоній было моцна абмежавана, яно дапускалася толькі з дазволу французскіх уладаў. У іншым выпадку эмігрант мог быць пазбаўлены грашовай дапамогі ці нават выдалены з Францыі. Кожная калонія кіравалася французскім камендантам, у якасці яго памочніка абіраўся камендант ад эмігрантаў. Французскі ўрад пакідаў за сабой права выдалення па-за межы Францыі асобаў, якія не падначальваліся распараджэнням каменданта. У кожнай калоніі абіралася Рада. У яе кампетэнцыю ўваходзіла забеспячэнне эмігрантаў харчаваннем, пасрэдніцтва паміж калоніяй і камітэтамі, створанымі французскімі грамадзянамі для дапамогі былым паўстанцам, падтрыманне кантактаў з землякамі з іншых месцаў Францыі і па-за яе межамі [261, s. 38–55].

Першыя ўдзельнікі паўстання, якія пачалі прыбываць яшчэ ўвосень 1831 г., у пераважнай большасці належалі да яго кіраўнічага складу: вайсковыя камандзіры, дэпутаты на сейм, сябры Нацыянальнага складу і іншыя палітычныя дзеячы. Некаторыя прыбывалі ў Францыю з-за апасенняў быць выдадзенымі прускімі ці аўстрыйскімі ўладамі ў рукі расійскіх карных органаў, іншыя ў хуткім прыездзе ў Францыю бачылі павелічэнне шанцаў на большы ўплыў на эміграцыю і ўладу над ёй. У большасці першыя эмігранты асядалі ў Парыжы [168, s. 7]. Гэты цэнтр палітыкі і культуры прыцягваў іх сваімі вялікімі магчымасцямі. Для кіраўнікоў эміграцыі Парыж быў зручным з пункту гледжання лёгкасці кантактаў з французскім ўладамі і ўрадамі іншых краін на конт працягу барацьбы за адраджэнне Рэчы Паспалітай. Парыж з'яўляўся таксама адным з галоўных культурных цэнтраў Еўропы, месцам знаходжання вялікай колькасці прадстаўнікоў французскай інтэлектуальнай эліты, што стварала магчымасці для шырокай прапаганды сваіх ідэй і сваёй дзейнасці.

Разам з прыездам у Парыж першых удзельнікаў паўстання ў французскіх уладаў з'явіліся небеспадстаўныя апасенні наплыву ў сталіцу соцень і нават тысяч эмігрантаў, якія маглі ўскладніць і без таго напружаную сітуацыю ў гэтым горадзе. Таму 5 лістапада 1831 г. міністр ваенных спраў выдаў загад накіраваць усіх эмігрантаў у г. Авіньён, сталіцу дэпартаменту Ваклюз на поўдні Францыі. Гэтым загадам была ўтворана першая вялікая калонія на тэрыторыі Францыі. У снежні 1831 г. у Авіньёне знаходзілася яшчэ няшмат эмігрантаў — каля 15 чал. [168, s. 7–8; 261, s. 38].

Што да колькасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія апынуліся ў Францыі ў канцы 1831 г., то ў гэты час вядома знаходжанне 26 чал.: 19 — у Парыжы, 5 — у Авіньёне, дакладнае месцазнаходжання яшчэ двух чал. (Генрыка Дмахоўскага і Канстанціна Залескага) невядома. Сярод тых, хто ў гэты час асеў у Парыжы, былі намеснік міністра фінансаў паўстанцкага ўрада Людвік Ельскі, дэпутаты на сейм Валерыян Пяткевіч, браты

Цэзар і Уладзіслаў Плятэры, маршалак Навагрудскага пав. Юзаф Кашыц і іншыя вядомыя дзеячы.

З пачатку 1832 г. пачынаецца асноўная хваля наплыву былых удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. на тэрыторыю Францыі. Іх колькасць была нечакана вялікай для французскіх уладаў. Гэта выклікала ўтварэнне не адной-дзвюх, як гэта планавалася пачаткова, а некалькіх вялікіх і яшчэ некалькіх меншых калоній.

Адначасова з утварэннем калоніі ў Авіньёне прадугледжвалася стварэнне асобнай калоніі для грамадзянскіх асобаў. Яна была ўтворана ў дэпартаменце Эндр, цэнтрам якога быў горад Шатару. Гэтая калонія была падпарадкавана не міністэрству ваенных спраў, як калонія ў Авіньёне, а міністэрству ўнутраных спраў. Сюды накіроўваліся эмігранты, якія на момант пачатку паўстання не знаходзіліся на вайскавай службе, нават калі яны ў час паўстання атрымалі вайсковыя чыны. Эмігранты накіроўваліся сюды ці адразу пасля пераходу французскай мяжы, ці пасля праверкі вайсковых чыноў французскімі ўладамі. Колькасць эмігрантаў у Шатару да вясны 1832 г. павялічвалася павольна і толькі з лета, пасля праверкі чыноў, значна ўзрасла. У жніўні сюды была накіравана вялікая група эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў (студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, памешчыкаў і чыноўнікаў), якія прыбылі ў Францыю 15 жніўня на караблі *La Vigilante*, адпраўленым у чэрвені з Прусіі з 164 эмігрантамі на борце. Амаль усе яны былі паселены ў Шатару [168, s. 17, 27–28; 208, t. 3, s. 202–210; 261, s. 46–47]. Калонія ў дэпартаменце Эндр была першай, дзе эмігранты былі расселены з аднаго горада па некалькіх іншых населеных пунктах дэпартаменту: Ісудун, Леўру, Ля-Шатр, Аржантон, Бузансэ, Шаціён, Ля-Блянк [168, s. 28]. У наступныя гады такі спосаб шырока выкарыстоўваўся для рассялення эміграцыі ў Францыі.

Паводле звестак на 15 лютага 1832 г., у Авіньёне размяшчалася 78 эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай, у дарозе да яго знаходзілася яшчэ 882 чал. Гэта выклікала ў адміністрацыі дэпартаменту Ваклюз апасенні перапаўнення горада. Выйсцем з такой сітуацыі стала ўтварэнне яшчэ адной калоніі — у г. Безансон, цэнтры дэп. Ду і шостаі вайскавай акругі. Першыя эмігранты прыбылі сюды на пачатку лютага 1832 г., і іх наплыв у горад быў хуткім. 15 сакавіка тут налічвалася ўжо 889 чал. У сакавіку тут была абрана свая Рада. У гэтай калоніі апынулася значная колькасць студэнтаў Віленскага ўніверсітэта. Іх стан быў нашмат больш цяжкі, чым ў іншых эмігрантаў. Далучыўшыся да паўстання ў якасці добраахвотнікаў, многія студэнты засталіся без аніякіх вайсковых чыноў. З гэтай прычыны яны атрымоўвалі ў Францыі грашовую дапамогу самага ніжэйшага ўзроўню. Каб неяк аблегчыць іх лёс, камандуючы шостаі вайскавай акругай генерал Маран дазволіў ім і іншым радавым і падафіцэрам перасяліцца ў сваю летнюю рэзідэнцыю па-за горадам. Сваім камэндантам яны абралі маёра Ежы Булгарына. Калонія ў Безансоне існавала да траўня 1833 г., калі рашэннем міністра ваенных спраў яе жыхары былі расселены па іншых месцах Францыі [208, t. 3, s. 155; 261, s. 47–48]. У Безансоне кіраўніком эмігрантаў-кавалерыстаў быў абраны палкоўнік Алаізі

Яновіч, ураджэнец Навагрудка. Тут таксама пэўны час знаходзіўся ўраджэнец Слонімскага пав. генерал Казімір Малахоўскі [167, t. 2, s. 195; t. 3, s. 101].

Перапаўненне вышэйзгаданых калоній стала прычынай утварэння ў красавіку 1832 г. яшчэ адной калоніі — у г. Бурж, галоўным горадзе дэп. Шэр. Колькасць эмігрантаў у ім павялічвалася хутка і на пачатку 1833 г. складала 1136 чал. Аднак Рада была тут абрана толькі ў жніўні 1832 г. У Буржы была паселена вялікая група эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, што прыбылі 4 жніўня ў Францыю на караблі *Lachs*, які быў высланы з Прусіі адначасова з *La Vigilante* і вёз 461 эмігранта. Пачаткова пасажыры з *Lachs* былі паселены на астравах Экс і Алерон ля французскага ўзбярэжжа, а ў снежні 1832 г. большасць з іх пераведзена ў Бурж [168, s. 25–27; 261, s. 48–49].

У лютым 1832 г., а тым больш у сакавіку, калі колькасць былых удзельнікаў паўстання ў Авіньёне дасягнула 1206 чал., а яшчэ некалькі соцень знаходзілася ў дарозе да яго, было прынята рашэнне аб змяншэнні нагрузкі на Авіньён і пераводзе часткі эмігрантаў у іншае месца. 28 лютага 1832 г. міністр ваенных спраў выдаў распараджэнне, паводле якога частку эмігрантаў належала перавесці ў г. Люнэль у дэп. Эроль. Аднак эмігранты апасаліся, што перасяленне далёка на поўдзень, бліжэй да Міжземнага мора, азначае пачатак высылкі іх у Іншаземны легіён. Толькі пасля атрымання абяцання, што такіх намераў не існуе, удалося перавесці ў Люнэль некалькі сот эмігрантаў, а таксама яшчэ частку былых паўстанцаў, якія накіроўваліся ў Авіньён [168, s. 24–25]. Калонія ў Люнэлі існавала толькі некалькі месяцаў. Эмігранты былі незадаволены ўмовамі жыцця ў гэтым горадзе, і ім удалося атрымаць дазвол на перавод у іншае месца. У верасні яны перайшлі ў г. Лё-Пюі, цэнтр дэп. От-Люар. 23 верасня тут знаходзілася 622 былых паўстанца. Яшчэ да пераводу калоніі ў Люнэль у верасні ў Алжыр была адаслана група ў некалькі дзясяткаў эмігрантаў, якія згадзіліся служыць у Іншаземным легіёне. Вялікая калонія ў Лё-Пюі існавала да чэрвеня 1833 г. [168, s. 26–27; 208, t. 3, s. 211–214; 261, s. 52].

З мэтай аблягчэння нагрузкі на Безансон 5 красавіка 1832 г. пачаўся перавод некаторай часткі эмігрантаў у г. Лён-лэ-Санье, цэнтр дэп. Жура, а з 6 красавіка — у г. Сален, які знаходзіўся недалёка ад Безансона. Апрача гэтага, нешматлікая калонія была ўтворана ў г. Вэсуль. Калоніі ў гэтых гарадах ніколі не перавышалі колькасці ў 100 эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай [168, s. 34–35].

На працягу ўсяго 1832 г. стала павялічвацца колькасць эмігрантаў, якія асядалі ў Парыжы. Парыж у гэты час быў горадам, дзе пражывала пераважна эмігранцкая *эліта*. Такая сітуацыя склалася ў выніку пастановы міністра ваенных спраў, паводле якой тыя, хто жадаў застацца ў Парыжы, былі абавязаны адмовіцца ад грашовай дапамогі французскага ўрада [168, s. 9]. Гэта маглі сабе дазволіць толькі асобы, якія валодалі значнымі грашовымі сродкамі: генералы, заможная шляхта, кіраўнікі палітычных арганізацый, вядомыя дзеячы культуры і г. д.

Сацыяльны склад эмігрантаў, што асядалі ў Парыжы, пачаў змяняцца з другой паловы 1832 г. З гэтага часу ўсё больш праяўляецца імкненне былых паўстанцаў, пераважна студэнтаў, працягнуць ці распачаць сваю адукацыю ў Францыі. Яны некалькі разоў звярталіся да французскіх уладаў з просьбай аб дазvole наведваць французскія вышэйшыя і сярэднія навучальныя ўстановы. Гэтым яны імкнуліся набыць патрэбныя для будучага паўстання вайсковыя і навуковыя веды. Для французскіх уладаў гэта таксама мела пэўныя перавагі. У выпадку прыняцця на вучобу *рэвалюцыянеры* будуць заняты і пазбаўлены часу і магчымасці актыўнага ўдзелу ў палітычным жыцці. Пасля заканчэння вучобы эмігранты змогуць самі ўтрымліваць сябе, што прывядзе да змяншэння выдаткаў з французскай казны [286, s. 22–24]. Пад канец 1832 г. была выдадзена пастанова, якая дазваляла ўсім эмігрантам, якія мелі *добрую рэпутацыю*, выязджаць у гарады, дзе знаходзіліся адпаведныя навучальныя ўстановы. З гэтага часу пачынаецца наплыў эмігрантаў у цэнтры французскай вышэйшай адукацыі.

Адным з першых гарадоў, куды эмігранты пачалі прязджаць для паступлення на навучанне, стаў г. Манпэлье — цэнтр дэп. Эроль. Тут мелася Медыцынская акадэмія. Першыя студэнты-эмігранты пачалі прыбываць сюды ў другой палове 1832 г. (а не ў 1833 г., як пішуць некаторыя гісторыкі [288, s. 206–207]) [286, s. 22]. У 1832 г. наплыў у гэтую навучальную ўстанову яшчэ не быў вялікім. Вядомы толькі пяцёра ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія прыбылі сюды ў канцы 1832 г.: Даніэль Кульвець, Пётр Уладзіслаў Кучынскі, Леанард Лазоўскі, Гіляры Малевіч, Антоні Статкевіч [165; 167, t. 2, s. 387, 392, t. 3, s. 65–66; 286, s. 316, 317–318, 327, 333].

Яшчэ адным універсітэцкім цэнтрам, які вабіў эмігрантаў, быў памежны горад Страсбург, дзе існаваў медыцынскі факультэт універсітэта. У канцы 1832 г. тут знаходзілася трое эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. У г. Дыжон, дзе існаваў юрыдычны факультэт, іх таксама было трое.

Адным з фактараў, які ўвесь час эміграцыі, асабліва ў першыя гады, уплываў на размяшчэнне эмігрантаў, былі спробы прыцягнення іх на службу ў арміі розных краін. Найбольш актыўна французскія ўлады вербавалі эмігрантаў на службу ў Іншаземны легіён. Ён быў створаны каралём Людовікам Філіпам 9 сакавіка 1831 г. для вядзення вайны ў Алжыры. Легіён павінен быў складацца з іншаземцаў, французы ў ім дапускаліся толькі на афіцэрскія пасады [166, s. 5]. Пасля ўтварэння легіёна французскія ўлады распачалі актыўную агітацыю сярод былых удзельнікаў паўстання. У 1832 г. у шэрагі легіёна ўступіла 83 эмігранты з зямель былой Рэчы Паспалітай. Сярод іх сямёра паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў — Антоні Казлоўскі, Юзаф Нарэўскі, Іпаліт Залеўскі, Эдвард Арлоўскі, Казімір Стэфанаў, Міхал Сасінскі, Адам Вольскі.

На колькасць эмігрантаў заўжды ўплывала смяротнасць. У 1832 г. вядома пра смерць двух ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў — Міхала Сасінскага (у Алжыры) і Станіслава Белазерскага.

Такім чынам, усяго ў Францыі знаходзілася (паводле Р. Бялецкага) 4018 былых удзельнікаў паўстання. Сярод іх магчыма назваць імёны 996 ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Гэта складае амаль 25% агульнай колькасці эмігрантаў. Найбольшая іх колькасць жыла ў Безансоне — 237 чал. У іншых гарадах сітуацыя выглядала наступным чынам: у Буржы — 232 чал., у дэп. Эндр — 228, у Авіньёне — 73, у Парыжы — 56, у Сален — 17, у Манпэлье — 5, Лён-лэ-Санье — 7, Страсбургу — 3, Дыжоне — 3, Вэсуль — 1, Нансі дэп. Мёрт — 2, Каор дэп. Лё — 1, Марсэлі — 1, Труа дэп. Об — 1. Невядома дакладнае месцажыхарства 46 чал.

У 1833 г. у размяшчэнні эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Францыі адбыліся радыкальныя змены. Змянілася таксама іх колькасць. На гэта былі свае прычыны. Канцэнтрацыя эмігрантаў у вялікіх калоніях і падтрыманне сталага кантакту паміж імі прыводзіла да захавання ў іх асяроддзі рэвалюцыйных ідэй і палітычнай актыўнасці. Палярызацыя палітычных поглядаў выклікала частыя канфлікты, якія часам заканчваліся паядынкамі. У калоніях узніклі канфлікты на глебе побытавых умоў ці паходжання з пэўнага рэгіёну. Усё гэта падтрымлівала моцную напружанасць унутры калоній.

У першыя гады жыцця па-за межамі радзімы ў асяроддзі эміграцыйных дэмакратаў усё большую папулярнасць набывае ідэя ўзнаўлення барацьбы за незалежнасць Рэчы Паспалітай супольна з агульнаеўрапейскім рэвалюцыйным рухам, які, паводле іх перакананняў, павінен прывесці да вызвалення народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Дэмакраты завязвалі кантакты з дзеячамі нямецкага ліберальнага руху, англійскімі радыкаламі і італьянскімі рэвалюцыянерамі, разлічваючы на іх дапамогу ў сваёй барацьбе. Найбольш яскравымі прыкладамі спробаў рэалізацыі эмігрантамі падобнай ідэі сталі *экспедыцыя Заліўскага, франкфурцкая экспедыцыя і савойская экспедыцыя*.

Палкоўнік Юзаф Заліўскі, герой паўстання 1830–1831 гг., пачынаючы з восені 1832 г. займаўся падрыхтоўкай партызанскай экспедыцыі на тэрыторыю былой Рэчы Паспалітай з мэтай узнаўлення паўстання. Яму ўдалося згуртаваць пэўную колькасць эмігрантаў, якія згадзіліся выехаць на радзіму ў якасці яго эмісараў, і каля 70 чал. выехала з Францыі ў Княства Пазнанскае і Галіцыю, адкуль планавалася ўступіць на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, захопленыя Расійскай імперыяй. Далёка не ўсім удалося перайсці мяжу і распачаць актыўныя дзеянні. У экспедыцыі прымалі ўдзел і эмігранты з беларуска-літоўскіх губерняў: Міхал Валовіч, Марцэлі Шыманскі, Генрык Дмахоўскі, Стэфан Гецальд, Міхал Ходзька і інш. [132; 239; 432; 450, s. 125, 154, 440, 496]¹.

Франкфурцкая экспедыцыя была здзейснена ў выніку імкнення эмігрантаў да ўдзелу ў агульнаеўрапейскім рэвалюцыйным руху. Увесну 1833 г. нямецкія карбанарыі мелі намер узняць паўстанне ў нямецкіх дзяржавах, пачаткам чаго

¹ Падрабязней пра экспедыцыю Заліўскага гл. раздзел 5.1.

павінна было стаць выступленне ў Франкфурце-на-Майне. З красавіка 1833 г. там была зроблена няўдалая спроба. Тым не менш звесткі пра *пачатак* паўстання дайшлі да эмігрантаў у паўднёва-ўсходніх дэпартаментых Францыі. 7 красавіка каля 500 чал. з калоній у Безансоне, Сален, Лён-лэ-Санье, Вэсуль і Дыжоне выступілі на дапамогу нямецкім рэвалюцыянерам. Яны перайшлі ў Швейцарыю, з тэрыторыі якой планавалі перабрацца ў Германію. У Швейцарыі эмігранты даведаліся пра беспаспяховаць выступлення ў Франкфурце. Швейцарскія ўлады дазволілі ім застацца ў кантоне Берн. Частка ўдзельнікаў франкфурцкай экспедыцыі ў жніўні 1833 г. прыняла ўдзел у т. зв. савойскай экспедыцыі, мэтай якой было ўзняць паўстання ў італьянскіх дзяржавах, але і гэтая акцыя скончылася няўдачай. Удзельнікі савойскай экспедыцыі ў большасці былі зняволены, а затым прымушаны пакцінуць Швейцарыю і пераехаць у іншыя краіны, пераважна — у Англію. Тыя ж эмігранты, якія не ўдзельнічалі ў савойскай экспедыцыі, а таксама невялікая частка яе ўдзельнікаў, атрымалі дазвол на вяртанне ў Францыю і ў канцы 1833 — пачатку 1834 г. вярнуліся, і былі расселены па розных правінцыях [208, т. 2, с. 278–279; 261, с. 143–148].

Экспедыцыі Заліўскага, франкфурцкага і савойскага паўплывалі на колькасны стан эміграцыі як непасрэдным чынам, таму як іх удзельнікі часова ці назаўжды пакінулі Францыю, так і апасродкавана. Гэтыя дзеянні яшчэ раз пра-дэманстравалі французскаму ўраду небяспеку пасялення эмігрантаў у адным месцы ў вялікай колькасці. Таму было прынята рашэнне аб расфарміраванні вялікіх калоній і рассяленні іх жыхароў малымі групамі.

З канца вясны 1833 г. эмігрантаў пачалі рассяляць па розных дэпартаментых Францыі. Гэты працэс доўжыўся да канца восені гэтага ж года. Групы па некалькі дзясяткаў ці некалькі соцень эмігрантаў адсылаліся ў іншыя дэпартаменты Францыі, за выключэннем памежных са Швейцарыяй. На месцы, у цэнтры таго ці іншага дэпартамента, іх раздзялялі на больш дробныя групы і рассялялі па некалькіх населеных пунктах гэтага дэпартамента. У выніку колькасць вялікіх і маленькіх гарадоў, дзе жылі эмігранты, павялічылася ў шмат разоў і перасягнула сто. У такіх маленькіх калоніях жыло ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх соцень эмігрантаў [168, с. 34–44]. У гарадах, дзе раней існавалі вялікія калоніі, эмігранты працягвалі жыць, але іх колькасць не перавышала некалькіх дзясяткаў. Напрыклад, у канцы 1832 г. у Авіньёне жыло 73 ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў, а ў канцы 1833 г. іх засталася толькі трое.

Апрача раздраблення вялікіх калоній, на размяшчэнне і колькасць эмігрантаў у Францыі ў 1833 г. уплывалі і іншыя фактары.

Працягвалася агітацыя за ўступленне ў Іншаземны легіён. У названым годзе яна аказалася больш паспяховай, чым раней. 1 лютага 1833 г. міністр ваенных спраў выдаў загад аб утварэнні ў Алжыры першай кампаніі польскага батальёна. Да канца года былі сфарміраваны яшчэ другая і трэцяя кампаніі, якія разам налічвалі 174 чал. Камандзірам польскага батальёна быў прызначаны

Тадэвуш Гарайн [166, с. 14; 264, с. 108–109]. Колькасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў ў Іншаземным легіёне павялічылася нязначна. У 1833 г. з іх былі завербаваны 9 чал.: Адам Бурба, Францішак Кучынскі, Антоні Сакалоўскі, Якуб Юрцэвіч, Міхал Рачкоўскі, Эдвард Мікалаі Бітэрніх, Антоні Уладкоўскі, Станіслаў Жылінскі, Антоні Станеўскі.

На колькасны стан і размяшчэнне эмігрантаў на тэрыторыі Францыі ў 1833 г. паўплывала таксама спроба ўтварэння польскага легіёна ў Партугаліі. У канцы 1832 г. пачаліся спробы прыцягнення польскіх эмігрантаў у войска Дона Пэдра — аднаго з прэтэндэнтаў на партугальскі трон у грамадзянскай вайне, якая вялася там у гэты час. Паміж А. Чартарыскім і Доном Пэдра было заключана пагадненне аб утварэнні з удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. асобнага легіёна на службе Партугаліі. І хаця яно не было ратыфікавана, генерал Юзаф Бэм, прыхільнік А. Чартарыскага, узяўся за стварэнне легіёна і распачаў агітацыю за ўступленне ў яго шэрагі [426, с. 260, 273–275]. Сярод эмігрантаў дзейнасць Ю. Бэма выклікала моцную негатыўную рэакцыю і хвалю крытыкі. Дайшло нават да таго, што падпаручнік Платон Пасербскі (ураджэнец Віленскай губ.) зрабіў замах на жыццё Ю. Бэма, які аказаўся няўдалым [291, с. 66–67].

Тым не менш агітацыя Ю. Бэма прынесла пэўныя вынікі. У дэпартаменце Шарант-Энфэр’ёр, куды прыбывалі жадаючыя ўступіць у легіён, сабралася каля ста эмігрантаў [168, с. 231–233]. Нягледзячы на актыўнасць Бэма, легіён так і не быў сфарміраваны. Французскія ўлады, апасаючыся дыпламатычных складанасцяў, не давалі дазвол на выезд эмігрантаў у Партугалію. У хуткім часе, пасля заняцця Лісабона Доном Пэдра, патрэба ў польскіх легіянерах знікла. Партугальскі бок разарваў дамову з Чартарыскім. Добраахвотнікі, што знаходзіліся ў дэп. Шарант-Энфэр’ёр, у большасці засталіся жыць там, частка з іх была расселена па іншых дэпартаментых. Невялікая іх колькасць была завербавана ў Іншаземны легіён [426, с. 270–271].

На размяшчэнне эмігрантаў нямала паўплывала іх перасяленне ва ўніверсітэцкія цэнтры. Калі ў 1832 г. гэты працэс яшчэ не быў моцна распаўсюджаны, то ў 1833 г. ён набыў масавы характар. Раздзяляючы вялікія калоніі, французскія ўлады амаль без абмежаванняў выдавалі дазволы на перасяленне эмігрантаў у гарады, у якіх знаходзіліся вышэйшыя навучальныя ўстановы, за выключэннем Парыжа, дзе з самага пачатку прыбыцця паўстанцаў меліся пэўныя абмежаванні ў пасяленні.

У 1833 г. павялічылася колькасць эмігрантаў у Медыцынскай акадэміі ў Манпэлье. Яна была найбольш папулярная сярод эмігрантаў-студэнтаў медыцыны ў Францыі. Прычыну гэтага магчыма знайсці ў фінансавым боку, таму як атрымманне медыцынскай адукацыі значна паляпшала матэрыяльны стан і павышала прэстыж эмігрантаў. Напрыклад, студэнтам медыцыны выплачвалася стыпендыя ў памеры 45 франкаў штомесяц, раз на тры месяцы яны атрымоўвалі 75–100 франкаў дадаткова для пакупкі інструментаў, абсталявання і кніг. Пасля

заканчэння навучання на працягу 1,5 года ім выплачвалася іх студэнцкая стыпендыя цалкам, а потым яшчэ паўгода — яе палова [286, s. 22–24]. Аднак французскія ўлады неахвотна выдавалі дазволы на вучобу ў Парыжы і Страсбургу, дзе існавалі вышэйшыя навучальныя ўстановы. Таму менавіта Манпэлье стаў тым горадам, дзе вучылася найбольшая колькасць студэнтаў-медыкаў. У 1832–1840 гг. тут атрымалі адукацыю 213 былых удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг., якія абралі для сябе медыцынскія прафесіі, у Парыжы — 151, у Страсбургу — 48 [286, s. 47–48]. Колькасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія вучыліся ў Манпэлье ў 1833 г., складала не менш за 16 чал.

Хаця далёка не ўсе ахвотныя мелі магчымасць вучыцца ў Парыжы, аднак там атрымоўвала адукацыю істотная частка эмігрантаў. Уладкаванню на вучобу ў Парыжы спрыяла Таварыства Навуковай Дапамогі пад кіраўніцтвам А. Чартарыскага [286, s. 26–27].

З гэтага ж 1833 г. у Парыжы пражывала найбольшая колькасць эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў (у тым ліку дзякуючы студэнтам). Напрыканцы гэтага года тут жыў не менш чым 61 прадстаўнік эміграцыі.

Некалькі эмігрантаў набывалі адукацыю ў г. Пуацье дэп. Вьен, дзе дзейнічалі медыцынская школа і факультэт права ва ўніверсітэце. Вядомы імёны шасцёх ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія знаходзіліся там у гэтым годзе. У Тулузе, дзе існавала магчымасць вывучэння права, іх было таксама шасцёра.

Змяншэнне колькасці эмігрантаў у Францыі не змагло кампенсаваць далучэнне новых палітычных уцекачоў. У гэтым годзе вядома пра прыбыццё ў Францыю 38 ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Наяўныя звесткі ўказваюць, што агульная іх колькасць зменшылася на 17% і напрыканцы года складала не менш за 829 чал.

Найбольшая пасля Парыжа група ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў апынулася ў дэп. Лянд, куды эмігранты пачалі прыбываць у траўні 1833 г. Напрыканцы года тут іх апынулася не менш за 51 чал. Другім паводле колькасці стаў дэп. Кальвадо, дзе ў канцы года жыло не менш за 50 ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Трэцім быў дэп. Манш, дзе іх пражывала не менш за 41. Усяго яны размяшчаліся больш чым у 20 дэпартаментых Францыі, дзе іх колькасць складала, як правіла, ад аднаго да некалькіх чалавек. Вядома, што ў гэтым годзе памерла дзевяць ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, адзін з якіх (Адам Бурба) — у Алжыры.

У 1834 г. не адбывалася такіх вялікіх змен у колькасці і размяшчэнні эмігрантаў з прычыны адсутнасці падзей, якія б маглі значна паўплываць на гэта. З гэтага часу пачынаецца перыяд пэўнай стабілізацыі. Тым не менш некаторыя змены таксама адбываліся.

З пачатку 1834 г. частка ўдзельнікаў франкфурцкай экспедыцыі вярталася ў Францыю. У большасці гэта былі асобы, якія падалі петыцыю каралю

Францыі з просьбай аб дазvole на вяртанне і якія не ўдзельнічалі ў савойскай экспедыцыі. Працэс іх прыезду, распачаты ў канцы 1833 г., адбываўся на працягу ўсяго 1834 г. Частка эмігрантаў засталася ў Швейцарыі [261, s. 165].

Адначасова з гэтым прыбывалі новыя эмігранты. У 1834 г. гэта адбывалася пераважна марскім шляхам. 17 лістапада 1833 г. з Прусіі ў Амерыку адплылі караблі *Union* і *Marianne* з 445 былымі паўстанцамі на борце. 25 лістапада адправіўся карабель *Wrouw Elisabethe* са 152 пасажырамі. Пасажырамі *Union* і *Wrouw Elisabethe* былі пераважна ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў. У час падарожжа па Балтыйскаму мору караблі атрымалі пашкоджанні і былі вымушаны зайсці ў парты Францыі і Англіі для рамонту. Былыя паўстанцы выкарысталі гэта для таго, каб застацца ў гэтых краінах. Эмігранты, якія на *Wrouw Elisabethe* прыбылі ў Гаўр у студзені 1834 г., атрымалі дазвол застацца ў Францыі [422, t. 1, s. 255]. Каля ста з іх паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў [315].

Карабель *Union* прыбыў у англійскі порт Гарвіч. Яго пасажырам не ўдалося застацца ў Англіі. Пад пагрозай далейшага падарожжа ў Паўночную Амерыку яны згадзіліся завербавацца ў Іншаземны легіён у Алжыры. 27 красавіка 1834 г. 219 чал. сышлі на бераг Афрыкі ў г. Аран і практычна ўсе былі прыняты на службу [166, s. 17; 412, s. 177; 436, s. 40–41]. Колькасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў сярод іх складала не менш за 162 чал. Гэта тры чвэрці ўсіх ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія прынялі службу ў Іншаземным легіёне ў першыя некалькі дзесяцігоддзяў яго існавання.

Апрача гэтага, пэўныя вынікі мела таксама агітацыя А. Чартарыскага сярод эмігрантаў за ўступленне ў легіён. Вядома, што як мінімум 7 ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў добраахвотна паступілі на службу ў 1834 г.

З канца 1833 г. пачалося высяленне эмігрантаў з тэрыторыі Аўстрыйскай імперыі, а пазней — з Кракава. Праз Трыест высяленне працягвалася да 1837 г. Эмігранты высылаліся ў Францыю і іншыя краіны (ЗША, Алжыр). Такім чынам былі высланы 130 чал. Сярод іх меліся і ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў, напрыклад, Нарцыз Капярніцкі, Ануфры Гарадэцкі, Антоні Станіслаў Прускі, Ян Дамінік Прагалінскі і інш.

Як мінімум 10 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў памерлі ў 1834 г.

117 выхадцаў з Беларусі і Літвы прыбыло ў гэтым годзе ў Францыю, што крыху павялічыла іх шэрагі ў гэтай краіне. Амаль усе яны былі пасажырамі *Wrouw Elisabethe*.

У 1837 г. Францыя прыняла чарговую хвалю эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. Пераважную большасць з іх складалі жаўнеры Іншаземнага легіёна. У 1834–1835 гг. яны праходзілі службу ў Афрыцы. Некаторыя з іх загінулі ці памерлі ў гэты час (Ян Буткевіч, Францішак Вялічка, Юзаф Камблевіч і інш.). У ліпені 1835 г. Іншаземны легіён быў пераведзены на службу Іспаніі,

дзе прымаў удзел у грамадзянскай вайне на баку каралевы Ізабэлы. Там пасажыры *Union* заставаліся да 1837 г., калі скончыўся трохгадовы тэрмін іх службы. Некаторыя за гэты час загінулі ў баях, памерлі ад ран ці хваробаў альбо зніклі без звестак. Тыя, хто дажыў да вясны 1837 г., былі масава звольнены са службы, пераведзены ў Францыю і расселены ў французскіх правінцыях [166, s. 7, 17, 103, 196]. Гэта выклікала моцнае павелічэнне ў 1837 г. колькасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у наступных гарадах: Англем дэп. Уаз — 21 (для параўнання, у 1835 г. іх было 4), Бавэ дэп. Шарант — 17 (1835 г. — 3), Арлеан — 14 (3) і Тур дэп. Эндр-э-Люар — 24 (4). Як мінімум 128 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў прыбылі ў гэтым годзе ў Францыю, памерла не менш за 15.

У 1838–1839 гг. у колькасці і размяшчэнні эміграцыі ў Францыі не адбылося істотных зменаў. Такім чынам, напрыканцы 1839 г. у Францыі знаходзілася 1007 ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, з якіх каля 80 чал. жылі ў Парыжы.

9 чэрвеня 1839 г. французскі ўрад выдаў пастанову, паводле якой усім эмігрантам, якія жылі ў Францыі 5 гадоў, дазвалялася свабодна абіраць месца жыхарства на яе тэрыторыі [424, s. 24]. З гэтага часу пачынаецца настолькі шырокае рассяленне эмігрантаў па Францыі, што прасачыць яго становіцца немагчыма. Да таго ж менавіта 30-мі гг. XIX ст. абмяжоўваецца перыяд прыбыцця ў Заходнюю Еўропу ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. Штогод у Францыі знаходзілася як мінімум 829 чал. (у 1833 г.), як правіла, іх колькасць вагалася ад 950 да 1000 чал. З 1833 г. самым буйным цэнтрам эміграцыі становіцца Парыж.

Варта таксама ўзгадаць пра памерлых эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў у Францыі ў 30-х гг. Маюцца звесткі пра 77 з іх, што складае 5,6% ад іх агульнай колькасці. Да гэтай лічбы варта дадаць 14 памерлых ці загінулых на службе ў Іншаземным легіёне.

Застаюцца складанасці з вызначэннем колькасці прадстаўнікоў сямей (жонак, дзяцей) паўстанцаў, якія таксама адправіліся ў эміграцыю ўслед за сваімі бацькамі ці мужамі. Гэта вызначана тым фактам, што ў крыніцах яны, як правіла, не фіксаваліся, а ў выпадку фіксацыі не запісваліся асобна, а проста ўказваліся пры главах сваіх сем'яў. Тут жа варта адзначыць, што пераезд сем'яў былых паўстанцаў з беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыю не набыў масавага характару, вядомыя выпадкі можна характарызаваць як адзінкавыя. Як адзначае С. Калембка, у 1839 г. у Францыі на 5472 эмігранта з зямель былой Рэчы Паспалітай прыпадала менш за 200 *полек* [261, s. 248].

Найбольшая пасля Францыі група эмігрантаў апынулася на тэрыторыі Вялікабрытаніі. У 1836–1838 гг. тут стала ці часова жылі каля 800 эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай [261, s. 64]. Яны пачалі сюды прыбываць у 1831 г. Адным з першых ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у Лондан прыбыў

вядомы літаратар Юльян Урсын-Нямцэвіч, які быў высланы сюды ў якасці прадстаўніка паўстанцкага ўрада з мэтай пераканаць англійскі ўрад адкрыта дапамагчы паўстанцам. Пасля паражэння паўстання ён застаўся ў эміграцыі і першыя некалькі гадоў правёў менавіта ў Лондане [399, t. 1]. Тут жа ў 1831 г. пэўны час знаходзіўся і актыўна супрацоўнічаў з Ю. Нямцэвічам іншы прадстаўнік паўстанцкага ўрада — Л. Ельскі [399, t. 1; 421, t. 11, s. 156–159]. У 1832–1833 гг. па розных гарадах Вялікабрытаніі праехаў У. Плятэр з мэтай папулярызацыі дзейнасці эмігрантаў і пошуку сродкаў для дапамогі ім [421, t. 26, s. 686; 13—А, с. 30]. У 1833 г. у Лондан прыбыў Леан Леапольд Савашкевіч, у далейшым актыўны дзеяч дэмакратычнага руху ў эміграцыі і паплекнік І. Лялевеля [165; 449, s. 603–604].

Да 1834 г. прыбыццё эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў у Вялікабрытанію было нячастым. У 1834 г. сюды прыбылі некалькі значных груп былых паўстанцаў. У студзені 1834 г. у англійскі горад Портсмут прычаліў карабель *Marianne*, які вымушаны быў зайсці туды для рамонту. 212 яго пасажыраў выкарысталі гэта для таго, каб застацца ў Вялікабрытаніі. Ім гэта ўдалося, 14 лютага яны сышлі з карабля і былі паселены ў гэтым горадзе [166, s. 16–17; 261, s. 64]. У гэтай групе знаходзілася 34 ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў, пераважна ў чыне радавых [374]. На працягу 30–40-х гг. 8 з іх памерла ў Портсмуче.

У 1834 г. у Англію пачалі прыбываць таксама эмігранты са Швейцарыі. Гэта былі ўдзельнікі савойскай экспедыцыі, якіх швейцарскія ўлады выдалялі са сваёй тэрыторыі, а французскія не прымалі да сябе. У выніку частка іх выбрала для сябе жыццё ў Англіі. Вядомы прозвішчы 13-ці з іх, якія паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў, напрыклад, Ян Грабоўскі, Напалеон Граф, Юзаф і Юльян Каменскія, Фелікс Пуслоўскі і інш. [167, t. 2, s. 111, 115, 244–245; t. 3, s. 354, і інш.]. Эмігранты з гэтай групы затрымаліся ў Англіі часова і на працягу пэўнага часу выязджалі ў іншыя краіны, як правіла, вярталіся ў Францыю. Часам перыяд знаходжання ў Англіі быў вельмі кароткім. Напрыклад, Фартунат Падбярэскі прабыў там усяго каля 1 месяца [167, t. 3, s. 309]. Частка гэтай групы засталася жыць у Англіі да канца жыцця, напрыклад, Міхал Кярсноўскі, Тадэвуш Лянкевіч, Карнэль Пятроўскі [167, t. 2, s. 270; t. 3, s. 29, 296].

Пэўная частка эмігрантаў асела ў Бельгіі, куды яны пачалі прыбываць таксама з 1831 г. Іх колькасць у гэтай краіне ніколі не перавышала некалькіх соцень чал. І хаця эмігранты тут пасяляліся ў некалькіх мясцовасцях, галоўным і найбольш шматлікім цэнтрам заставаўся Брусэль. Безумоўна, найбольш вядомым эмігрантам, які жыў тут стала, быў І. Лялемель. Вакол яго заўжды гуртавалася пэўная частка эмігрантаў з памяркоўна-дэмакратычнымі поглядамі [261, s. 57]. У 1832 г. у Брусэлі знаходзіўся дэпутат на сейм ад Вількамірскага пав. Людвік Пяткевіч [165]. У розны час тут жылі такія паплекнікі І. Лялевеля, як Л. Савашкевіч і Канстанцін Залескі [449, s. 603–604, 790–791]. У 1834 г.

сюды прыбыло таксама некалькі ўдзельнікаў савойскай экспедыцыі, якія абралі Бельгію як месца пасялення пасля іх выдалення са Швейцарыі. У іх ліку былі такія вядомыя дзеячы, як Генрык Калусоўскі і Фелікс Ястрэмбскі [167, т. 2, s. 208, 241; 449, s. 260, 274–275].

У 1832 г. распачалася вярбоўка ў бельгійскае войска. Нягледзячы на пачатковыя намеры бельгійскага караля Леапольда I прыняць на службу 2500–4000 былых паўстанцаў, яму з-за апасенняў дыпламатычных складанасцяў да канца года ўдалося наняць толькі 34-х афіцэраў. Сярод іх былі і сямёра ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў: Фелікс Прот Прушынскі, Адольф Дэмбінскі, Аляксандр Валадковіч, Маўрыцы Грабоўскі, Юзаф Забела, Юзаф Пужыцкі, Отан Жавускі [310, р. 197–198]. На працягу 30–50-х гг. XIX ст. знаходжанне былых паўстанцаў на службе Бельгіі было галоўнай перашкодай для ўсталявання дыпламатычных адносін паміж Бельгіяй і Расіяй. Яны былі завязаны толькі пасля адпраўкі на пенсію ў 1853 г. апошніх *польскіх* афіцэраў [310, р. 216–228].

Наступнай краінай, дзе знаходзіліся эмігранты, была Швейцарыя. Іх масавае прыбыццё сюды адбылося ў 1833 г., звязана яно з франкфурцкай экспедыцыяй. Эмігрантамі была ўтворана Рада, выдадзены адозвы з просьбамі аб матэрыяльнай дапамозе.

Большасць эмігрантаў, якія апынуліся ў Швейцарыі, падала прашэнні да французскіх уладаў з просьбай аб дазvole вярнуцца ў Францыю. Швейцарскія ўлады таксама намагаліся выдаліць са сваёй тэрыторыі палітычна актыўных эмігрантаў. У выніку ўдзельнікі франкфурцкай экспедыцыі, за выключэннем часткі ўдзельнікаў савойскай экспедыцыі, атрымалі дазвол на вяртанне ў Францыю. У 1833–1834 гг. яны вярталіся і рассяляліся ў правінцыйных французскіх дэпартаментых. Частка эмігрантаў выехала ў Бельгію і Вялікабрытанію [260, s. 150–151]. У адзінкавых выпадках эмігранты заставаліся ў Швейцарыі на доўга. Напрыклад, ураджэнцы Віленскай губ. Эдвард Мількевіч і Ян Клот засталіся тут і сумесна заснавалі майстэрню па вытворчасці гадзіннікаў. У далейшым яны прымалі ўдзел у польскіх эміграцыйных арганізацыях і да самай смерці жылі ў Швейцарыі [167, т. 2, s. 287; т. 3, s. 149].

Часова пэўная колькасць эмігрантаў размяшчалася на тэрыторыі Іспаніі. Гэта былі жаўнеры, якія знаходзіліся на службе ў Іншаземным легіёне [гл. вышэй]. Да іх варта дадаць пэўную колькасць эмігрантаў, якія паступілі на службу ў сфарміраваны на базе часткі легіёна полк польскіх уланаў. Ён быў створаны ў 1836 г. і ўзмоцнены некаторымі добраахвотнікамі, якія прыбылі з Францыі. Сярод іх былі такія ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў, як Валеры Бялінскі, Антэнора Лабаноўскі, Казімір Чарнецкі і інш. [165; 167, т. 1, s. 197, т. 3, s. 57]. Вядома пра смерць пяці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у час вайны ў Іспаніі — А. Лабаноўскага, Павела Шатравіча, Юзафа Урублеўскага, Яна Хлябзевіча, Міхала Юхновіча [166, s. 105, 174, 341, 383; 167, т. 3, s. 57]. Пасля заканчэння службы эмігранты пераводзіліся ў Францыю. Толькі ў рэдкіх

выпадках яны затрымліваліся на працяглы час. Напрыклад, ураджэнец Віленскай губ. Валеры Бялінскі пасля службы ў Іншаземным легіёне перайшоў у іспанскае войска [166, s. 84].

У германскіх дзяржавах значная колькасць эмігрантаў знаходзілася толькі ў першыя гады пасля паўстання. Важны іх асяродак склаўся ў Дрэздэне — сталіцы Саксоніі. Як правіла, былыя паўстанцы затрымліваліся тут па дарозе ў Францыю. У гэтым горадзе яны карысталіся прыхільным стаўленнем мясцовага насельніцтва. У Дрэздэне затрымліваліся А. Міцкевіч, І. Дамейка і многія іншыя вядомыя эмігранты. У ліпені 1832 г. пад уціскам расійскага і прускага ўрадаў урад Саксоніі вымушаны быў выдаць пастанову, якая абавязвала ўсіх ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. пакінуць яе тэрыторыю. Адзінкавыя эмігранты жылі ў многіх германскіх дзяржавах. Як правіла, яны адносіліся да арыстакратычных колаў [261, s. 56–57]. Напрыклад, у Вялікапольшчы, якая належала Прусіі, застаўся жыць Францішак Міцкевіч, брат Адама, а ў 1842 г. тут набыў сабе маёнтак Цэзар Плятэр [167, т. 3, s. 135, 302].

Некалькі дзясяткаў былых паўстанцаў прынялі ўдзел у грамадзянскай вайне ў Партугаліі. Нягледзячы на няўдачу ген. Ю. Бэма ў стварэнні асобнага легіёна з эмігрантаў, пэўная іх колькасць змагла прабрацца ў Партугалію і паступіць тут на службу ў войска Дона Пэдра. Галоўным чынам гэта былі кавалерысты [261, s. 66]. Колькасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у гэтай групе невядомая.

Няшмат эмігрантаў знаходзілася таксама ў Італіі. У Рыме размяшчалася прадстаўніцтва А. Чартарыскага пры двары папы. Яго мэтай з'яўлялася схіліць папу выказаць сваё негатыўнае стаўленне да царскага ўрада і яго адносінаў да каталіцкага касцёла ў землях былой Рэчы Паспалітай, якія адышлі да Расіі. Напрыклад, у 1838–1840 гг. у якасці прадстаўніка А. Чартарыскага тут знаходзіўся Ц. Плятэр [421, т. 26, s. 650; 505, s. 124]. Таксама ў Рыме жылі пэўны час прадстаўнікі заснаванага польскімі эмігрантамі каталіцкага ордэна ўваскрэшанцаў (пол. — *zmartwychwstańców*) [261, s. 273–274]. Да канца 40-х гг. колькасць эмігрантаў у Італіі была нязначнай. Найбольш эмігрантаў знаходзілася тут падчас рэвалюцыйнага ўздыму ў Еўропе ў 1848–1849 гг. (т. зв. *Вясны Народаў*). У гэты час А. Міцкевіч займаўся ў Італіі фарміраваннем т. зв. Польскага легіёна, які павінен быў удзельнічаць у ваенных дзеяннях у італьянскіх дзяржавах на баку рэвалюцыянераў і стаць правобразам будучага польскага войска, якое адродзіць Рэч Паспалітую. А. Міцкевічу ўдалося прыцягнуць да супрацоўніцтва асобных эмігрантаў, некаторыя з якіх прыбылі ў Італію, напрыклад, Міхал Ходзька, Аляксандр Бергель, Фердынанд Карвоўскі, Люцыян Стыпулкоўскі і інш. Разам са спадам гэтай рэвалюцыйнай хвалі легіён быў распушчаны [267].

Адзінкавыя эмігранты з беларуска-літоўскіх губерняў знаходзіліся ў Італіі і пасля *Вясны Народаў*. Кароль Леанард Бразевіч напачатку 60-х гг. выкладаў у Польскай Вайскавай школе ў Генуі, дзе ў 1862 г. выдаў *Правілы для пешых*

стралкоў [421, t. 2, s. 421]. З канца 50-х гг. у Італіі жыў таксама Віктар Зяно-віч, які заснаваў у Мілане завод па вытворчасці паліва для цягнікоў [286, s. 449]. Аляксандр Ізэншмідт-дэ-Мільбітц з 1862 г. служыў генерал-маёрам у італьянскім войску [167, t. 2, s. 177].

Невялікія групы па некалькі чалавек альбо адзінкавыя эмігранты трапілі амаль ва ўсе іншыя краіны Заходняй Еўропы. Як правіла, яны не вылучаліся актыўнай дзейнасцю і не аказвалі вялікага ўплыву на жыццё эміграцыі.

Такім чынам, у эміграцыі апынулася каля 9 тыс. удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг., з якіх 1500–1700 чал. паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў. Для апошняй групы характэрны ўсе тыя тэндэнцыі ў рассяленні, якія тычыліся эмігрантаў з іншых частак былой Рэчы Паспалітай. На іх размяшчэнне і рассяленне па розных краінах Заходняй Еўропы ўплывалі шматлікія фактары, спалучэнне якіх вызначыла прыбыццё большай часткі эмігрантаў у Францыю, урад якой аказаў эмігрантам арганізацыйную і матэрыяльную дапамогу. З паводзінамі французскага ўрада моцна кантраставала стаўленне да эмігрантаў з боку іншых еўрапейскіх урадаў. Яны неахотна і не ў такой ступені давалі эмігрантам дазвол на пасяленне на сваіх тэрыторыях. У выніку гэта прывяло да таго, што колькасць эмігрантаў па-за Францыяй была нашмат меншай, чым на яе тэрыторыі.

Варта звярнуць увагу на пэўную своеасаблівасць у прыбыцці ў Заходнюю Еўропу эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. Па-першае, пераважная іх большасць прыбыла праз Прусію. На тэрыторыі гэтай дзяржавы апынулася значная колькасць паўстанцаў з Літвы і Беларусі, выцесненая туды разам з корпусам А. Гелгуда. Часта яны з'яўляліся грамадзянскімі асобамі. Праз тэрыторыю Аўстрыі ў эміграцыю прыбывалі ў асноўным тыя, хто на момант паўстання знаходзіўся ў радах польскага рэгулярнага войска. Па-другое, значная частка эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў трапіла ў Заходнюю Еўропу марскім шляхам: у жніўні 1832 г. у эміграцыю прыбылі з Прусіі пасажыры караблёў *Lach* і *Vigilante*, у 1834 г. — караблёў *Union*, *Wrouw Elisabeth* і *Marianne*. З Прусіі на бартах караблёў было выпраўлена больш за 450 ураджэнцаў Беларусі і Літвы. Да гэтай лічбы неабходна дадаць невялікую групу эмігрантаў, якія прыбылі з Аўстрыі, высланыя на захад праз порт Трыест.

Шматлікія фактары паўплывалі на тое, што эмігранты, якія апынуліся ў Францыі, на працягу 1830-х гг. шырока рассяліліся па яе тэрыторыі, нягледзячы на пачатковыя імкненні размясціць іх вялікімі кампактнымі групамі ў правінцыі. Знаходжанне ў некаторых месцах значнай колькасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў стварала перадумовы да іх гуртавання.

3. ГУРТАВАННЕ ЎРАДЖЭНЦАЎ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ У ЭМІГРАЦЫІ

3.1. Арганізацыі і палітычныя плыні *Вялікай эміграцыі*: агульны агляд

З самага пачатку эміграцыі сярод былых паўстанцаў адбыўся раскол паводле прыкметы палітычных схільнасцяў. Гэты падзел быў закладзены яшчэ ў час паўстання, але не мог быць канчаткова аформлены з-за неабходнасці сумеснага вядзення барацьбы супраць расійскіх уладаў. У эміграцыі ж нішто не перашкаджала выкрышталізацыі супярэчнасцяў паміж асобамі з рознымі палітычнымі поглядамі. У выніку сярод эмігрантаў утварыліся два вялікія лагеры: дэмакратычны і кансерватыўны (арыстакратычны, манархічны, Атэль Лямбэр). Прадстаўнікі кожнага з іх вінавацілі сваіх апанентаў у паражэнні паўстання, вялі актыўную прапаганду, арганізоўвалі выпуск перыядычнай прэсы з мэтай аказаць як мага большы ўплыў на сваіх суайчыннікаў і такім чынам павялічыць свой патэнцыял. Ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі знаходзіліся сярод прыхільнікаў усіх палітычных лагераў і ўваходзілі ў склад усіх эміграцыйных арганізацый. Таму для аналізу дзейнасці арганізацый, утвораных ураджэнцамі беларуска-літоўскіх губерняў, неабходна падаць агульны нарыс афармлення кожнага з эміграцыйных палітычных лагераў.

Дэмакратычны лагер ніколі не быў аднастайным і не меў адзінага лідара. Найбольш уплывовым прадстаўніком дэмакратычнага лагера было Польскае Дэмакратычнае Таварыства (ПДТ). Яно было ўтворана 17 сакавіка 1832 г. у Парыжы адной з самых радыкальных апазіцыйных груп дзеячаў Польскага Нацыянальнага Камітэта. Сваёй мэтай яно паставіла дзейнасць у *польскай нацыянальнай справе ў духу прынцыпаў выключна філасофска-дэмакратычных*. Кіраўнічым выбарным органам ПДТ была Цэнтралізацыя, якая складалася з 5–9 (у розны час колькасць сяброў Цэнтралізацыі нязначна змянялася) найбольш знакамітых дэмакратычных дзеячаў эміграцыі. Выбары ў яе адбываліся раз на 1–2 гады. Упершыню Цэнтралізацыя сабралася 30 студзеня 1836 г. [261, s. 101–117, 176–198, 323–238]. Галоўным праграмным дакументам ПДТ з'яўляецца т. зв. *Вялікі маніфест*, прыняты ў 1836 г. [376]. Асноўным друкаваным органам ПДТ стала газета *Польскі дэмакрат* (*Demokrata Polski*) [191]. ПДТ займалася высылкай эмісараў на радзіму з мэтай разведкі гатоўнасці насельніцтва да новага ўзброенага выступлення і яго падрыхтоўкі. Праіснавала гэтае таварыства да 1863 г., калі з пачаткам паўстання ў землях былой Рэчы Паспалітай яно самараспусцілася. Гэта была самая шматлікая арганізацыя, створаная былымі

ўдзельнікамі паўстання 1830–1831 гг. у эміграцыі. За ўвесь час яго існавання праз ПДТ прайшло каля 4 тыс. эмігрантаў, а ў пік яго дзейнасці — у 1848 г. — яно налічвала ў сваім складзе больш за 2 тыс. чал. [259; 305; 449].

Больш радыкальнай арганізацыяй, створанай у эміграцыі, быў *Польскі Народ* (*Lud Polski*). Яна была ўтворана ў 1835 г. групай з некалькіх эмігрантаў-радыкалаў, якія жылі ў Англіі. Пад іх уплыў трапіла пэўная колькасць эмігрантаў у Вялікабрытаніі, найбольшая група якіх была паселена ў г. Портсмут і ўваходзіла ў склад ПДТ. Кірунак новай арганізацыі вызначаецца як утапічны сацыялізм. Структурна яна падзялялася на секцыі, якія называліся *грамадамі*. *Польскі Народ* ніколі не быў шматлікай і ўплывовай арганізацыяй. У яе складзе пабывала каля 130 чал. У к. 1830-х гг. яна ўвайшла ў фазу застою, а ў 1846 г. самараспусцілася [172; 261, s. 164–176].

Да дэмакратычнага лагера належала таксама такая арганізацыя, як *Маладая Польшча* (*Młoda Polska*), утвораная ў сакавіку 1834 г. Яе кіраўнічыя функцыі выконваў Часовы камітэт. Аднымі з яе найбольш актыўных дзеячаў былі ўраджэнец Віленскай губ. Канстанцін Залескі і ўраджэнец Мінскай губ. прафесар Віленскага ўніверсітэта Валерыян Пяткевіч, сваю падтрымку аказваў ёй і І. Лялель. У красавіку 1834 г. *Маладая Польшча* ўвайшла ў склад новаўтворанай *Маладой Еўропы* і падпісала *Акт братэрства Маладой Еўропы*. Утваральнікі *Маладой Польшчы* зыходзілі з таго, што незалежнасць да іх радзімы прыйдзе ў выніку ўсеёўрапейскага паўстання прыгнечаных народаў, і таму ў сваёй дзейнасці разлічвалі на рэвалюцыянераў з усёй Еўропы. Для гэтага яны наладжвалі сувязі з еўрапейскімі карбанарскімі арганізацыямі, сярод якіх шчыльна супрацоўнічалі з італьянскімі рэвалюцыянерамі на чале з Дж. Мазіні. Младапалякі таксама высылалі эмісараў на радзіму. Сярод іх найбольшых поспехаў удалося дасягнуць Шыману Канарскаму, дзейнасць яго ў значнай ступені адбывалася на тэрыторыі Беларусі. Найбольш актыўныя дзеянні младапалякаў заканчваюцца сярэдзінай 1830-х гг. Затым частка знакамітых публіцыстаў адышла ад супрацоўніцтва з імі, а ў 1836 г. *Маладая Польшча* злучылася з *Канфедэрацыяй Польскага Народа*, якая затым пераўтварылася ў арганізацыю *Аб'яднанне Польскай Эміграцыі* (АПЭ) (*Zjednoczenie Emigracji Polskiej*) [261, s. 148–159].

Апанентамі дэмакратаў былі прыхільнікі кансерватыўных ідэй на чале з князем Адамам Чартарыскім. Вакол яго гуртаваліся пераважна заможныя эмігранты. Яны будучую незалежную Рэч Паспалітую бачылі канстытуцыйнай манархіяй, а яе будучым каралём — прадстаўнікам роду Чартарыскіх. Абгрунтаваннем гэтага службы той факт, што род Чартарыскіх знаходзіўся ў сваяцтве з Панятоўскімі, прадстаўнік якіх з'яўляўся апошнім каралём Рэчы Паспалітай. Часта арганізацыі, створаныя прыхільнікамі гэтага лагера, не мелі палітычнай накіраванасці. Вялікія грашовыя сродкі дазвалялі заможным эмігрантам займацца дабрачыннай і навукова-культурнай дзейнасцю. 9 красавіка 1832 г. у Парыжы было створана Літаратурнае (пазней — Гісторыка-Літаратурнае) таварыства на

чале з А. Чартарыскім. У яго склад увайшлі многія заможныя эмігранты. На яго пасяджэннях, апрача чытання літаратурных твораў яго сяброў, абмяркоўваліся і палітычныя праблемы. Адною з функцый, якую яно выконвала, была прапаганда дзейнасці эмігрантаў у Еўропе. Дзякуючы гэтай арганізацыі, былі сабраны найбольш багатыя матэрыялы, якія тычацца эміграцыі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. Для захавання і публічнага карыстання зборамі ў 1839 г. у Парыжы была адкрыта Польская бібліятэка [210]. І Гісторыка-Літаратурнае таварыства, і Польская бібліятэка існуюць і дзейнічаюць у Парыжы да сённяшняга дня.

29 снежня 1832 г. было ўтворана Таварыства Навуковай Дапамогі, на чале якога таксама стаў А. Чартарыскі. Сваёй мэтай яно паставіла дапамогу эмігрантам, якія жадалі працягнуць сваё навучанне па-за межамі радзімы ці ўладкавацца на працу на прамысловыя прадпрыемствы. Для навучэнцаў дапамога аказвалася ў выглядзе стыпендыі, якія выплачваліся аднаразова ці на працягу пэўнага часу. За першыя тры гады свайго існавання таварыства выплаціла стыпендыі 41-му эмігранту, і яшчэ каля 100 стыпендыі былі выплачаны аднаразова. Таварыства таксама займалася выданнем навуковых прац эмігрантаў. У прыватнасці, дзякуючы яму друкаваліся доктарскія працы эмігрантаў, якія вучыліся ў Медыцынскай акадэміі ў Манпэлье. Яго намаганнямі ў Парыжы была адкрыта Вайсковая школа для былых паўстанцаў, а ў гарадах Нансі і Арлеан — школы для іх дзяцей [208, t. 3, s. 46; 286, s. 26–27].

12 сакавіка 1834 г. было створана Таварыства Дабрачыннасці Польскіх Дам на чале з жонкай А. Чартарыскага Ганнай з Сапегаў. У яго склад увайшлі дамы з эміграцыйных арыстакратычных колаў. Таварыства ставіла сабе за мэту апеку над хворымі, сіротамі, старымі і знявечанымі, дапамогу пазбаўленым грашовай дапамогі ад французскага ўрада і беспрацоўным. Свае сродкі яно атрымоўвала ад правядзення дабрачынных латарэй і ахвяраванняў. У першыя гады існавання яму ўдавалася штогод збіраць каля 30 тыс. франкаў [208, t. 3, s. 306].

Аднак арганізацыі кансерватараў у эміграцыі не абмяжоўваліся выключна культурнымі ці дабрачыннымі мэтамі. Для рэалізацыі сваіх палітычных мэтаў імі таксама ствараліся асобныя арганізацыі, галоўнай з якіх стаў Саюз Нацыянальнай Еднасці (СНЕ). Ён быў утвораны 28 студзеня 1833 г. у Парыжы. Яго заснавальнікамі разам з князем А. Чартарыскім, які стаў на чале яго, выступілі некаторыя прадстаўнікі вышэйшага кіраўнічага складу паўстання, сярод якіх былі генералы Г. Дэмбінскі і Ю. Бэм. Арганізацыя была тайнай і вылучалася ступенчатай іерархіяй. Яна таксама займалася высылкай эмісараў на радзіму. Галоўным друкаваным органам прыхільнікаў А. Чартарыскага ў 1830-я гг. стала газета *Хроніка польскай эміграцыі* (*Kronika Emigracji Polskiej*) [260, s. 122–123; 306].

У 1839 г. ніжэйшыя ступені іерархіі СНЕ былі пераўтвораны ў Паўстанца-Манархічны Саюз, кіраўніцтва якім з часам перайшло да Уладзіслава Замойскага. У *Акце палітычнай веры* гэтай арганізацыі сцвярджалася, што

незалежная польская дзяржава павінна стаць кантытуцыйнай манархіяй, а яе каралём — паляк. Заканчваўся акт фразай *караля я лічу адзіным і самым моцным сродкам для вяртання незалежнасці айчыны*. У 1839 г. галоўным органам эміграцыйных кансерватараў стала газета *Трэці Травень* (*Trzeci Maj*), якая выходзіла да 1848 г. [261, s. 213–214].

30 сакавіка 1843 г. было афіцыйна абвешчана пра заснаванне Манархічнага Згуртавання Заснавальнікаў і Сяброў *Трэцяга Траўня*, якое стала больш вядома пад назвай *Манархічнага Таварыства Трэцяга Траўня* альбо *Таварыства Трэцяга Траўня* (ТТТ). Яго мэтай аб'яўлялася *палітычная незалежнасць* для польскай дзяржавы, дасягнутая *праз паўстанне ўласнымі сіламі*, якія найлепей змогуць згуртавацца вакол *караля Польшчы*. На яго чале стаяў генеральны дырэктар, пасаду якога пачаткова заняў Нарцыз Алізар, і капітула, а структурна таварыства падзялялася на аддзелы. Таксама арганізоўваліся рэгіянальныя аддзяленні таварыства, у кожным з якіх абіраўся дырэктар і рада. У 1845 г. у яго складзе налічвалася каля 1 тыс. эмігрантаў. А. Чартарыскі не прымаў удзелу ў дзейнасці гэтага таварыства. З часам дамінаваць у ім пачаў У. Замойскі [261, s. 215–216].

У 1843 г. сям'ёй Чартарыскіх быў набыты палац XVII ст. пад назвай *Атэль Лямбэр* (*Hôtel Lambert*). Ён стаў сядзібай А. Чартарыскага, а затым — цэнтрам усяго кансерватыўнага лагера. З гэтага часу ў адносінах да кансерватыўнай плыні пачынае ўжывацца назва Атэль Лямбэр. У перыяд да паўстання 1863–1864 гг. гэтая сядзіба была галоўным цэнтрам прапаганды польскай справы ў Еўропе [261, s. 216].

Прадстаўнікі кансерватыўнага лагера завязвалі кантакты з французскімі і англійскімі дыпламатычнымі коламі, разлічваючы на іх дапамогу ў аднаўленні незалежнасці польскай дзяржавы. Дзейнасць А. Чартарыскага ў многіх краінах рэалізоўвалася праз місіі. Напрыклад, яго сталая місія знаходзілася ў Рыме, дзе эмігранты спрабавалі ўплываць на Папу Рымскага [505]. Выходзячы з пераканання, што незалежнасць вернецца ў Польшчу ў выніку паўстання ці рэвалюцыі, якія адбудуцца ва ўсёй Еўропе, А. Чартарыскі ствараў місіі ў дзяржавах, якія з'яўляліся цэнтрамі неспакою ў Еўропе і патэнцыяльна маглі ўступіць у канфлікт з Расіяй. Таму значная колькасць місій была створана ў Асманскай імперыі і менавіта туды была выслана найбольшая колькасць прадстаўнікоў А. Чартарыскага. Некаторым з іх удалося дасягнуць Каўказа, дзе горцамі вялася барацьба за незалежнасць ад Расіі, а таксама Афганістана і Персіі. Галоўным вынікам дзейнасці ў Асманскай імперыі стала стварэнне падчас Крымскай вайны дывізіі султанскіх казакаў на баку саюзнікаў [261, s. 219–225].

Варта адзначыць, што кансерватыўны лагер таксама не быў аднастайным. Асабліва павялічыўся ў ім падзел пасля таго, як кансерватыўная газета *Трэці Травень* з маўклівай згоды А. Чартарыскага пачала называць яго польскім каралём *de facto*. Напрыклад, Юзаф Кашыц крытыкаваў А. Чартарыскага за падобную пазіцыю ў сваім лісце да яго ад 13 сакавіка 1841 г. [161, s. 593–595].

Таксама негатыўна выказваўся тыднёвік *Нацыянальная газета* (*Dziennik Narodowy*), уладальнікам якой быў Уладзіслаў Плятэр. 1 красавіка 1843 г. газета пісала: *На чале яе* [кансерватыўнай партыі — *аўт.*] *стаіць палітычна памерлы старац* [А. Чартарыскі — *аўт.*], *якім кіруюць некалькі авантурных і пыхлівых чалавек* [419].

Разам з палярызацыяй палітычных перакананняў назіраецца імкненне пэўнай часткі дзеячаў да згуртавання эміграцыі ў межах адной арганізацыі. Аднак, як правіла, і гэтыя арганізацыі схіляліся да памяркоўна-дэмакратычных поглядаў. Найбольш актыўным прадстаўніком падобных памкненняў быў І. Лялевель.

Першай такой арганізацыяй з'яўляецца *Польскі Нацыянальны Камітэт* (*Komitet Narodowy Polski*) (ПНК). Ён быў утвораны на месцы *Часовага Камітэта Эміграцыі* (*Komitetu Tymczasowego Emigracji*) 8 снежня 1831 г. групай з 87 эмігрантаў. Яго старшынёй быў абраны І. Лялевель. Акрамя яго, у склад камітэта было абрана 9 чал. Сваімі мэтамі камітэт паставіў *прамаўляць* ад імя эмігрантаў, *клапаціцца пра народны інтарэс і лёсы землякоў, што знаходзяцца ў эміграцыі* [174, s. 4]. ПНК праіснаваў нядоўга. У ім выразна пераважалі прадстаўнікі беларуска-літоўскіх губерняў, якія былі грамадзянскімі асобамі, што выклікала негатыўныя адносіны да яго з боку большасці эмігрантаў, якія паходзілі з Каралеўства Польскага і былі прафесійнымі вайскоўцамі. За выданне адозвы *Да рускіх*, дзе расійскі цар выстаўляўся бязлітасным дэспатам і хлусам [407], а рускія заклікаліся да барацьбы з ім, усе тыя, хто паставіў пад ёй подпіс, былі выдалены з Парыжа. 24 снежня 1832 г. паліцыяй быў забаронены і сам камітэт, хаця фармальна ён існаваў да 1 ліпеня 1833 г., калі І. Лялевель выдаў паведамленне пра спыненне яго дзейнасці [261, s. 93].

24 жніўня 1832 г. прадстаўнікамі эміграцыйных калоній было прынята рашэнне стварыць іншы камітэт, галавой якога быў абраны генерал Юзаф Дварніцкі. Яго фарміраванне было скончана 27 кастрычніка 1832 г. Ён быў названы Нацыянальным Камітэтам Польскай Эміграцыі (НКПЭ). Яго заснавальнікамі НКПЭ планавалася як агульнае прадстаўніцтва для ўсёй эміграцыі, але гэтага яму дасягнуць не ўдалося. Камітэт не здолеў атрымаць прызнання гэтага статусу ні ад эмігрантаў, ні ад французскіх уладаў. Ва ўмовах усё большай дыферэнцыяцыі палітычных поглядаў НКПЭ таксама не змог праіснаваць доўга. 15 траўня 1834 г. выйшла паведамленне пра яго самароспуск [261, s. 99–100].

7 чэрвеня 1837 г. было ўтворана Аб'яднанне Польскай Эміграцыі (АПЭ) — чарговая арганізацыя, якая прэтэндавала на спалучэнне ў сваіх радах усёй эміграцыі. На чале АПЭ стаяў Польскі Нацыянальны Камітэт, які павінен быў складацца з 5 чал. Кіраўніком АПЭ быў абраны І. Лялевель. Пачаткова яму ўдалося атрымаць прызнанне ад прыкладна 2,5 тыс. эмігрантаў, але АПЭ не змог разгарнуць актыўнай дзейнасці. Аб'яднанне было занята складаным працэсам унутранага фарміравання і не змагло выйсці па-за яго межы.

Выбары ў кіраўнічы камітэт часам цягнуліся гадамі. У выніку з-за адсутнасці дзейнасці многія эмігранты адышлі ад працы ў АПЭ. 11 ліпеня 1846 г. яно было афіцыйна распушчана [261, s. 204–210].

Згаданымі аб'яднаннямі спіс эміграцыйных арганізацый не вычэрпваецца. Іх былі створаны дзясяткі. Аднак яны моцна саступалі вышэйзгаданым і ў актыўнасці, і ў прадстаўнічасці, а існаванне некаторых з іх абмяжоўвалася толькі выданнем акта заснавання.

3.2. Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель

Сярод эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў тэндэнцыя да гуртавання ў асобныя арганізацыі назіралася з самага пачатку іх жыцця па-за межамі радзімы.

Прыбыццё і пасяленне ў Парыжы значнай колькасці ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў прывялі да заснавання 10 снежня 1831 г. *Літоўскага Таварыства*¹. Галоўным ініцыятарам яго стварэння стаў Цэзар Плятэр, а першым сакратаром — яго старэйшы брат Уладзіслаў. У арганізацыі таварыства ўдзельнічалі 10 эмігрантаў з усходніх тэрыторый былой Рэчы Паспалітай, галоўным чынам з тэрыторыі былога ВКЛ: Антоні Працішэўскі, Адам Калыска, Юзаф Зяноквіч, Людвік Замбрыцкі, Валерыян Пяткевіч, Ян Граткоўскі, Антоні Глушневіч, Караль Эдвард Вадзінскі [148, к. 1–2]. Сярод 19 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, чыё знаходжанне ў Парыжы ў гэты час вядома, 12 увайшлі ў таварыства. 5 сакавіка 1832 г. да яго далучыліся выхадцы з *Валыні, Падолля і Украіны*, і таварыства змяніла сваю назву на *Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель* (ТЛРЗ) (пол. — *Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich*, фр. — *La Société Lithuanienne et des Terres Russiennes*) [148, s. 80–81].

Парыж, будучы цэнтрам палітычнага і інтэлектуальнага жыцця Францыі і ўсёй Еўропы, быў у гэты час галоўным акумулятарам усялякага роду ідэй. Менавіта тут былыя паўстанцы найбольш лёгка маглі даведацца пра адносіны еўрапейскай грамадскасці да сваёй радзімы. У першым абзацы акта заснавання ТЛРЗ гаворыцца: *Ліцвіны, якіх страта агульнай іх Маці, асудзіўшы на балючае выгнанне, сабрала ў Парыжы, хутка ўбачылі, якое маеца недакладнае і нават фальшывае ўяўленне пра несмяротнае Літоўскае паўстанне, пра насельніцтва Літвы* [148, к. 1]. У гэтым дакуменце не называюцца іншыя прычыны стварэння таварыства.

Колькасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў не была адзінай перадумовай стварэння ў гэтым горадзе іх асобнай арганізацыі. Напрыклад, у калоніі ў Авіньёне ці ў Буржы ў 1832 г. знаходзілася значна большая іх група, але ніводнага падобнага аб'яднання тут створана не было. Павінен быў існаваць

¹ Статут ТЛРЗ ужо апублікаваны ў айнававай навуковай літаратуры [Матвейчык Д. Ч. *Рукапісныя дакументы Таварыства Літоўскага...*] і таму не змяшчаецца ў гэтым выданні.

нейкі іншы фактар, які паўплываў на ўтварэнне Таварыства Літоўскага. Гэтым фактарам стала прадстаўнічасць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Гэта не былі радавыя ўдзельнікі паўстання. Сярод заснавальнікаў ТЛРЗ было 8 дэпутатаў на сейм ад *забранных зямель*, чацвёрта камандзіраў паўстанцкіх атрадаў, двое ўваходзілі ў склад Камітэта Літоўскага паўстання. Гэта была эліта паўстанцаў з беларуска-літоўскіх губерняў. Большасць з іх уваходзіла ў склад утворанага ў Варшаве ў ліпені 1831 г. Камітэта літоўска-рускіх зямель [313, s. 159; 423]. Менавіта яны перанеслі ў эміграцыю традыцыю гуртавання *ліцвінаў і русінаў*. ТЛРЗ было арганізацыяй, у складзе якой апынулася вялікая колькасць вядомых дзеячаў культуры. Як пісаў А. Вярыцкі, сярод яго сябраў *амаль палова паслужыла нашаму народу на полях пісьменніцтва і... ў прыгожых мастацтвах* [456, s. 211]. Яго сябрамі былі Адам Міцкевіч, Юльіус Славацкі, Іаахім Лялевель, Генрык Дмахоўскі, генерал Ян Умінскі, Яўстах Янушкевіч і шмат іншых вядомых у эміграцыі і на радзіме асобаў.

Галоўнымі мэтамі стварэння ТЛРЗ, як сведчыць яго пачатковы *Статут* (*Ustawy*), прыняты на пасяджэнні 10 сакавіка 1832 г., абвешчаліся: па-першае, збор матэрыялаў па гісторыі паўстання ў *Літве і рускіх землях*, па-другое, апісанне гэтых краін з гістарычнага і статыстычнага пункту гледжання, па-трэцяе, даследаванне іх насельніцтва [148, к. 9]. Такім чынам, ТЛРЗ намеравалася даследаваць свой родны край, а вынікі сваіх даследаванняў падаваць да ўвагі еўрапейскай грамадскасці. Асабліва адзначалася, што сябры ТЛРЗ павінны былі клапаціцца, каб у сваіх творах не кампраметаваць землякоў і папечнікаў, якія засталіся на радзіме [148, к. 28]. Пазней, сутыкнуўшыся з эміграцыйнымі рэаліямі, ТЛРЗ пашырыла пачаткова акрэсленыя мэты. У сваёй адозве ад 23 жніўня 1832 г. — чарговым праграмным дакуменце — яно ўжо не абмяжоўвалася выключна культурна-прапагандысцкімі мэтамі. У ёй пісалася, што ТЛРЗ *мае на мэце: займацца лёсам нешчаслівых эмігрантаў, аблягчаць нашай моладзі неабходнае вывучэнне навук і мастацтваў, а таксама рыхтавацца да ўсіх зменаў, якія маглі б адбыцца ў палітычным свеце* [148, к. 28].

Падобныя па-рознаму інтэрпрэтаваліся сучаснікамі. Напрыклад, Ю. Заліўскі наконт мэтай ТЛРЗ сцвярджаў наступнае: *... пры выпадку, калі б забраныя польскія правінцыі якім-небудзь спосабам адпалі ад Расіі, утрымаць сваю ранейшую назву Вялікага Княства Літоўскага і не даць раздзяліцца на якія-небудзь іншыя часткі, г. зн. утрымаць народнасць Ліцвінаў* [479, s. 433].

Узяўшы сваёй задачай прапаганду роднага краю, ТЛРЗ ужо на трэцім сваім пасяджэнні, на дзевяты дзень свайго існавання, — 19 снежня 1831 г., прыняло рашэнне аб напісанні кожным з яе сяброў пэўнай часткі гісторыі паўстання на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Украіны. Напрыклад, К. Э. Вадзінскі ўзяў на сябе абавязак напісаць твор пад назвай *Паўстанне ў Белавежскай пушчы*, Л. Замбрыцкі — *Паўстанне Віленскага і Троцкага паветаў*, І. Лялевель — *Уплыў літоўскага паўстання на дзейнасць Нацыянальнага Урада*

і Галоўнакамандуючага і г. д. На гэтым пасяджэнні сябрамі таварыства было вырашана напісаць 18 твораў падобнага кшталту [148, к. 36–38]. ТЛРЗ некалькі разоў звярталася да землякоў наконт супрацоўніцтва з ім у напісанні ўспамінаў пра паўстанне. Ужо 20 лютага 1832 г. адозва да ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у Безансоне заклікала ўсіх *Ліцвінаў да ўзбагачэння яго матэрыялаў, якія тычацца Паўстання Літвы, новымі ўспамінамі, якія, напэўна, не адзін з нас напісаў* [148, s. 68]. А. Міцкевіч напрыканцы 1832 г. ад імя ўсяго таварыства звяртаўся да землякоў з адозвай аб напісанні і прысланні яму ўспамінаў з часоў паўстання, а таксама падаваў ад сябе некаторыя агульныя прынцыпы напісання такога роду твораў [383].

На пасяджэнні 1 красавіка 1832 г. была створана спецыяльная камісія, якая павінна была заняцца рэдагаваннем прысланых таварыству прац [148, к. 102]. Тэрмін напісання твораў і падачы іх таварыству, паводле прапановы старшыні, кожны з аўтараў абіраў сабе сам. Але варта адзначыць, што матэрыялы прыбывалі са значным спазненнем у адносінах да абранага тэрміну. Некаторыя творы, падача якіх была абяцана на вясну 1832 г., прыбылі толькі ўвосень 1832 г. [148].

Пачаткова ў ТЛРЗ пераважалі намеры выдання сабраных матэрыялаў у аўтарскай версіі. Але пазней, паводле ініцыятывы Фелікса Уратноўскага, было прынята рашэнне пра выкарыстанне іх для напісання гісторыі паўстання на тэрыторыях Беларусі, Літвы і Украіны. Адначасова вялася дыскусія пра магчымасць перакладу будучага твору на іншыя еўрапейскія мовы [148, к. 122, 123, 141].

Рэалізаваць свае намеры і напісаць гісторыю паўстання ў беларуска-літоўскіх губернях Ф. Уратноўскаму не ўдалося. У выніку збегу розных акалічнасцяў ён быў вымушаны апублікаваць успаміны ў версіі, набліжанай да аўтарскай. У студзені 1833 г. у эміграцыйнай прэсе з’явілася інфармацыя пра хуткае выданне ўспамінаў. 25 лютага пабачыў свет першы сшытак, другі — у сакавіку, а трэці выйшаў толькі ў траўні 1833 г. [215, s. 173].

Навукова-прапагандысцкі кірунак быў галоўным, але не адзіным у дзейнасці ТЛРЗ. Ведаючы цяжкі стан ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі, таварыства рабіла спробы паляпшэння іх долі. У лісце ад 10 лютага 1832 г. да сваіх пазнейшых сяброў Міхала Падчашынскага і Канстанціна Залескага ў гарадах Мэтц і Страсбург ТЛРЗ разважала над зручнасцямі і нязручнасцямі ў пасяленні эмігрантаў у калоніях Францыі [148, к. 47–61].

Значным крокам наперад у паляпшэнні матэрыяльнага стану ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у Францыі стала заснаванне Літоўскага Вайсковага Камітэта (ЛВК). У яго склад уваходзілі былыя камандзіры паўстанцкіх атрадаў, якія дзейнічалі ў Літве, Беларусі і Украіне. Галоўнай мэтай дзейнасці павінна было стаць пацвярджэнне вайсковых чыноў *ліцвінаў і русінаў*, атрыманых імі ў час паўстання, але не прызнаных французскім урадам [148, к. 72]. Такімі дзеяннямі таварыства імкнулася павысіць грашовую дапамогу, якая выплачвалася французкімі ўладамі ў залежнасці ад вышыні чына. Часам нават гэтых грошай

афіцэрам не хапала на аплату найбольш пільных патрэбаў. Большасці эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў дапамога аказвалася як для падафіцэраў і падхаражых — 22 франкі на месяц [265, s. 498]. Гэта выклікала жаданне атрымаць пацвярджэнні сваіх чыноў, у чым і павінна было дапамагаць ТЛРЗ.

Праект заснавання ЛВК быў абмеркаваны на пасяджэнні 27 лютага 1832 г., а напісанне яго статута даверана Я. Янушкевічу. 18 сакавіка 1832 г. адбылося першае пасяджэнне камітэта, на якім яго старшынёй быў абраны А. Працішэўскі. Яго мэтай прызнана *жаданне дапамогі сваім землякам, якія шукаюць прытулку ў Францыі..., выданне афіцыйных пасведчанняў і прызнанне чыноў, атрыманых у рэвалюцыі 1831 г., тым усім, якія не маюць ніякіх доказаў на гэта і будуць па іх звяртацца ў Камітэт* [20, с. 123–137; 148, к. 78; 422, t. 2, s. 482].

Пасля заснавання ЛВК сюда пачалі даходзіць лісты ад эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, якія жылі ў французскай правінцыі. Для прызнання чына было дастаткова пасведчання асобаў, якія падчас паўстання ў *Літве* знаходзіліся сярод яго кіраўніцтва. Як правіла, падобныя прашэнні разглядаліся камітэтам у станоўчы бок [160, к. 15; 163, к. 423].

У справе чыноў ТЛРЗ завязала кантакты з апошнім старшынёй Нацыянальнага ўрада А. Чартарыскім, які ўпаўнаважыў генерала Яна Умінскага да ўрэгулявання гэтай справы. Менавіта з ім ТЛРЗ кантактавала наконт усіх звязаных з чынамі пытанняў і з яго дапамогай імкнулася зацвердзіць чыны ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў. Ген. Умінскі прыхільна ставіўся да дзейнасці ТЛРЗ, абяцаючы дэлегацыі, высланай да яго, сваю поўную дапамогу. Ён нават выказаў жаданне ўступіць у склад таварыства [148, к. 46].

Апрача ўрэгулявання спраў вайсковых чыноў ТЛРЗ актыўна займалася пошукам магчымасцяў для маладых эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў распачаць вучобу ці працягнуць яе ў Францыі. Да такой дзейнасці на карысць *акадэмікаў* таварыства пабуджалася самімі эмігрантамі. Напрыклад, 7 сакавіка 1832 г. таварыству быў дасланы ліст ад некалькіх ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, якія ў той час знаходзіліся ў Страсбургу і выказвалі сваю думку наконт іх імкненняў у эміграцыі. Адзін з пунктаў гэтага ліста заклікаў сяброў Таварыства звярнуць асаблівую ўвагу на лёс былых студэнтаў і паклапаціцца, *каб эліта айчынай моладзі не гінула марна, дамагчыся праз свае ўплывы дазволу заканчэння навучання ў французскіх універсітэтах ці памяшчэння ў Палітэхнічнай школе, дзе яны маглі б быць выхаваны добрымі і карыснымі для радзімы афіцэрамі і грамадзянамі* [150, к. 11–12].

Дзейнічаючы ў гэтым накірунку, ТЛРЗ намагалася рэалізаваць некалькі мэтай. Па-першае, яно імкнулася выкарыстаць магчымасці атрымання ўраджэнцамі беларуска-літоўскіх губерняў адукацыі ў лепшых навучальных установах Еўропы, што было амаль недаступна для іх землякоў, якія засталіся на радзіме. Таму як галоўнай мэтай усіх эмігрантаў было вяртанне на радзіму і аднаўленне яе незалежнасці, то набыцця ў час эміграцыі веды павінны былі выкарыстоўвацца

ў час будучай барацьбы. Іншымі словамі, ТЛРЗ імкнулася да павелічэння патэнцыялу ўдзельнікаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы, што ў перспектыве азначала павышэнне шанцаў на перамогу ў ёй. У сваім праекце рэарганізацыі ТЛРЗ І. Дамейка пра карысць навучання ў Францыі пісаў наступнае: *У нас тут ёсць свабода друку, дастаткова часу, сканцэнтраванне рук і сіл столькіх прыдатных і адукаваных Эмігрантаў, кожны з якіх ужо падаў доказы энтузіязму і самаахвяравання для Польшчы, мы жывем сярод мільёнаў кніг, для нас адчынены ўсе слаўныя і знакамітыя школы і ўстановы. Было б марнатраўствам гэтыя скарбы... не выкарыстоўваць* [148, к. 148; 424, s. 73].

Па-другое, вучоба эмігрантаў у навучальных установах палепшыла б іх матэрыяльную сітуацыю і сацыяльны прэстыж [гл. раздзел 2.2]. Таму адукацыя была прыцягальнай для эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, і ТЛРЗ не магло не звярнуць на гэта ўвагу.

Асобнае месца ў гісторыі ТЛРЗ займаюць яго адносіны з выхадцамі з Каралеўства Польскага, т. зв. *караняжамі* (пол. — *Koroniarze*), якія мелі неадназначны характар.

Амаль з самага пачатку заснавання да ТЛРЗ даходзілі звесткі пра супярэчнасці ў эміграцыі паміж ураджэнцамі зямель былога ВКЛ (*ліцвінамі*) і ўраджэнцамі Каралеўства Польскага. У лісце ад 20 лютага 1832 г. да палкоўніка Казіміра Патуліцкага, пазнейшага сябра ТЛРЗ, які ў той час жыву ў Авіньёне, ТЛРЗ пісала: *З болем Таварыства даведлася пра крыўды, якія афіцэры з Каралеўства наносзяць Ліцвінам. Што ж гэта за від адрознення, якая прычына непаразумення паміж тымі, што з аднолькавым самаахвяраваннем, аднолькавай любоўю да Айчыны, аднолькава мужна змагаліся за яе незалежнасць* [148, к. 71; 208, t. 3, s. 38]. На пасяджэнні ТЛРЗ 29 сакавіка 1832 г. К. Залескі, які пэўны час быў карэспандэнтам ТЛРЗ у Страсбургу, даносіў, што *Палякі з Кароны з недастаткова братэрскім сэрцам адносяцца да Ліцвінаў* [129, s. 58; 148, s. 96].

Супярэчнасці паміж былымі паўстанцамі на глебе паходжання пачаліся з моманту іх выезду з радзімы. Яшчэ ў Прусіі, дзе апынулася значная колькасць паўстанцаў, паміж *ліцвінамі* і *караняжамі* адбываліся частыя паядынкі. І. Дамейка ў сваім дзённіку іх прычынай называў *фатальны правінцыялізм* [194, t. 1, s. 84–85].

Наўнасць падзелу паміж жыхарамі зямель былой Рэчы Паспалітай, што апынуліся ў складзе розных дзяржаваў, адзначае таксама Ф. Уратноўскі. У творы *Агульныя нарысы Паўстання Літвы* ён пісаў на пачатку 1833 г.: *Для чаго ж таіць перад сабой? Сорак гадоў падзелу мелі свой вынік, браты, аддадзеныя пад рознае ярмо, пачыналі забывацца адныя пра другіх. Здзіўляецца паляк з-над берагоў Варты і Віслы, чуючы родную мову над Віліяй і Невяддзю* [467, s. 15].

Міхал Ходзька, ураджэнец Вілейскага пав., у далейшым — вядомы літаратар у эміграцыі [гл. раздзел 6], пісаў 10 сакавіка 1832 г. з Безансона да свайго стрыечнага брата Леанарда Ходзькі ў Парыж: *Дастаткова быць Ліцвінам, каб мець*

тысячы непрыяцеляў у нашых земляках Паляках, ці Варшавянах; я не ведаю, чаго гэтыя людзі хочуць ад нас, у чым мы правініліся перад імі; аднак мы не апускаем рук, трымаемся разам, не абражаем нікога і сябе абражаць не дазваляем. Неяк мы сталі адной сям'ёй, і лёс аднаго з'яўляецца лёсам усіх Ліцвінаў [154, к. 124].

Хаця ні з аднаго афіцыйнага дакумента ТЛРЗ не вынікае, што падобныя супярэчнасці сталі прычынай яго ўтварэння, але з упэўненасцю можна сцвярджаць, што менавіта яны ў значнай ступені паўплывалі на ўзнікненне ТЛРЗ. На гэта ўказваюць словы аднаго з сяброў ТЛРЗ Пятра Капчынскага¹ (пазней — вядомага хіміка), запісаныя ў яго дзённіку: *Бачачы, як Варшавяне любяць свае ўчынкi, шануюць толькі сваю самаадданасць, пра Літву і Вальнь мала хочуць ведаць, мы прынялі раішэнне заснавання Літаратурнага таварыства Рускіх зямель... Варта наказаць, што робяць і зрабілі тыя, што... ўзнялі сцяг волі без падтрымкі рэгулярнага войска* [158, s. 166]. Прыкладна падобны тон мае і ліст Ф. Уратноўскага да І. Дамейкі ад 25 красавіка 1832 г.: *У Безансоне і Авіньёне героі саксонскай плошчы апанавалі ўсё, навывіралі рады з сябе, падзялілі агул на касты ў адпаведнасці з гадамі службы, маладых узялі пад строгі нагляд, загадалі здымаць шапкі на вуліцах, тых, хто ўпіраўся, пачалі судзіць і караць. Натуральна, што нашыя ліцвіны, хаця і пераважалі лічбай, але альбо без намінацый, альбо нізкіх чыноў, цярпелі найбольш. Усё больш шматлікія і вартыя плачу скаргі прыходзілі ў Парыж. Гэта дало першую нагоду заснавання Літоўскага таварыства ў згодзе і дамове з цэнтральным [Польскім Нацыянальным — аўт.] камітэтам, таму як частка тых жа самых сябраў уваходзіць у склад абодвух гэтых згуртаванняў. Аднак, ад гэтага пачаліся новыя сваркі. Крыкачы адразу пачалі крычаць пра адкол і нават публічна забараняць Ліцвінам імя Палякаў* [394].

Можна назваць некалькі прычын супярэчнасцяў на глебе паходжання паміж прадстаўнікамі розных частак былой Рэчы Паспалітай. Само ТЛРЗ звяртала ўвагу на гэтае пытанне і шукала адказ на яго. На пасяджэнні 24 траўня 1832 г. Я. Янушкевіч, які незадоўга да таго вярнуўся з паездкі ў калоніі ў Люнэль і Авіньён, выказаў меркаванне, што гэтыя непаразуменні не з'яўляюцца вынікам выключна эміграцыйных спрэчак. Ён бачыў прычыну ў пазіцыі прадстаўнікоў *арыстакратыі* (арыстакратычнага лагера), якая, на яго думку, *адрозніла інтарэсы Літвы і нават сёння, як здаецца, падтрымлівае гэтую справу*. З гэтай нагоды Янушкевіч апасаўся, што *ліцвіны* могуць правесці ў эміграцыі больш часу, чым *караняжы* [129, s. 58; 148, к. 119]. А. Глушневіч на гэтым жа пасяджэнні абвінаваціў генерала Ю. Бэма ў падтрыманні супярэчнасцяў паміж эмігрантамі, а галоўнай іх прычынай назваў вайсковыя чыны, ад якіх, на яго думку, былыя паўстанцы павінны былі адмовіцца для дасягнення ўсеагульнай роўнасці і згоды [148, s. 119]. І адно, і другое меркаванне мелі пад сабой падставы.

¹ П. Капчынскі не належаў да заснавальнікаў ТЛРЗ, ён быў прыняты ў яго склад праз два месяцы пасля яго заснавання – 12 лютага 1832 г. [BN. – Rkps II.7871. – К. 64].

Пра слушнасьць меркавання Я. Янушкевіча наконт каранёў супярэчнасьці паміж паўстанцамі гаворыць частая крытыка эмігрантамі з беларуска-літоўскіх губерняў варшаўскага ўрада і польскага рэгулярнага войска. Як правіла, яна гучала на публічных мерапрыемствах. На ўрачыстым пасяджэнні ТЛРЗ 25 сакавіка 1832 г. У. Плятэр моцна крытыкаваў дыктатара паўстання Юзафа Хлапіцкага: *Дыктатар, імправізаваны жаўнер у Варшаве, вёў закулісныя перамовы замест таго, каб дзейнічаць, шукаў канчатковага поспеху ў дыпламатыі, замест таго, каб дамагчыся яго лязом шаблі. Ён асуджаў таксама дзейнасць кіраўніцтва польскіх рэгулярных войскаў на беларуска-літоўскіх землях за тое, што ...іх прысутнасць прывяла толькі да звужэння паўстання без яго ўзмацнення* [316, р. 43, 44].

Сябра ТЛРЗ Міхал Падчашынскі ў адным са сваіх лістоў пісаў: *...усе ўрады ў Варшаве грэбавалі Літвой, ашуканыя ці нейкімі пачуццямі Мазавецкага патрыятызму, ці палітычнымі поглядамі іншых краін* [150, к. 4].

Падобныя словы прагучалі крыху пазней з вуснаў К. Залескага. На пасяджэнні 12 лістапада 1832 г. ён не толькі абвінаваціў камандаванне польскага рэгулярнага войска ў няўмелым кіраўніцтве, але нават саму яго прысутнасць на беларуска-літоўскіх землях назваў галоўнай прычынай паражэння паўстання на гэтых тэрыторыях: *Сумны вопыт пераканаў, што калі і дзе-небудзь рэгулярнае войска паказалася і сутыкнулася з паўстанцамі, паўсюль сапраўдная рэвалюцыйная справа згасла, а паўстанцам забаранялася дзейнічаць і нішчыліся іх моцныя намаганні па падаўленні і выгнанні захопніцкіх ворагаў... Мы пацярпелі паражэнне не з-за нас саміх, але з-за ўплыву тых, у кім мы павінны былі знайсці сапраўдную дапамогу і вызваленне* [148, s. 168; 171, s. 154–155].

Падобная крытыка гучала не толькі ў сталіцы Францыі, але і ў правінцыі. У некаторых выпадках ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў сваю барацьбу выстаўлялі як найлепшы прыклад мужнасці і самаадданасці радзіме. На адным са сходаў калоніі ў г. Безансон Караль Гяцэвіч, эмігрант з Вількамірскага пав. [167, t. 2, s. 71], абвінаваціў ураджэнцаў Каралеўства Польскага ў зайздрасці да ліцвінаў і выставіў іх галоўнымі віноўнікамі паражэння паўстання ў землях былога ВКЛ. Ён казаў: *...пакуль літоўскія паўстанцы самі вялі вайну з Маскалямі, з кулакамі ці каламі ў руцэ яны былі здольны здабыць сабе зброю ад Маскалёў, білі іх паўсюль і нават дастаткова значны атрад выгналі ў Прусію, што бачачы, Палякі, нібыта дзеля помсты за маскоўскую знявагу і пакарання гераічнай Літвы, выслалі ў Літву сваё войска, каб раззброіць мужае паўстанне яе сыноў, і чаго Масква не змагла дамагчыся ў Літве, у тым Палякі дапамаглі ёй* [422, t. 1, s. 107]. Геранім Кайсевич, ураджэнец Аўгустоўскага ваяводства, землі якога часткова ўваходзілі ў склад ВКЛ [208, t. 2, s. 238], у адным са сваіх вершаў сцвярджаў: *Калі брат Лях ад гарматы засланяўся гарматай / Ліцвін цела і косткі выстаўляў супраць ядраў* [471, s. 26].

Захаванню і нават павелічэнню напружанасці паміж ураджэнцамі зямель былога ВКЛ і Каралеўства Польскага спрыялі моцныя супярэчнасці, звязаныя з вайсковымі чынамі. *Караняжы* не прызнавалі ліцвінаў, якія ў пераважнай большасці не служылі да паўстання ў рэгулярным войску і ўдзельнічалі ў ім у якасці апалчэнцаў, годнымі тых вайсковых чыноў, якімі яны карысталіся ці імкнуліся карыстацца ў эміграцыі. Утварэнне Літоўскага Вайсковага Камітэта яны таксама ўспрынялі негатыўна. Як пісаў Л. Гадон, *знайшліся такія былыя польскія афіцэры, што, пабуджаныя нейкай зайздасцю, супраціўляліся гэтай і агітавалі, каб чыны, нададзеныя Літоўскім Камітэтам, не прызнаваліся* [208, t. 3, s. 42]. Сярод гэтых былых афіцэраў знаходзіліся таксама і ўраджэнцы зямель былога ВКЛ. На пасяджэнні ТЛРЗ 13 траўня 1832 г. палкоўнік Міхал Яцкоўскі, ураджэнец Вільні, удзельнік напалеонаўскіх войнаў [167, t. 2, s. 184], негатыўна выказаўся пра дзейнасць камітэта і пра *некаторых, што неналежа і свавольна надаюць сабе вайсковыя чыны* [148, к. 113]. К. Залескі ў лісце да ТЛРЗ са Страсбурга ад 6 сакавіка 1832 г. пісаў, што не ўсе ліцвіны, якія праязджалі праз гэты горад, падтрымлівалі таварыства ў справе вайсковых чыноў і *асуджалі намаганні пацвердзіць чыны і спосаб іх разгляду і прызнання* [150, к. 9].

У пачатковы перыяд эміграцыі выпадкі, калі *старэйшыя* (ці *старыя*) вайскоўцы, якія на момант пачатку паўстання ўжо знаходзіліся ў складзе рэгулярнага войска, адносіліся са знявагай да непрафесійных жаўнераў, у калоніях адбываліся нярэдка. Прычым сярод *старых* вайскоўцаў былі не толькі вышэйшыя чыны, але і ніжэйшыя. У калоніі ў Буржы група *старых* вайскоўцаў складалася пераважна з падхаружых і падафіцэраў, а на чале іх стаяў паручнік Канстанцін Траскоўскі (ураджэнец г. Брэста Гродзенскай губ.). Варта заўважыць, што гэтая група заставалася ў калоніі ў колькаснай меншасці. Большасць былых прафесійных вайскоўцаў, якія там жылі, спагадліва ставілася да апалчэнцаў, якія ўдзельнічалі ў паўстанні, імкнуліся перадаць ім свае веды [133, s. 152–153]. У калоніі ў Безансоне адбыўся падзел на *старых* і *маладых* вайскоўцаў. *Старыя* заставаліся прыхільнікамі ген. Ю. Бэма, *маладыя* — І. Лялевеля і ПНК. Да групы *маладых* Юзаф Патрыкоўскі адносіў *маладых афіцэраў з паўстання, студэнтаў, падхаружых і ўсіх людзей розуму і навук* [422, t. 1, s. 106–107].

Ужо сам факт заснавання ТЛРЗ многімі *караняжамі* быў успрыняты як праява літоўскага сепаратызму. Пасля свайго вяртання з Авіньёна і Люнэль Я. Янушкевіч даносіў таварыству, што *знайшоў там наракаючых на ўтварэнне Таварыства Літоўскага і Рускіх Зямель, якое складаецца з арыстакратаў і мае мэты, супрацьлеглыя духу часу* [148, к. 116]. Тое ж вынікала з ліста да ТЛРЗ з Авіньёна, прачытанага на пасяджэнні 4 сакавіка 1832 г.: *Некаторыя, як здаецца, у ім [ТЛРЗ — аўт.] бачаць нейкі від адрознення ад галоўнага для ўсіх Палякаў і агульнага інтарэсу* [148, к. 79].

Гэтыя абвінавачванні ў сепаратызме супярэчылі галоўнаму дакументу ТЛРЗ. У іх няма ніводнай згадкі пра сепаратызм, пра аддзяленне ліцвінаў

ад *караняжаў* і да т. п. Наадварот, усе публічныя выступленні таварыства сведчаць пра імкненне да сумеснай дзейнасці для аднаўлення агульнай айчыны — Рэчы Паспалітай Абодвух народаў. Найбольш яркім прыкладам такой пазіцыі могуць паслужыць матэрыялы публічнага святкавання першай гадавіны паўстання ў землях былога ВКЛ 25 сакавіка 1832 г. Гэтае святкаванне было самым вядомым публічным выступленнем ТЛРЗ. У прамовах кожнага з выступоўцаў гучалі словы, якія сведчаць пра імкненне да сумеснай дзейнасці. Прыкладам узорнага братэрскага злучэння народаў выступаўліся Крэўская і Люблінская ўніі [316].

Падобны тон мела адозва ТЛРЗ да землякоў ад 20 жніўня 1832 г.: *Ліцвіны і Русіны заснавалі Таварыства Літоўскае, каб абвясціць свету, што Русь і Літва падзяляюць лёс Польшчы, што Літва і Русь з'яўляюцца Польшчай* [407, s. 15]. Яшчэ не раз падобныя словы сустракаюцца ў іншых дакументах таварыства. У дасланым яму лісце з Авіньёна пісалася: *Ліцвіны... не перасталі быць братамі Палякаў, не забылі пра самыя шчыльныя сувязі гэтых двух братэрскіх народаў* [150, к. 7]. М. Падчашынскі ў лісце да ТЛРЗ пісаў: *Няма Літвы без Польшчы і Польшчы без Літвы* [150, к. 4]. Міхал Лісецкі, высланы ад ТЛРЗ у Безансон, пераконваў мясцовых эмігрантаў, што *польскі нацыянальны інтарэс стаіць на першым плане ў Ліцвінаў і Русінаў* [148, к. 109].

Каб канчаткова пазбавіцца абвінавачанняў у літоўскім сепаратызме, на пасяджэнні 13 жніўня 1832 г. было прапанавана замяніць назву аб'яднання на *Таварыства Польскае*. Супраць гэтага выступіў новапрыняты на папярэднім пасяджэнні (6 жніўня) Станіслаў Ворцэль, які сказаў, што *быў бы рады бацьчы як мага даўжэйшае існаванне Таварыства з яго цяперашняй назвай, каб усялякімі спосабамі наведамляць Еўропе пра нашую старажытную гісторыю, працы і апошняе паўстанне* [148, к. 136; 371, s. 72].

Таксама ідэю адзінства ўсіх зямель былой Рэчы Паспалітай выражала сімволіка таварыства. На яго віньетцы на першым плане была змяшчана *Пагоня*, над якой — *Белы Арал*, а пад стапамі яго знаходзіліся харугвы з гербамі *забраных зямель*: *Белай Русі, Чорнай Русі, Княства Смаленскага, Жмудзі, Чырвонай Русі, Вальні, Падолля і Украіны*. Гэта ўсё сімвалізавала як аднасць усіх зямель адзінай дзяржавы, так і іх гістарычныя своеасаблівасці [405, s. 208]. На пячатцы ТЛРЗ былі прадстаўлены *Пагоня і Белы Арал*, а над імі 8 зорак, якія з'яўляліся сімвалам 8 згаданых частак Рэчы Паспалітай.

Падобная пазіцыя ТЛРЗ давала пэўны плён. Караль Баркоўскі, ураджэнец Вальні, які ніколі не быў сябрам Таварыства, адзначаў у сваіх успамінах: *Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель выклікала адвечную салідарнасць, якая заўжды яднала Палякаў, Ліцвінаў і Русінаў, каб і гэтыя апошнія прымалі ўдзел у барацьбе, якая пачынаецца дзеля справы супольнай Айчыны — Польшчы цэлай, вольнай, незалежнай* [171, s. 13].

Для больш шырокай прапаганды сваіх ідэй, а таксама для атрымання матэрыяльнага прыбытку ТЛРЗ вырашыла адбіць медаль у памяць пра паўстанне ў *Літве і рускіх землях*. Ён прадстаўляў атлета, які разрываў ланцугі, што абазначала Рэч Паспалітую, якая вызваляецца, з другога боку знаходзіліся гербы ВКЛ і Каралеўства Польскага ў атачэнні паўстанцкай сімволікі. З 25 лістапада 1832 г. выбіццём медаля займаўся Ю. Славацкі, і ў пач. 1833 г. яму ўдалося рэалізаваць гэты праект, нягледзячы на шматлікія перашкоды. Аднак ніякага прыбытку гэтая аперацыя не прынесла. Медаль быў адбіты са значным спазненнем і нават не ўсе падпісчыкі яго атрымалі. Замест паляпшэння матэрыяльнага стану акцыя запатрабавала дадатковых выдаткаў. Яшчэ ў 1836 г. да сяброў ТЛРЗ прыходзілі лісты з просьбай даслаць аплачаныя некалькі гадоў таму медалі [155; 271].

З цягам часу дзейнасць таварыства запавольвалася. З 10 снежня 1831 г. да 7 ліпеня 1833 г., калі адбыўся апошні сход, ТЛРЗ правяло 60 пасяджэнняў. Палова з іх (30) прыпала на першыя паўгода яго існавання. За наступныя паўгода (да 10 снежня 1832 г.) адбылося 20 пасяджэнняў, а ў апошнія паўгоддзе — з 15 студзеня да 7 ліпеня 1833 г. — 10. З лета 1832 г. таварыства ўсё больш хілілася да заняпаду. У канцы 1832 г. адбываліся спробы асобных эмігрантаў выйсці з яго.

На 42-м пасяджэнні 17 верасня 1832 г. І. Дамейка ўнес праект падзелу працы на 2 аддзелы (секцыі):

- *аддзел гістарычных і адміністрацыйных навук, а таксама літаратуры і мастацтва*, да якога павінны былі адносіцца *Права, Адміністрацыя, Палітыка, Гісторыя, Навука гандлю, Паэзія і прыгожыя мастацтвы*;
- *аддзел навук вайсковых, натуральных і тэхнічных*, які павінен быў ахапіць *Ваенную навуку, Матэматыку, Навуку прыродазнаўства, Механіку, Аграрнамію, Тэхналогію, Архітэктуру і да т. п.*

На думку І. Дамейкі, такі падзел мог надаць Таварыству свежую энергію і прыцягнуць у яго новых сяброў. Пасяджэнні аддзелаў павінны былі адбывацца два разы на месяц, а на трэці раз — агульнае пасяджэнне ўсяго таварыства. Праект быў адзінагалосна прыняты на гэтым жа сходзе [148, к. 146–161].

Нягледзячы на аптымістычную ацэнку І. Дамейкі на агульным справаздачным за год пасяджэнні ТЛРЗ 10 снежня 1832 г. [гл.: 148, к. 191–195; 463, к. 564–566], хутка выявіліся негатыўныя моманты падобнага падзелу. 1 лютага 1833 г. Г. Кайсевич і Ф. Шэмёт раскрытыкавалі падзел. На думку Г. Кайсевича, ён выклікаў разрыў кантактаў паміж сябрамі, што ў сваю чаргу прывяло да *адзержвання* таварыства [148, к. 197–198]. На гэтым жа пасяджэнні К. Залескі выказаў прапанову аб ліквідацыі падзелу, і на наступным сходзе 1 сакавіка 1833 г. ён быў спынены *на неабмежаваны час* [148, к. 199–200].

Яшчэ адной спробай выйсця з крызісу стала прапанова К. Залескага, зробленая на пасяджэнні 12 лістапада 1832 г. Паводле яго жадання, Ц. Плятэр склікаў надзвычайнае пасяджэнне, на якім Залескі прапанаваў унясенне іншых

зменаў у арганізацыю ТЛРЗ: стварэнне асобнага (апрача ўжо існуючых на той момант двух аддзелаў) палітычнага аддзела *для сувязяў у палітычных мэтах з Ліцвінамі, што знаходзяцца ў калоніях*. Як слушна адзначае А. Новак, прапанова Залескага фактычна была накіравана на стварэнне *літоўскай палітычнай партыі* [405, s. 213]. Аднак большасць прысутных на гэтым сходзе сяброў не падтрымала яго. Толькі Ксаверы Аранскі, Леан Працлаўскі і Л. Ходзка выказаліся за больш дакладны разгляд гэтай прапановы [148, k. 167–171; 171, s. 154–157]. Тым не менш нават сама пастаноўка такога пытання сведчыла пра існаванне нявырашанай праблемы палітычнага прадстаўніцтва ў эміграцыі ўрадзэнцаў Беларусі і Літвы.

Унесена 12 лістапада 1832 г. прапанова Залескага была не першым выказаннем пра патрэбу палітычнай дзейнасці ТЛРЗ. Упершыню падобныя словы прагучалі з вуснаў Залескага яшчэ 29 сакавіка. Яго тады падтрымаў Ф. Шэ-мёт, які сказаў: *... я заўжды хацеў, каб [Таварыства — аўт.] мела палітычныя мэты... і я перакананы, што палітычная дзейнасць прынясе найбольш карысці Ліцвінам* [148, k. 97]. Хаця 12 лістапада Залескі не атрымаў падтрымкі, ён не спыніў імкненні надаць таварыству больш палітычны характар. У далейшым на пасяджэннях гэты актывіст падумаў пытанне пра ўдзел таварыства ў палітычным жыцці эміграцыі, але таксама беспаспяхова [148, k. 199].

Сярод фактараў, якія паспрыялі запавольванню дзейнасці ТЛРЗ, варта таксама адзначыць і часам негатыўныя адносіны эмігрантаў да яго кіраўніка — Цэзара Плятэра і яго брата Уладзіслава. Напрыклад, П. Капчынскі піша пра яго ў сваім дзённіку 23 лютага 1832 г.: *...я зразумеў, што Цэзар Плятэр сапраўды салонны, гэта значыць павярхоўны, цёмны чалавек* [158, s. 176]. І яшчэ запіс ад 2 сакавіка 1832 г.: *Прызнаюся, я не маю вялікай ахвоты хадзіць у Літоўска-Рускае таварыства, бо пасяджэнні адбываюцца ў Плятэраў, якія абодва — плоскія галовы, а апрача гэтага панічы фанабэраца, бо з'яўляюцца графамі, і таму не бываюць на народных пасяджэннях* [158, s. 181].

Апошні з вядомых пратаколаў ТЛРЗ датуецца 7 ліпеня 1833 г. Галоўнай тэмай дыскусіі была адозва генерала Ю. Бэма да эмігрантаў, у якой у асобнай частцы ён заклікаў *літоўскую* моладзь у Легіён, які павінен быў дзейнічаць у Партугаліі [148, k. 214–216]. Апошняе публічнае выступленне ТЛРЗ — гэта яго адкрыты ліст ад 14 верасня 1833 г. наконт выхавання моладзі ў эміграцыі. Таварыства заклікала дасылаць яму спісы эмігрантаў, якія жадалі працягваць навучанне ў французскіх навучальных установах [150, k. 31].

ТЛРЗ, не справіўшыся з глыбокім унутраным крызісам, заняпала. Кожны ўнесены ў таварыства праект выклікаў ажыўленыя дыскусіі, якія часта не прыводзілі да якой-небудзь актыўнай дзейнасці. Апрача таго, ТЛРЗ не вытрымала канкурэнцыі з іншымі эміграцыйнымі арганізацыямі. Кожная з галін яго дзейнасці з другой паловы 1832 г. пераймалася іншымі таварыствамі. Так, напрыклад, справай размяшчэння эмігрантаў у французскіх навучальных установах па-

чало займацца Таварыства Навуковай Дапамогі, справамі літаратуры і гісторыі — Літаратурнае (у далейшым — Гісторыка-Літаратурнае) Таварыства і г. д. [405, k. 217]. Ва ўмовах усё большай спецыялізацыі эміграцыйных арганізацый і выразнай палярызацыі палітычных поглядаў ТЛРЗ страціла сваю актуальнасць.

Нягледзячы на тое, што ў 1833 г. ТЛРЗ спыніла сваю дзейнасць, некаторыя закладзеныя ім традыцыі працягвалі існаваць яшчэ пэўны час. Адной з іх была праца над выданнем дзённікаў пра паўстанне на землях Беларусі, Літвы і Украіны, чым займаўся Фелікс Уратноўскі. На працягу 30-х гг. ён выдаў матэрыялы, якія былі сабраны ў 1832–1833 гг., аўтарамі якіх сярод іншых былі Ануфрый Яцэвіч, Маўрыцый Прозар, Ігнат Клюкоўскі¹, Казімір Руткоўскі, Вінцэнт Барткевіч, І. Клімашэўскі [467; 468; 471]. Неапублікаваныя матэрыялы былі выдадзены ў 40-х гг. XIX ст. Каралем Бранікоўскім у 4-томным зборы *Польскія ўспаміны*. У ім выйшлі мемуары Андрэя Прыалгоўскага, Міхала Яцкоўскага, Юзафа Зянквіча, Міхала Лісецкага, Юзафа Пятра Шчাপінскага, Аляксандра Есьмана, Аляксандра Бурбы, Канстанціна Парчэўскага, Аўгуста Хомскага, Караля Яўтака [173]. У 1875 г. Ф. Уратноўскі здзейсніў перавыданне сабраных Таварыстам Літоўскім мемуараў і надрукаваных ім у 30-х гг. [466].

Сярод традыцый, якія засталіся пасля ТЛРЗ, можна назваць святкаванне гадавіны паўстання ў землях былога ВКЛ. Яшчэ ў 1832 г. гэтае святкаванне выйшла па-за межы Парыжа. 29 сакавіка ў Безансоне ў касцёле Святой Магдалены адбылося набажэнства ў памяць паўстання на літоўска-беларускіх землях, на якім *прысутнічалі амаль усе Ліцвіны і Русіны, а таксама і дастаткова значная колькасць Караняжаў суправаджала іх у гэтым святкаванні* [422, t. 1, s. 105].

У 1833 г. святкаванне ў Парыжы было больш сціплым, чым за год да гэтага, але мела амаль такі ж сцэнарый. На пасяджэнні, на якім прысутнічала значная колькасць *Англічанцаў і Французаў*, старшыня і некалькі іншых сяброў прачыталі свае прамовы і вершы [382]. З гэтым днём звязаны невялікі скандальны выпадак. Паводле самавольнага рашэння Ц. Плятэра, быў зменены парадак правядзення гэтага мерапрыемства, ухвалены за дзень да гэтага на надзвычайным сходзе. У выніку прамовы сказалі некаторыя сябры ТЛРЗ, якіх не было ў праграме правядзення ўрачыстага пасяджэння (напрыклад, У. Плятэр), а некаторыя з тых, чые прамовы былі падрыхтаваны для мерапрыемства, не змаглі іх прачытаць. Апрача таго, прамова У. Плятэра выклікала моцную крытыку за супярэчнасці з мэтамі ТЛРЗ (яе тэкст не захаваны ў матэрыялах ТЛРЗ). Вынікам стала рашэнне аб забароне публікавання прамоў, што прагучалі ў гэты дзень [148, k. 202–204].

У гэтым жа годзе святкаванне адбывалася і па-за межамі Парыжа — у асобных эміграцыйных калоніях: Нансі, Бурж, Леўру і Шатару. У іх некаторыя

¹ Успаміны І. Клюкоўскага былі выдадзены Ф. Уратноўскім толькі часткова. Працяглы час яны заставаліся ў рукапісе і былі надрукаваны толькі ў 2007 г. В.В. Гарбачовай [За вольнасць і веру. Ігнаціў Клюкоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830-1831 гадоў...].

эмігранты казалі прамовы, прысвечаныя гэтай урачыстасці [414, s. 4]. У 1834 г. быў прыняты новы сцэнарый святкавання. З гэтага часу ўрачыстасць пачынае адзначацца ў касцёлах. У тым жа годзе ўпершыню дадзенае святкаванне было перанесена на іншы дзень — 7 красавіка — з прычыны вялікага тыдня [150, k. 33].

У 1835 і 1836 гг. ўрачыстасць у Парыжы адбывалася ў касцёле Сэн-Жэрмэн-дэ-Прэ ля труны караля Яна Казіміра. Прычым такім мерапрыемствам яго ўдзельнікі чарговы раз выклікалі на сябе крытыку і абвінавачанні ў правінцыялізме. Падобны тон мела кароткая нататка пра святкаванне, змешчаная ў эміграцыйнай газеце *Тыднёвік Польскай Эміграцыі* (*Tygodnik Emigracji Polskiej*) [148, k. 218; 447; 448]. 25 сакавіка 1835 г. пасля касцельнай імшы *ліцвіны* ў колькасці больш за 10 чал. (*kilkunastu*) сабраліся ў Я. Янушкевіча. На гэтым прыёме са сваімі паэтычнымі імправізацыямі выступаў А. Міцкевіч [442, s. 415].

З 1838 г. урачыстасць пераносіцца на 5 траўня, як у *сёмую гадавіну злучных паўстанняў Літвы і Рuskіх Зямель*. Аднак, як паказвае аналіз правядзення мерапрыемства ў 1838 г., сцэнарый застаўся такі ж — урачыстае набажэнства ў касцёле Сэн-Жэрмэн-дэ-Прэ [389]. У названым годзе святкаванне ўрачыстасці было праведзена таксама ў Нансі. 25 сакавіка там адбылася імша ля труны караля Станіслава Ляшчынскага, пасля чаго ўдзельнікі свята сабраліся ў памяшканні Эзэхеля Станевіча, камандзіра паўстанцкага атрада ў 1831 г. у Жмудзі. Там былі сказаны прамовы адным з камандзіраў паўстанцкіх атрадаў у Цельшаўскім пав. У Гадонам, ксяндзом Юзафам Малішэўскім і некалькімі іншымі эмігрантамі [390].

У 1839 г. святкаванне прайшло 25 сакавіка. Пасля традыцыйнага ранішняга набажэнства ля труны Яна Казіміра, увечары адбыўся ўрачысты абед, на якім старшынстваваў У. Гадон. Сярод іншых запрошаных прысутнічалі пэр Францыі Вільман і кашталян Людвік Плятэр. У некалькіх невялікіх прамовах-тостах славілася паўстанне ў Літве, Беларусі і Украіне, а таксама еднасць усіх частак былой Рэчы Паспалітай [392].

У 1840 г. таксама планавалася адзначаць дату паўстання на землях Беларусі, Літвы і Польшчы 5 траўня [446], аднак нічога невядома пра правядзенне гэтага мерапрыемства. У далейшым эмігрантамі не праводзілася святкаванне гадавіны паўстання ў землях былога ВКЛ. Гэтая традыцыя згасла.

3.3. Таварыства Братэрскага Аб'яднання

Таварыства Літоўскае не было адзіным згуртаваннем, створаным амаль выключна ўрадженцамі беларуска-літоўскіх губерняў. 25 красавіка 1832 г. у вялікай калоніі эмігрантаў у г. Безансон, дзе апынулася значная колькасць паўстанцаў з зямель былога ВКЛ, было заснавана *Таварыства Братэрскага Аб'яднання* (*Towarzystwo Zjednoczenia się Braterskiego*). Яно было створана ў бастыёне д'Арэн, куды камандуючым мясцовым гарнізонам генералам Шар-

лем Марандам было запрошана каля 60 студэнтаў і падхаружых. Гэты бастыён службы летняй рэзідэнцыяй генерала [422, t. 1, s. 97–98].

Заснавальнікамі таварыства выступілі сябры ТЛРЗ у Безансоне на чале з маёрам Ежы Булгарынам. Іншымі яго стваральнікамі былі такія актыўныя дзеячы эміграцыі, як Міхал Ходзька, Генрык Калусоўскі, Пётр Семяненка. Акт яго заснавання ў першы дзень быў падпісаны 126-цю асобамі. Амаль на кожным чарговым пасяджэнні прымаўся адзін ці некалькі новых сяброў. Агульная іх колькасць складала каля 142 чал. [136, k. 480–483, 493–497].

На падабенства да ТЛРЗ указвае і паходжанне пяці яго заснавальнікаў. Трое з іх паходзілі з зямель Беларусі і Літвы (Г. Калусоўскі, М. Ходзька, Ю. Каменскі), адзін — з Беластоцкай вобласці (П. Семяненка) і адзін — з Аўгустоўскага ваяводства (Е. Булгарын). Іншымі словамі, усе яны былі родам з зямель, якія раней уваходзілі ў склад ВКЛ. З дваццаці яго першых кіраўнікоў большасць нарадзілася на тэрыторыях былога ВКЛ, з Каралеўства Польскага паходзіла менш за чвэрць. У ТБА уваходзілі пераважна эмігранты з Беларусі і Літвы з ніжэйшымі вайсковымі чынамі, студэнты Віленскага ўніверсітэта. Такая значная перавага ўрадженцаў з беларуска-літоўскіх губерняў стала прычынай таго, што некаторыя аўтары па-іншаму пісалі яго назву, напрыклад, Таварыства Літоўскае ў Безансоне (*Towarzystwo Litewskie w Besançon*) (Л. Гадон) [208, t. 3, s. 50] ці *Таварыства Братоў Ліцвінаў* (*Towarzystwo Braci Litwinów*) (Ш. Канарскі) [287, s. 113]. Міхал Яцкоўскі на пасяджэнні ТЛРЗ 13 траўня 1832 г. сказаў, што ў *Безансоне Ліцвіны засноўваюць нейкае літоўскае таварыства* [148, k. 113].

З арганізацыйнага пункту гледжання гэтае таварыства складалася з двух родаў сяброў: сапраўдных і ганаровых. Ганаровымі сябрамі лічыліся ўсе, хто ўваходзіў у ТБА. З іх абіралася 20 чал. кіраўніцтва (Сапраўднае кола), якія лічыліся сапраўднымі сябрамі. Выбары адбываліся наступным чынам: кожны ганаровы сябра пісаў на аркушы паперы імёны трох сяброў, якія, на яго думку, былі годныя ўвайсці ў Сапраўднае кола. Адмысловая камісія, складзеная з трох сяброў, якія карысталіся агульным даверам, падлічвала галасы, і 20 чал., якія набралі найбольш галасоў, абіраліся сапраўдным сябрамі. Старшынёй становіўся той, хто атрымоўваў найбольш галасоў. З сапраўдных сяброў абіраліся два сакратары: адзін — для вядзення карэспандэнцыі, другі — для вядзення праколаў пасяджэння і загадвання *касай* (*калі якая-небудзь з'явіцца*). Звычайны склад Сапраўднага кола павінен быў налічваць старшыню і 9 сяброў, якіх праз месяц замянялі іншыя 9 чал. Сходы Сапраўднага кола павінны былі праходзіць штосуботу ў прысутнасці ганаровых сяброў [136, k. 485].

Першыя выбары кіраўніцтва адбыліся на другім пасяджэнні таварыства 28 красавіка 1832 г. Старшынёй быў абраны Е. Булгарын, які атрымаў 102 галасы. Разам з ім у Сапраўднае кола ўвайшлі Міхал Ходзька (57 галасоў), Юзаф Сырэвіч (41), Генрык Калусоўскі (35), Канстанцін Губарэвіч (30), Юзаф

Каменскі (19), Юзаф Макарскі (8), Караль Гяцэвіч (7), Люцыян Каменскі (6), Крыспін Башчэвіч (4), Геранім Мартыноўскі (3), Пётр Сакалоўскі (3), Вільгельм Лукашэвіч (2), Юльян Грос (2), Караль Тавянскі (2), Міхал Кярсноўскі (2), ксёндз Вайткевіч (2), Канстанцін Махвіц, Пётр Семененка і Фелікс Ястрэмбскі (па 1 голасе) [136, к. 486].

ТБА мела некалькі мэтай свайго заснавання. Па-першае, як шматразова падкрэслівалі яго сябры, галоўнай мэтай павінна была стаць *навуковасць*. Як казаў на другім пасяджэнні ТБА М. Ходзька, *адзінай мэтай нашага таварыства будзе навука*. Пад гэтым разумелася, што сябры ТБА бралі на сябе абавязак самавыхавання і самаўдасканалення, узаемага карыстання ведамі і вопытам, набытымі да і ў перыяд паўстання, а таксама, як і ў ТЛРЗ, пошуку матэрыялаў па гісторыі паўстання 1830–1831 гг. у *Літве* (землях былога ВКЛ) [136, к. 486, 490, 517; 151, к. 6].

Навуковасць не засталася адзінай мэтай таварыства. Яно не магло абмінуць факту цяжкага матэрыяльнага стану студэнцкай моладзі і паўстанцаў з ніжэйшымі вайсковымі чынамі. Таму яшчэ адной мэтай ТБА была дапамога эмігрантам у паляпшэнні матэрыяльнай сітуацыі. Гэтая мэта таксама падобна да адной з мэт ТЛРЗ. ТБА у лісце да Рады эмігрантаў у Безансоне рэкамендавала маёру Ліпскаму, якога яно мела намер высласць у Парыж, *каб ён пажадаў актыўна заняцца лёсам цалкам пакінутых Урадам маладых падхаружых і студэнтаў, якія павінны мець неаспрэчнае першае права на ўсе пачобныя рэсурсы* [136, к. 413]. Таксама з мэтай паляпшэння лёсу студэнтаў Е. Булгарын 14 траўня 1832 г. пісаў да ТЛРЗ, перасылаючы спіс студэнтаў і вучняў з Безансона, якія жадалі працягваць сваё навучанне ў Францыі [150, к. 18].

Наконт мэтай ТБА сярод яго сяброў меліся таксама і іншыя погляды. Напрыклад, на чацвёртым пасяджэнні таварыства 4 траўня 1832 г. адзін з яго сяброў прапанаваў разумець яго мэты значна шырэй. У якасці галоўнай з іх прапаноўвалася наступнае: *дабіцца ўзмацнення і зацверджання радзімы, у якасці прынцыпаў дзейнасці — бескарыслінасць і праўда, а ў якасці сродкаў — стараннасць і сумесная праца* [136, к. 490]. Г. Калусоўскі ў сваім лісце да ТБА ад 11 лістапада 1832 г. яго мэтамі называў *згоду, адзінства, узаемную дапамогу і навуку* [151, к. 28]. У лісце ТБА да недалёкіх ад Безансона калоній у Лён-лэ-Санье і Сален, рэдактарам якога быў М. Ходзька, галоўнай мэтай таварыства называецца *збор звестак, якія тычацца Літоўскага паўстання, звяртаючы асабліваю ўвагу на цяперашнія акалічнасці, на сумесныя намаганні ў далейшых падзеях, сумесную навуку і, нарэшце, на падтрымку братоў, якія пазбаўлены ўсялякіх рэсурсаў і дапамогі* [136, к. 512].

У першы перыяд свайго дзейнасці ТБА было шчыльна звязана з ТЛРЗ. Іх сувязі не абмяжоўваліся толькі заснаваннем Братэрскага Аб'яднання сябрамі ТЛРЗ і падабенствам іх галоўных мэтай. ТБА працягвала ў Безансоне рэалізацыю прынцыпаў, абвешчаных ТЛРЗ у Парыжы. Менавіта пра гэта пісаў

Е. Булгарын у вышэйзгаданым лісце да ТЛРЗ, у прыватнасці, называючы ТБА *пэўным адгалінаваннем* ТЛРЗ у Безансоне, і казаў, што іх статуты амаль аднолькавыя, [150, к. 18]. Апрача гэтага, ТБА таксама мела намер святкаваць дату пачатку паўстання ў землях былога ВКЛ 25 сакавіка. Е. Булгарын на першым пасяджэнні ТБА 25 красавіка прапанаваў святкаваць штомесяц 25-ты дзень як напамін пра гэтую падзею і нават дзень заснавання таварыства звязваў з днём паўстання ў *Літве* [136, к. 477–480]. М. Ходзька на другім пасяджэнні ТБА казаў, што *мы* [сябры ТБА — *аўт.*] *будзем святкаваць усе святыя дні ў Літве ў час яе паўстання* [136, к. 484].

Заснаванне ТБА было падтрымана сябрамі ТЛРЗ. І. Лялевель у сваім лісце да Е. Булгарына ад 22 чэрвеня 1832 г. станоўча выказваўся пра яго імкненні *адхіліць сум ад моладзевага веку* і пра карысць абраных для гэтага сродкаў [312, т. 1, с. 64].

Як і ТЛРЗ, ТБА ад самага свайго стварэння вымушана было абараняцца ад абвінавачанняў у літоўскім сепаратызме і аддзяленні ад агульнай справы. Першым, хто заклікаў сяброў ТБА, каб *таварыства, створанае з Ліцвінаў, не аддзялялася ад Братоў Палякаў*, быў эмігрант з беларуска-літоўскіх губерняў, ураджэнец Расіенскага пав. маёр Станіслаў Мацэвіч. У сваім лісце да ТБА ад 3 траўня 1832 г. ён заклікаў: *Не аддзяляйце лёсу Літвы ад лёсу Польшчы* [151, к. 5]. У адказе, адрэдагаваным Фердынандам Мірскім, ТБА пісала, што яно *ўтворана з выключна навуковымі намерамі, мае мэтай выключна згоду, еднасць і выхаванне розуму... Ніхто з нас не хоча адрозніць справы Літвы і Кароны, таму як адно без другога існаваць не можа* [136, к. 517; 151, к. 6]. Падобным чынам гучаў адказ Е. Булгарына ад імя ўсяго таварыства на пытанне безансонскай Рады, ці з'яўляецца гэтае таварыства *правінцыйным*: *Гэтае таварыства не правінцыйнае і нават ніколі не магло быць такім. Мы б сышлі з дарогі абавязку Паляка, з дарогі еднасці і нашых сумесных намаганняў* [151, к. 17, 19].

У сваім лісце да ТЛРЗ Е. Булгарын тлумачыў прычыну, паводле якой ТБА было заснавана ў якасці асобнай арганізацыі, а не як рэгіянальнае аддзяленне ТЛРЗ. На яго думку, *мы* [сябры ТБА — *аўт.*] *таму далі асобную назву нашаму таварыству, што не хацелі даць нагоду Караням да большай непрыязні да нас* [Ліцвінаў — *аўт.*], *якая і так з'яўляецца вялікай* [151, к. 18].

У свайго дзейнасці ТБА выйшла за межы Безансона. На пяты дзень пасля заснавання яно выслала ў суседнія эміграцыйныя калоніі ў Сален і Лён-лэ-Санье паручніка Ксаверыя Сырэвіча з лістом, у якім заклікала да супрацоўніцтва і ўступлення ў таварыства. Шэсць ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў даслалі праз К. Сырэвіча дэкларацыю ўступлення і на шостым пасяджэнні былі прыняты ў яго склад [136, к. 500, 511–512, 520].

На чацвёртым сходзе ТБА 12 траўня 1832 г. К. Башчэвіч у вуснай форме, а на пятым (19 траўня) — у пісьмовай, прапанаваў праект падзелу навуковых прац таварыства на *аддзелы: вайсковасці*, да якога павінна было адносіцца вывучэнне

вайсковых спраў; літаратуры, дзе павінны былі збірацца *ўсе паэтычныя плады (арыгінальныя ці перакладныя)*; і палітыкі, дзе павінны былі збірацца *ўсе думкі Народаў, якія мелі дачыненне да Палякаў і іх Айчыны* [136, к. 488; 151, к. 21–23]. Праект Башчэвіча хаця і быў прыняты, але не быў рэалізаваны, і падобнае пытанне больш не падымалася ў таварыстве.

У хуткім часе пасля свайго заснавання ТБА апынулася ў стане крызісу. Верагодна, прычынай гэтага стала невыразнасць яго мэтай. Яно не выйшла за межы выкарыстання абстрактных паняццяў: *братэрства, згода, еднасць* і да т. п. У першы перыяд свайго існавання ТБА не прыняло ніводнай канкрэтнай праграмы дзейнасці ці хаця б правядзення якога-небудзь культурнага мерапрыемства. Такая нявызначанасць выклікала адыход некаторых сапраўдных сяброў ад выканання сваіх абавязкаў. Ужо на шостым пасяджэнні ТБА было вымушана звярнуць увагу некаторых сяброў на іх адсутнасць на сходках і паставіць пытанне, ці намерваюцца яны ў далейшым выконваць узятыя на сябе абавязкі [136, к. 521; 151, к. 24].

Падобная нявызначаная праграма дзейнасці была ў пэўнай ступені вынікам адсутнасці ў ТБА фінансавых сродкаў. Таварыства яднала пераважна моладзь і эмігрантаў з ніжэйшымі вайсковымі чынамі, сродкам да жыцця якіх была выключна дапамога ад французскага ўрада і ад насельніцтва Францыі, чаго часта не хапала на задавальненне нават самых пільных патрэбаў. Таму фінансаванне дзейнасці ТБА з гэтай крыніцы было немагчымым. Нават для вядзення карэспандэнцыі таварыства заклікала афіцэраў, дапамога якім з боку ўрада была крыху вышэйшай, да адмысловай складкі [136, к. 526]. З іншых паступленняў у ТБА вядома ахвяраванне ад капітана Эдмунда Карабевіча, які падараваў каня для правядзення латарэі на карысць таварыства, і аднаго з братоў Клатаў, які выдзеліў 77 франкаў для студэнтаў [136, к. 488].

Усё гэта стала прычынай спынення дзейнасці таварыства. Яго сходкі былі прыпынены на восьмым пасяджэнні 27 чэрвеня 1832 г. — крыху больш чым праз два месяцы пасля заснавання. Афіцыйна абвешчаная прычына — гэта *адсутнасць належнага месца* для правядзення пасяджэнняў. Тады ж было пастаноўлена, што кожны сапраўдны сябра павінен *узяць дзесяць ганаровых накіталт кліентаў*, з якімі ён быў абавязаны ўзаемна дзяліцца ведамі [136, к. 501]. На гэтым заканчваецца першы перыяд існавання ТБА.

Праз чатыры з паловай месяцы з дня прыпынення дзейнасці таварыства група яго сяброў зрабіла спробу ўзнавіць ТБА. 10 лістапада 1832 г. было праведзена дзевятае пасяджэнне. Яно пачалося з прыняцця новых сяброў — палкоўніка Вінцэнта Матушэвіча, паручніка Напалеона Графа, падпаручніка Яна Дварэцкага і Людвіка Навіцкага [136, к. 502]. У час бяздзейнасці таварыства з Безансона выехала большасць яго заснавальнікаў. П. Семяненка ўвосень 1832 г. быў пераведзены ў калонію ў дэп. Эндр і паселены там у Леўру [421, т. 36, s. 22]. М. Ходзька прыняў удзел у *экспедыцыі Заліўскага* і пакінуў Безан-

сон [167, t. 1, s. 296]. Е. Булгарын таксама займаўся падрыхтоўкай *экспедыцыі Заліўскага*, у ліпені 1832 г. ён выехаў у Парыж, а ўвосень 1832 г. пакінуў Францыю і прыбыў у Галіцыю [167, t. 1, s. 270; 421, t. 3, s. 131–132]. Апрача гэтага, увосень з Безансона была пераведзена ў Шатару вялікая група студэнтаў і грамадзянскіх асобаў. Замест сапраўдных сяброў, якія выехалі з Безансона, было пастаноўлена абраць новых і аднавіць дзейнасць таварыства.

На наступным пасяджэнні 12 лістапада 1832 г. былі праведзены новыя выбары. Старшынёй ТБА быў абраны палкоўнік В. Матушэвіч — адзін з камандзіраў паўстанцкіх атрадаў у Віленскай губ. У сапраўднае кола былі ўведзены: капітан Станіслаў Кільвэйн, прыняты ў склад ТБА на гэтым жа сходзе, падпаручнік Бенедыкт Ходзька, Фелікс Гяцэвіч, Караль Яўтак, Генрык Крыўкоўскі, Юзаф Міцюта. Намеснікамі былі абраны Агатон Стачкоўскі і Караль Песляк. Сакратаром гэтага складу Сапраўднага кола стаў Ю. Міцюта [136, к. 503]. Такім чынам, склад кіраўніцтва быў значна зменшаны, што тлумачыцца змяншэннем колькасці сяброў ТБА, якія заставаліся ў Безансоне.

Аднаўленне дзейнасці ТБА было адзначана невялікім скандалам. Адзін з двух заснавальнікаў таварыства, якія яшчэ заставаліся ў Безансоне, Г. Калусоўскі (раней выконваў абавязкі сакратара) на пасяджэнні 10 лістапада 1832 г. быў абвінавачаны Агатоном Стракоўскім у дрэнным вядзенні спраў і недастаткова належных адносін да таварыства. Г. Калусоўскі адчуў сябе абражаным і 11 лістапада напісаў да ТБА ліст, у якім абвешчаў аб сваім выхадзе з яго складу. Аднак, каб залагодзіць скандал, на наступным пасяджэнні таварыства абвясціла, што *захоўвае да Снадара Калусоўскага адназначную павагу*, і ўключыла яго ў склад камісіі, утворанай на гэтым жа сходзе для ўпарадкавання ўжо існуючых і напісання новых статутных дакументаў ТБА [136, к. 503; 151, к. 28–29].

На гэтым жа пасяджэнні ТБА Караль Песляк выступіў з прапановай выслаць адрас І. Лялелелю з заклікам не адыходзіць ад дзейнасці ў створаным ім Польскім Нацыянальным Камітэце. Прапанова была ўхвалена таварыствам, але нічога невядома пра яе здзяйсненне [136, к. 503].

Разам з дзясятым пасяджэннем заканчваецца другі перыяд існавання ТБА. Надыходзіць больш чым гадавы перапынак у яго дзейнасці.

На працягу 1833 года эмігранты з безансонскай калоніі былі расселены па іншых мясцовасцях Францыі. Вялікая колькасць з іх трапіла ў Каан дэп. Кальвадо. Менавіта там была зроблена чарговая спроба адрадыць ТБА. Гэта адбылося 11 снежня 1833 г., калі прайшло адзінаццацігае пасяджэнне ТБА. На ім В. Матушэвіч прачытаў статут таварыства, адрэдагаваны адмыслова створанай для гэтага камісіяй з яго ўдзелам. Пасля агучвання статута і дыскусіі аб ім пасяджэнне закрылі, а датай правядзення наступнага было абвешчана 3 студзеня 1834 г., каб даць час сябрам дакладней азнаёміцца з дакументамі. Абавязкі сакратара таварыства з гэтага часу выконваў Ю. Патрыкоўскі [136, к. 505]. Варта адзначыць, што ў яго дзённіках за гэты перыяд,

якія дайшлі да нас, звесткі пра названую падзею пададзены вельмі каротка. Аўтар абмяжоўваецца толькі згадкай пра *адкрыццё* пасяджэнняў таварыства [422, t. 1, s. 240].

Найбольш яркім момантам з трэцяга перыяду існавання ТБА з’яўляецца прапанова аб змене яго назвы, зробленая на дванаццатым пасяджэнні таварыства 28 снежня 1833 г. Янам Дварэцкім. Яго варыянт назвы гучаў так — *Таварыства Згуртавання Сяброў Чалавецтва*. І хаця ніхто з прысутных не выказаў супраць, рашэнне па гэтаму пытанню прынята не было [136, k. 506].

Не абышлося без скандала і ў гэты перыяд. Сапраўдны сябра Людвік Навіцкі ў прысутнасці сведкаў завязаў бойку на вуліцы з падпаручнікам Валентам Вішанем. У выніку ён не змог удзельнічаць у дванаццатым пасяджэнні і быў вымушаны пісьмова тлумачыць свой учынак. Усю віну ён ускладаў на свайго праціўніка і апраўдваўся самаабаронай [136, k. 505, 528, 529].

Апошняе вядомае пасяджэнне таварыства адбылося 9 студзеня 1834 г. На ім не было прынята ніякіх важных рашэнняў: да таварыства далучыліся двое новых сяброў (Платон Шчэрба і Аўгустын Карповіч), і разглядалася справа Л. Навіцкага (без вынясення канчатковага рашэння). У гэты ж дзень быў высланы ліст да некалькіх сяброў таварыства, у якім крытыкавалася *старая гвардыя* таварыства за *бяздзейнасць і малую актыўнасць у дзейнасці* [136, k. 509, 531; 422, t. 1, s. 246].

Усё ўказвае на тое, што таварыства ў далейшым мела намер працягваць сваю дзейнасць. Па-першае, справа Л. Навіцкага была адкладзена на *больш позні час* [422, t. 1, s. 246]. Гэта азначае, што ТБА збіралася пазней вярнуцца да разгляду гэтага пытання. Па-другое, на намеры далейшай дзейнасці ўказвае надрукаванне бланка для вядзення карэспандэнцыі, на якім быў напісаны апошні вядомы ліст таварыства. Па-трэцяе, варта адзначыць, што дакументы ТБА, якія дайшлі да нас, абрываюцца раптоўна, фактычна на паўслове. Дзённік жа Ю. Патрыкоўскага, які патэнцыяльна мог бы запоўніць прабелы, не захаваны цалкам і змяшчае вялікія храналагічныя пусткі. Таму наяўныя дакументы не дазваляюць прасачыць далейшую гісторыю ТБА.

У другі і трэці перыяд свайго існавання ТБА не выйшла за тыя межы дзейнасці, якія былі акрэслены яшчэ першымі яго дзеячамі. Як і раней, таварыства прымала розныя праекты, амаль на кожным пасяджэнні ў яго склад прымаліся новыя эмігранты, вялікая ўвага надавалася арганізацыйным момантам. Аднак і ў гэтым выпадку адсутнічалі рэальныя вынікі. Канкрэтная праграма дзейнасці таксама прынята не была. Апеляванне абстрактнымі паняццямі і разгляд учынкаў сваіх сяброў (Г. Калусоўскага і Л. Навіцкага) не маглі прынесці таварыству рэальнай карысці. Усе спробы адрадзіць дзейнасць ТБА скончыліся нічым. З часам многія сябры адыходзілі ад удзелу ў ім, а некаторыя з іх перайшлі ў Аб’яднанне Польскай Эміграцыі [137].

3.4. Літоўска-Рускі Клуб

Наступная спроба стварэння ўраджэнцамі беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх зямель асобнай арганізацыі была зроблена ў 1848 г. 15 чэрвеня гэтага года было абвешчана аб утварэнні Літоўска-Рускага Клуба і прыняты акт яго заснавання і статут [гл. дадатак]. Іх падпісалі 20 асобаў: Міхал Сабалеўскі, Альфонс Патрыкоўскі, Францішак Патрыкоўскі, Марцэлі Пранеўскі, Фларыян Доўгірд, Казімір Ленартовіч, Станіслаў Каліноўскі, Ян Баркоўскі, Юзаф Сырэвіч, Вінцэнт Матушэвіч, Леанард Ходзька, Юзаф Урбановіч, Рамуальд Букаты, Казімір Яністоўскі, Андрэй Прыалгоўскі, Казімір Тамкевіч, Фердынанд Хатомскі, Ян Кульчыцкі, Рафал Яленскі, Ян Юр’евіч.

Як сведчыць аналіз біяграм¹ 17 заснавальнікаў Клуба, сярод іх выразна пераважалі прадстаўнікі кансерватыўнага лагера, якія былі ў той ці іншай ступені звязаны ў эміграцыі з А. Чартарыскім. А. і Ф. Патрыкоўскія ўваходзілі ў склад ТТТ, М. Пранеўскі працаваў карэктарам у газеце *Трэці Травень*, Ю. Сырэвіч і В. Матушэвіч у 1843 г. выказаліся ў падтрымку А. Чартарыскага, а апошні з іх нават выступіў адным з заснавальнікаў ТТТ і ўзначальваў канцылярыю *Трэцяга Траўня*. Ю. Урбановіч таксама быў адным з заснавальнікаў ТТТ і з 1843 г. уваходзіў у склад яго кіраўніцтва; А. Прыалгоўскі яшчэ ў 1834 г. выступіў у абарону А. Чартарыскага ад нападаў эміграцыйных дэмакратаў; Ф. Хатомскі ў 1835–1843 гг. уваходзіў у склад ГЛТ, а пасля 1848 г. стаў карэспандэнтам ТТТ; Л. Ходзька ў 1851 г. уступіў у ГЛТ; Ф. Доўгірд і К. Ленартовіч у 1852 г. падпісалі адрас да Напалеона III з выразамі адданасці, які ініцыявалі эміграцыйныя кансерватары; Р. Яленскі ў 1854 г. выказаўся ў падтрымку А. Чартарыскага; Р. Букаты з 1844 г. супрацоўнічаў з ГЛТ, робячы для яго выпіскі з гістарычных дакументаў; К. Тамкевіч, выключаны з ПДТ яшчэ ў 1841 г., у 1846 г. з’яўляўся аўтарам аднаго з артыкулаў у *Трэцім Траўні*, С. Каліноўскі ў 1836 г. намагаўся ўступіць у полк польскіх уланаў у Іспаніі, за што актыўна ў той час агітавалі кансерватары [гл.: 167; 421; 449].

Пра сувязі Я. Кульчыцкага (нар. 19.03.1796 у Вышгарадзе каля Крамянца ва Украіне) з лагерам кансерватараў нічога невядома. Гэта была асоба без яркава выражаных палітычных поглядаў, якая ў той час супрацоўнічала ў эміграцыі з генералам М. Рыбінскім. Ён жа працягваў называць сябе *галоўнакамандуючым* паўстанцкімі вайсковымі сіламі, нягледзячы на малую папулярнасць сярод суайчыннікаў на чужыне. Праз некалькі месяцаў пасля заснавання Клуба ён прыкладаў намаганні для стварэння Польскага легіёна ў П’ямонце, а затым, пасля правалу яго місіі, супрацоўнічаў з А. Міцкевічам пры стварэнні яго Польскага легіёна ў Італіі. Уключэнне Я. Кульчыцкага ў склад заснавальнікаў Клуба сведчыць, на думку Д. Файнгаўза, пра імкненне

¹ Трох асоб – Яна Баркоўскага, Казіміра Яністоўскага, Яна Юр’евіча – ідэнтыфікаваць не ўдалося.

прыцягнуць да супрацоўніцтва з Клубам асобаў з найбольш разнастайных палітычных сіл эміграцыі [167, т. 2, с. 389; 206].

Пра адносіны М. Сабалеўскага да лагера А. Чартарыскага таксама нічога невядома.

Варта адзначыць, што ў складзе Клуба апынуліся некаторыя ў мінулым сябры ТЛРЗ і ТБА. Л. Ходзька быў сакратаром ТЛРЗ у апошні перыяд яго функцыянавання, у яго склад уваходзіў таксама і М. Сабалеўскі [148; 149]; В. Матушэвіч быў старшынёй ТБА падчас апошняй спробы ўзнаўлення яго дзейнасці, а акт яго заснавання на першым пасяджэнні падпісаў сярод іншых палкоўнік Юзаф Сьрэвіч [136].

Пра шчыльныя сувязі Клуба з лагерам А. Чартарыскага гаворыць не толькі аналіз біяграм яго заснавальнікаў, але і сутнасць яго Акта заснавання. Галоўным указальнікам на гэта з'яўляецца дэкларацыя падпарадкавання Сейму, які сёння бярэцца ізноў за руль Айчыннага карабля, і падтрымкі яго дзейнасці. Справа ў тым, што галоўным прыхільнікам і ініцыятарам склікання Сейму ў эміграцыі ў 1848 г. з'яўляўся А. Чартарыскі¹. На яго думку, Сейм павінен быў стаць органам, які будзе складацца з паслоў з усіх частак падзеленай Рэчы Паспалітай і які будзе з'яўляцца галоўным прадстаўніком яе інтарэсаў на палітычнай арэне. Як пісаў А. Чартарыскі да Міхала Чайкоўскага 29 красавіка 1848 г., для задавальнення гэтай патрэбы (каб магчы выступіць ад імя ўсёй незалежнай Польшчы) ёсць думка збору польскага сейма, павялічанага, можа, прадстаўнікамі Познані і Галіцыі. Гэты Сейм сабраўся бы ў Франкфурце [цыт. паводле: 206, с. 104]. Першае пасяджэнне Сейму адбылося 15 траўня 1848 г., аднак ён так і не змог апраўдаць спадзяванняў А. Чартарыскага. У яго складзе не ўдалося сабраць шырокага прадстаўніцтва ад розных частак былой Рэчы Паспалітай. Тут былі прадстаўлены толькі нешматлікія паслы з расійскага збору, якія не карысталіся вялікім аўтарытэтам у эміграцыі. Апрача таго, Сейм крытыкаваўся шмат якімі эмігрантамі за яго выразную збліжанасць з кансерватыўным лагерам [206, с. 103–104]. Таму магчыма выказаць меркаванне, што ўтварэнне Літоўска-Рускага Клуба было адным са сродкаў, якімі эміграцыйныя кансерватары імкнуліся павысіць аўтарытэт Сейму і прыцягнуць у яго склад іншых вядомых у эміграцыі і на радзіме асоб, у першую чаргу — з зямель сённяшніх Беларусі, Літвы і Украіны.

У цэлым на Акт заснавання Клуба ў значнай ступені паўплывалі дэмакратычныя ідэі. Гэта з'яўляецца ўплывам падзей 1846–1848 гг. на землях былой Рэчы Паспалітай. У іх эміграцыйныя дэмакраты прымалі самы актыўны

¹ Варта заўважыць, што ў канцы 1832–пачатку 1833 г. кн. А. Чартарыскі быў адным з галоўных праціўнікаў збору Сейма ў эміграцыі з прычыны адсутнасці ў ім падтрымкі для яго. Калі Антоні Астроўскі ў 1832 г. заклікаў А. Чартарыскага да ўдзелу ў сеймавых пасяджэннях, той выказаў вялікі скептыцызм наокант пасляховасці яго дзейнасці. Пасля пачатку пасяджэнняў і нарадаў, 8 студзеня 1833 г. група прыхільнікаў А. Чартарыскага ўвогуле паралізавала далейшую дзейнасць Сейма, аргументуючы гэта тым, што з *паспешнасці надобнага кроку для нашай Айчыны і для сувязаннікаў маглі б надзіць згубныя вынікі* [Żaliński H.W. Z dziejów sejmiku polskiego... — S. 61-63].

ўдзел, а колькасць сяброў ПДТ дасягнула ў гэты час сваёй найбольшай лічбы — каля 2 тыс. чал. [гл. вышэй]. Гэтым дэмакраты практычна цалкам выцеснілі эміграцыйны кансерватыўны лагер. Таму, каб прыцягнуць да супрацоўніцтва як мага больш шырокія колы, у тым ліку і ўмерана-дэмакратычныя, у акце заснавання былі змешчаны многія палажэнні дэмакратаў, напрыклад, перадача сялянам зямлі, адмена саслоўных прывілеяў, наданне правоў грамадзянства яўрэям, увядзенне ўсеагульнай адукацыі, свабоды сумлення, веравызнання, друку, згуртаванняў і г. д. Аднак у ім асобна адзначалася недачыткальнасць прыватнай уласнасці і недапушчальнасць яе пераўдзелу.

Падобныя дэмакратычныя дэкларацыі не раз выказваліся А. Чартарыскім у 1848 г. у публічных прамовах і дакументах. У адрозне *Да землякоў на радзіме*, выпушчанай 24 сакавіка 1848 г., ён заклікаў зямельных уладальнікаў: *Першай вашай думкай няхай будзе знішчэнне згубнай рэшты ранейшых усталяванняў, якія не могуць застацца — знішчэнне, і неадкладнае, паничыны* [207, с. 250]. Падчас свайго праезду праз германскія дзяржавы ў Берлін увесну 1848 г. на мітынг у Кёльне ён заявіў, што *прагне Польшчы вольнай, без прывілеяў, Польшчы дэмакратычнай* [434, с. 449].

Варта таксама звярнуць увагу на рыторыку Акта заснавання. У ім прысутнічаюць характэрныя для кансерватыўнага лагера абвінавачанні эміграцыі ў *нязгодзе, непаразуменнях, уласных нараканнях, маральным аслабленні, расколе*, дэкларацыі аб імкненні *вынішчаць згубную анархію, аддаць... належнае ўшанаванне старэчаму вопыту* і г. д.

Адразу ў Акце заснавання стваральнікі Літоўска-Рускага Клуба выказалі ідэю адзінства ўсіх частак былой Рэчы Паспалітай. Магчыма, гэта было зроблена для таго, каб пазбавіць *караняжаў* магчымасці абвінаваціць Клуб у адрыве ад агульнай справы эмігрантаў, як гэта было ў выпадку з ТЛРЗ і ТБА. У Акце сцвярджалася пра непарыўныя сувязі Літвы, Русі і Польшчы ў выглядзе *вечнай уніі Літвы з Польшчай* альбо адзінай *Польшчы цэлай, вольнай, незалежнай*. Пры гэтым палажэнне першага артыкула Статута Клуба — *няма Польшчы без Літвы з Руссю, няма Літвы з Руссю без Польшчы* — практычна даслоўна паўтарыла аналагічны пастулат, сфармуляваны ў адрозне ТЛРЗ ад 20 жніўня 1832 г. (*няма Польшчы без Літвы і Русі, Русь і Літва з'яўляюцца Польшчай*) [408, с. 14–15].

Як вядома, на землях Літвы, Беларусі і Украіны, якія знаходзіліся на той час у складзе Расійскай імперыі, грамадска-палітычны рух 1846–1848 гг. так і не змог перарасці ва ўзброеную барацьбу. Аднак тут дзейнічалі агенты як дэмакратычнага, так і кансерватыўнага лагера. Напрыклад, у Гродна ў 1846–1847 гг. працаваў агент А. Чартарыскага Эстэргазэ, які збіраў грошы сярод мясцовых памешчыкаў і перасылаў іх у Атэль Лямбэр. У красавіку 1848 г. ва Усходнюю Прусію ў якасці агента А. Чартарыскага выехаў палкоўнік Рымкевіч, які з Круляўца завязваў кантакты са Жмудзю [207, с. 249, 380]. Таму магчыма выказаць меркаванне, што асобным зваротам да *ліцвінаў і русінаў* лагер

А. Чартарыскага імкнуўся павялічыць свой уплыў на тых тэрыторыях былой Рэчы Паспалітай, якія яшчэ не былі ахоплены паўстаннем.

Заснавальнікі клуба хацелі паказаць сваю ідэйную сувязь з ТЛРЗ. Пра гэта сведчыць той факт, што ў сваёй карэспандэнцыі яны карысталіся пячаткай ТЛРЗ, як гэта відаць на двух лістах з запрашэннем да ўдзелу ў пасяджэннях, высланых ураджэнцу Віленскай губ. Казіміру Ленартовічу [149, к. 10]. Адсутнасць дакументаў не дазваляе прасачыць далейшы лёс гэтай арганізацыі.

* * *

Такім чынам, наяўнасць шэрагу прычын абумовіла стварэнне ўраджэнцамі беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі некалькіх арганізацый, што стала працягам традыцыі, вынесенай з паўстанцкіх часоў. Яны вымушаны былі займацца рознымі накірункамі дзейнасці, чаго патрабавалі эміграцыйныя абставіны. Дзякуючы ТЛРЗ, у радах якога аб'ядналася значная частка прадстаўнікоў інтэлектуальнай эліты, што апынуліся па-за межамі свайго краю, быў створаны найбольшы комплекс мемуарных крыніц, якія тычыліся паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі, Літве і Украіне, а таксама выгравіраваны медаль у памяць пра подзвіг паўстанцаў. Стварэнне ТБА сведчыць пра невыпадковасць і заканамернасць гуртавання эмігрантаў з Беларусі, Літвы і Украіны, а падабенства яго мэтай да мэтай ТЛРЗ указвае на шэраг неразвязаных праблем у пачатковы перыяд эміграцыі. Менавіта гэтымі дзвюма арганізацыямі было пастаўлена ў эміграцыі пытанне пра адзінства і раўнапраўнасць прадстаўнікоў усіх частак былой Рэчы Паспалітай і прыкладзена шмат намаганняў для вырашэння супярэчнасцяў паміж выхадцамі з іх. І менавіта імі, асабліва ТЛРЗ, было зроблена нямала для прапаганды сваёй радзімы ў Заходняй Еўропе. Урэгуляванне некаторых праблем жыцця эмігрантаў, што прывяло да пэўнай стабілізацыі ў іх становішчы, а таксама недастатковасць сіл саміх арганізацый выклікалі іх заняпад. Аднак з чарговай хваляй рэвалюцыйных падзей у Еўропе, калі сярод іншых ізноў паўстала пытанне пра лёс зямель Беларусі, Літвы і Украіны, традыцыя гуртавання *ліцвінаў* і *русінаў* у эміграцыі ўзнавілася — быў створаны Літоўска-Рускі Клуб, які, аднак, не разгарнуў у эміграцыі актыўнай дзейнасці.

4. САМАСВЯДОМАСЦЬ І САМАВЫЗНАЧЭННЕ ЭМІГРАНТАЎ З БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ

На ўяўленні Міцкевіча моцна ўздзейнічае літоўская прадузятасць супраць Короны, Мазовіі; гаворыць, што Ліцвіны любяць Мазураў, любяць іх мову, што маюць вялікае ўяўленне пра іх мужнасць, хіба што не ўшаноўваюць іх, але тысячы заганаў ён прыкмячае ў нас.

Генрык Накваскі пра Адама Міцкевіча
3 лістапада 1838 г.
[цыт. паводле: 442, s. 446].

Эміграцыйныя творы ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў 30–40-х гг. XIX ст. дазваляюць прасачыць узровень іх самасвядомасці і вызначыць узамезалежнасць тэрмінаў *ліцвін* і *паляк*, якія выкарыстоўваліся эмігрантамі для самаакрэслення ці ідэнтыфікацыі сваіх землякоў, а таксама высветліць, які тэрмін і ў якой сітуацыі ўжываўся.

Варта звярнуць увагу на існаванне некалькіх узроўняў самасвядомасці эмігрантаў з беларуска-літоўскіх зямель. На кожным з іх эмігранты атаясамлівалі сябе з акрэсленай групай, а сваё паходжанне — з пэўнай тэрыторыяй.

На першым узроўні такія эмігранты лічылі сябе еўрапейцамі. Хаця гэта катэгорыя не праяўлялася выразна, але аналіз дакументаў дазваляе вылучыць яе. Падобнае еўрапейскае самавызначэнне выводзілася з уяўленняў эмігрантаў пра сваю радзіму як пра фарпост на ўсходняй мяжы Еўропы, які заўжды абараняў яе ад азіяцкіх ордаў. У адозве ПНК *Да рускіх*, аўтарам якой быў Іаахім Лялевель і якая была скіравана ў першую чаргу да еўрапейскай грамадскай думкі, было напісана: *Спраўдны паляк, калі падзе, загіне з той радасцю ў сэрцы, што калі нябёсы не дазволілі яму выратаваць уласную волю і айчыну, то смяротнай барацьбой ён засланы прынамсі на хвіліну свабоды еўрапейскіх народаў* [314, s. 219; 407, s. 229]. Пра гэта ж І. Лялевель пісаў у сваёй шматтомнай гістарычнай працы *Польшча, яе гісторыя і справы (Polska, jej dzieje i rzeczy): Польшча заслانیла Еўропу ад печанегаў, манголаў, туркаў і маскалёў* і абараніла *Хрысціянства, Цывілізацыю і Свабоду* [459, s. 50]. Падобныя матывы гучалі на ўрачыстасці ТЛРЗ 25 сакавіка 1832 г. Францішак Шэмёт, актыўны ўдзельнік паўстання на тэрыторыі сённяшняй Літвы, сказаў у сваёй прамове: *Цывілізаваная Еўропа не забылася, што менавіта дзеля яе мы прынеслі сябе ў ахвяру, што калісьці мы выратавалі яе ад ярма туркаў, што*

сёння мы выратавалі яе ад ярма башкіраў і калмыкаў [316, р. 41]. Эмігранты супрацьпастаўлялі ліберальную палітычную сістэму, якая ў той час панавала ў Заходняй Еўропе, усходняму дэспатызму, а расійскага цара называлі паўночным дэспатам [316, р. 41].

Выстаўленне сябе еўрапейцамі павінна было спрыяць закліку да еўрапейскіх народаў пра дапамогу ў вызваленні Польшчы. Адам Міцкевіч у сваіх *Кнігах польскіх пілігрымаў* (*Księgach pielgrzymstwa polskiego*) прыводзіў карціну пажару дэспатызму, які пагражае агульнаму дому — Еўропе, і палякаў, якія першыя ўзняліся тушыць той пажар. У гэтым Міцкевіч бачыў місію Польшчы ў адносінах да Еўропы [380, s. 27–28].

У параўнанні з іншымі ўзроўнямі самасвядомасці эмігрантаў першы з іх быў выражаны найбольш слаба.

На наступным узроўні эмігранты з беларуска-літоўскіх губерняў лічылі сябе палякамі. Гэтае атаясамленне вынікала з паходжання з тэрыторый, што калісьці былі часткай Рэчы Паспалітай, якую часта называлі проста Польшча. Менавіта з існаваннем гэтай дзяржавы, якая вызначалася як польская, эмігранты звязвалі наяўнасць польскага народа (фр. — *nation*). Таму тэрмін *паляк* у тым сэнсе, у якім ён выкарыстоўваўся эмігрантамі, з'яўляецца палітонімам, неідэнтычным сённяшняму этноніму *паляк*. Палітонім *паляк* быў распаўсюджаны сярод усіх жыхароў былой дзяржавы. І. Лявель у сваіх працах абараняў гэты пункт гледжання. Ён прызнаваў палякамі ўсіх жыхароў Рэчы Паспалітай, усе яны маюць роўныя правы. З іншага боку ён падкрэсліваў розніцу ў мове і веравызнанні [314, s. 75; 459, s. 44–46]. Свае погляды ён прадстаўляў таксама і на палітычнай арэне. У лісце да французскага міністра Адольфа Цьера Лявель пратэстуе супраць намераў разглядаць эмігрантаў паводле іх паходжання і аддзяліць жыхароў Княства Пазнанскага, Кракава і Галіцыі ад астатніх, пісаў: *Ці ў Каралеўстве, вызначаным Венскім кангрэсам, ці ў яго рэштках, названых Княствам Варшаўскім, кракавяне ці галіцыяне, пазнаньчыкі ці ліцвіны — гэта заўжды былі палякі і кожны з іх лічыўся ў Каралеўстве грамадзянінам краіны, карыстаючыся таксама правамі грамадзянства* [312, t. 5, s. 14]. Крыху пазней у адозве *Да польскага народу* (1844 г.) Лявель пералічвае ўсіх тых, хто, на яго думку, складаў катэгорыю *палякаў*: *Народ былой Польшчы, нашай улюбёнай Айчыны, вельмі шматлікі. Ліцвін, кракавяк, русін, мазур, жмудзін, кашуб, прус, украінец, вялікапалянн, гэта ўсё — палякі* [459, s. 44]. А таму Польшча лічылася вялікай айчынай для ўсіх народаў, якія жылі на яе тэрыторыі. І. Лявель залічваў да гэтай катэгорыі таксама яўрэяў і татараў. Як прыклад ужывання тэрміна *паляк* не толькі ў адносінах да жыхароў Каралеўства Польскага, можна прывесці наступны факт. У чарнавым варыянце аднаго з праектаў, дасланых ТЛРЗ эмігрантамі са Страсбурга, сустракаецца выраз: *...сумеснага і ўзгодненага дзеяння з палякамі*. Затым словы з *палякамі* былі перапраўлены на

з нашымі братамі з Кароны, і ў такім выглядзе дакумент быў адасланы ў ТЛРЗ [150, k. 10; 164, k. 19–22].

Наступны ўзровень самасвядомасці эмігрантаў з зямель былога ВКЛ — гэта самаідэнтыфікацыя як ліцвінаў. Часта ўжываемы эмігрантамі тэрмін — *Litwin* (фр. — *Lithuanien*) — выкарыстоўваўся для акрэслення паходжання з *Літвы* (у сэнсе — Вялікага княства Літоўскага), для атаясамлення з яе насельніцтвам. На ўрачыстасці 25 сакавіка 1832 г. кожны прамоўца, які паходзіў з *Літвы* (Цэзар і Уладзіслаў Плятэры, Леанард Ходзька, Францішак Шэмёт), у той ці іншай форме (часта выкарыстоўвалася форма *мы* — *ліцвіны*) ужываў гэтае самавызначэнне [316, р. 29–31, 36–50]. Таксама гэта знайшло сваё адлюстраванне ў эпістальнай і мемуарнай спадчыне. Уладзімір Дмахоўскі, ураджэнец в. Нагародавічы Слонімскага пав., у сваім лісце да І. Дамейкі ад 13 студзеня 1857 г. называў сябе *Ліцвін са Слонімічыны* [394]. У сваіх эміграцыйных творах ліцвінамі сябе называлі І. Дамейка [194, t. 1, s. 78, 86], А. Міцкевіч [378, t. 15, cz. 2, s. 391], Юзаф Патрыкоўскі [422, t. 1, s. 97], Геранім Кайсевич [471, s. 26], Станіслаў Ходзька [394], Антоні Гарэцкі [141, s. 34–35; 230].

Яшчэ часцей такое вызначэнне ўжывалася аўтарамі ў адносінах да іншых асобаў, як, напрыклад, у творах Ю. Урсын-Нямцэвіча [399], І. Лявеля [312], Караля Гофмана [244], А. Міцкевіча [378, t. 15, cz. 2, s. 220], Міхала Пяткевіча [415, р. 128–129], Юзафа Багдана Залескага [442, s. 498]. Сустракаецца і дваіны тэрмін — *паляк-ліцвін*, які ўжыў Іпаліт Клімашэўскі ў сваім лісце да ТЛРЗ ад 11 лістапада 1832 г. [150, k. 22].

Намінацыя *Літва* выкарыстоўваўся эмігрантамі не толькі ў адносінах да пэўнай краіны, але часам і як зборны тэрмін для абазначэння яе жыхароў, які быў раўназначны па сэнсу спецыяльнаму найменню *ліцвіны*. У гэтым значэнні ён сустракаецца ў карэспандэнцыі І. Лявеля (ліст да Канстанціна Залескага ад 20 лютага 1832 г.: *...тут разыходзіцца звестка, як быццам Літва, якая эмігруе ў Францыю, можа наракаць на мазураў...*) [404, s. 30], А. Міцкевіча (ліст да яго брата Францішка ад 23 траўня 1841 г.: *3 тутэйшых знаёмых часцей за ўсё бачу [Стэфана] Зана, [Юзафа] Кашыца і іншую Літву*) [378, t. 15, cz. 2, s. 390–391], Канстанціна Залескага (ліст да ТЛРЗ ад 6 сакавіка 1832 г.: *...калі б Літва прысутнічала на гэтых выбарах...*) [150, k. 10; 164, k. 19–22], Леанарда Нядзвецкага (ліст да Вінцэнта Навіцкага ад 26 красавіка 1839: *Тутэйшы Клуб складзены амаль з аднае Літвы...*) [398, s. 502], а таксама ў пратаколах пасяджэнняў ТЛРЗ (пратакол за 29 сакавіка 1832 г.: *Літва яго* [ПНК — аўт.] *шануе і здольная ўтрымаць*) [148, k. 97].

Добрым прыкладам іерархічнай сувязі тэрмінаў *ліцвін* і *паляк*, іх несупярэчлівасці адно аднаму з'яўляюцца словы Цэзара Плятэра, сказаныя 25 сакавіка 1832 г.: *Насуперак сваім прыгнятальнікам ліцвіны і жыхары рускіх*

зямель захавалі свой нацыянальны тып; яны засталіся палякамі [316, s. 29]. Падобныя словы не першы раз прагучалі ў асяроддзі ТЛРЗ. У адозве да ліцвінаў у Безансоне ад 20 лютага 1832 г. таварыства сцвярджала: *Мы не перасталі быць палякамі* [148, k. 66]. Іерархічную сувязь паміж вышэйназванымі тэрмінамі ўсталёўвае і А. Міцкевіч у раздзеле XII *Кніг польскіх пілігрымаў: ліцвін і мазур — гэта браты; ці сварачца браты за тое, што аднаму імя Уладзіслаў, а другому — Вітаўт? Іх прозвішча агульнае: прозвішча палякаў* [380, s. 36].

Намінацыі *ліцвін* эмігранты з беларуска-літоўскіх губерняў супрацьпастаўлялі некалькі тэрмінаў для абазначэння эмігрантаў з зямель Каралеўства Польскага. Першы з іх — *кароняж*. Гэтае спецыяльнае найменне з’яўляецца вытворным ад уласнага імя *Карона*, якім часта называлася Каралеўства Польскае (адсюль яго сінонім — *палякі з Кароны*). Такія выпадкі сустракаюцца найбольш часта ў эміграцыйных дакументах [194, t. 1, s. 84; 422, t. 1, s. 97]. Другі тэрмін — гэта *мазур*. Яго выкарыстанне ў адносінах да выхадцаў з Каралеўства Польскага звязана з тым, што землі Мазовіі ўтваралі яго цэнтр, які стагоддзямі суседнічаў з землямі ВКЛ. Гэтую намінацыю выкарыстоўваюць І. Лявель [404, s. 30], А. Міцкевіч [380, s. 36, 37], сустракаецца яна і ў эміграцыйнай перыёдыцы [410, s. 8]. Яшчэ адным тэрмінам з’яўляецца слова *лях*. Яно рэдка сустракаецца ў эміграцыйных творах. Нам вядомы толькі адзін выпадак яго выкарыстання для супрацьпастаўлення тэрміну *ліцвін* — у вершы Гераніма Кайсевича [гл. вышэй].

Гаворачы пра спецыяльнае найменне *паляк*, варта адзначыць пэўную непаслядоўнасць у яго выкарыстанні. Часцей за ўсё дадзенае слова ужывалася для вызначэння выхадцаў з усіх зямель Рэчы Паспалітай. Адначасова маецца шэраг выключэнняў, калі яно выкарыстоўваецца як сінонім тэрмінам *кароняж* і *мазур*, не звязана іерархічна з тэрмінам *ліцвін*, а выкарыстоўваецца паралельна ці супрацьпастаўлена яму. У *Кнігах польскіх пілігрымаў* А. Міцкевіч гаворыць пра братэрства *ліцвіна* і *мазура*, а далей змяшчае сказ: *Ці спрачаецца ліцвін з палякам за мяжу Нёмана, і за Гродна, і за Беласток?*, дзе абодва тэрміны ўжыты ў раўназначным сэнсе для абазначэння паходжання з розных частак Рэчы Паспалітай. І крыху ніжэй: *І француз, і немец, і маскаль павінны быць як паляк і ліцвін* [380, s. 49]. Такая непаслядоўнасць сустракаецца таксама і ў дзёніку Юзафа Патрыкоўскага. Апісваючы дыскусію, якая адбылася на адным з пасяджэнняў Рады палякаў у Безансоне паміж караняжамі і ліцвінамі аб прычынах паражэння паўстання на землях былога ВКЛ, ён цытуе словы аднаго з *мазураў*: *Гэта зрабіў ліцвін Гелгуд, а не паляк, і ніжэй: ...раздзяліць на палякаў і ліцвінаў*. У гэтых выпадках тэрмін *паляк* выразна супрацьпастаўлены намінацыі *ліцвін* [422, t. 1, s. 107].

Аднак неабходна падкрэсліць, што такая непаслядоўнасць з’яўляецца выключэннем. Амаль у кожным выпадку пад зборным тэрмінам *палякі* разумеюцца выхадцы з усіх зямель былой Рэчы Паспалітай.

У эміграцыйных дакументах не знойдзена прыкладаў выкарыстання тэрміна *беларус* для абазначэння паходжання. Тэрмін *Беларусь* (*Бела-Русь*, *Белая Русь*) (пол. — *Białoruś*, *Bialo-Ruś*, *Ruś Biała*, фр. — *La Russie Blanche*) выкарыстоўваўся эмігрантамі вельмі рэдка, часцей за ўсё — у кантэксте размовы пра *рускія землі* Рэчы Паспалітай. Напрыклад, у статуте ТЛРЗ: *Жыхары польскай Русі: Бelay, Чорнай і Чырвонай, Вальні, Падолля і Украіны ёсць русіны, рутэны ці руснякі, у залежнасці ад пісьменнікаў, якія далі гэтыя назвы тым жа самым народам* [456, s. 212]. У гэтым жа значэнні ён ужыты А. Рыпінскім: *Гэтая [Белая] Русь, наколькі толькі ёсць і будзе Польшчай, з’яўляецца неад’емнай часткай нашай дарагой Айчыны. І ніжэй: Частка польскай зямлі, дзвюма амаль роўнымі прасторами на абодвух баках горада Полацка, калісьці сталіцы ўдзельнага княства, а пазней Польскага ваяводства, акрэслена: налева на Прыпяць і Пінскія балоты, а на поўнач на Пскоў, Апочку і Лукі, да сённяшняга дня носіць вядомую нам здаўна асобную назву Бelay-Русі* [427, s. 10–16]. Тэрмін *Беларусь* у якасці лакалізацыі месца нараджэння таксама сустракаецца вельмі рэдка. У спісе эмігрантаў, створаным Адольфам Красноўскім на аснове 8 тыс. прозвішчаў і выдадзеным ім некалькі разоў у Парыжы, намінацыя *Беларусь* выкарыстана ў адносінах толькі да двух асобаў — Яна Алаізія Невяровіча і Мікалая Рагозы [307; 308]. Магчыма, галоўная прычына гэтага — малая рэпрэзентацыя ў эміграцыі прадстаўнікоў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, землі якіх у той час называліся *Беларуссю*. Іх было ў эміграцыі ўсяго некалькі дзясяткаў чал., сярод якіх толькі Аляксандр Рыпінскі і Мікалай Рагоза пакінулі ў жыцці эміграцыі пэўны след.

Прыведзеныя матэрыялы сведчаць пра немагчымасць атаясамлення тагачасных катэгорый самаідэнтыфікацыі з сённяшнімі. Самасвядомасць эміграцыі з зямель былога ВКЛ вылучалася шматузроўневай. Яны маглі называць сябе і еўрапейцамі, і палякамі, і ліцвінамі у залежнасці ад сітуацыі і кантэксту, у якіх яны выкарыстоўвалі гэтыя назвы. Думка пра розніцу ў разуменні катэгорый *ліцвін* і *паляк* у розныя часы, а таксама пра некалькі ўзроўняў у самасвядомасці прадстаўнікоў беларуска-літоўскіх губерняў ужо не раз трапляла ў поле ўвагі і польскіх, і беларускіх даследчыкаў [25; 107; 458]. Даследуючы узровень свядомасці жыхароў гэтых зямель, варта чарговы раз пацвердзіць яго эміграцыйнымі матэрыяламі.

Аднак з’яўляецца пытанне, наколькі вышэйпрыведзеная схема (еўрапеец — паляк — ліцвін) характэрна для ўсяго насельніцтва былога ВКЛ. Тут варта звярнуцца да сацыяльнага паходжання і грамадскай актыўнасці аўтараў тых твораў, якія былі ўжыты ў гэтым даследаванні. Становіцца відавочным, што гэта не былі радавыя прадстаўнікі эміграцыі. Усе яны паходзілі са шляхецкага саслоўя, прычым з яе сярэдняй і заможнай часткі. Як правіла, на працягу ўсяго пражывання за мяжой ці ў пэўны яго перыяд удзельнічалі ў палітычным і грамадскім жыцці

эміграцыі, уваходзілі ў склад эміграцыйных арганізацый (Польскі Нацыянальны Камітэт, ТЛРЗ, Гісторыка-Літаратурнае Таварыства, Польскае Дэмакратычнае Таварыства і інш.). Большая іх частка жыла ў Парыжы, што таксама ўказвае на іх адносную матэрыяльную забяспечанасць. Гэтыя фактары дапамагалі ім усталёўваць кантакты сярод французскай палітычнай і культурнай эліты. Іх адукацыйны ўзровень быў высокім, многія з іх да паўстання вучыліся ў Віленскім універсітэце. Такім чынам, прыведзеныя матэрыялы ілюструюць самавызначэнне толькі той адносна вузкай групы, якая характарызувалася названымі крытэрыямі. Ужыванне гэтай схемы ў адносінах да іншых сацыяльных груп будзе неправамоцным.

5. УПЛЫЎ ЭМІГРАЦЫІ НА ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ РУХ НА РАДЗІМЕ

Галоўнай мэтай дзейнасці былых удзельнікаў паўстання па-за межамі радзімы з'яўлялася, як ужо сказана вышэй, узнаўленне на радзіме ўзброенай барацьбы за незалежнасць. У сувязі з гэтым значная частка іх намаганняў была накіравана менавіта на рэалізацыю гэтай мэты. І хаця ў падобных дзеяннях была задзейнічана пераважная меншасць эмігрантаў, некалькі акцый, здзейсненых у 30–40-я гг., мелі гучны рэзананс і на радзіме, і па-за яе межамі.

Асноўнай формай спробаў уплыву на грамадска-палітычны рух на радзіме стала дасыланне эмісараў з мэтай разведкі або арганізацыі партызанскіх атрадаў, падпольных таварыстваў і гурткоў. Пры гэтым такія намаганні здзяйсняліся прадстаўнікамі абодвух асноўных лагераў эміграцыі — як дэмакратычным, так і арыстакратычным (кансерватыўным).

Дэмакратычны лагер вылучаўся значна большай актыўнасцю ў спробах уплыву на грамадска-палітычны рух. Менавіта ім былі рэалізаваны дзве найбольш важныя акцыі, якія ўвайшлі ў гісторыю пад назвамі *Экспедыцыя Заліўскага* і *Справа Шымана Канарскага*. Кожная з іх атрымала сваё развіццё і на землях Беларусі, а таму вартая асобнага разгляду.

5.1. *Экспедыцыя Заліўскага* на Беларусі і Літве

На працягу 1830-х гг. самым актыўным рэалізатарам ідэі ўзнаўлення ўзброенай барацьбы на землях былой Рэчы Паспалітай з'яўлялася асяроддзе прыхільнікаў І. Лявелея. Першая з падобных спроб была здзейсненая ў 1832–1834 гг. і атрымала назву *Экспедыцыя Заліўскага*.

Юзаф Заліўскі нарадзіўся ў 1797 г., атрымаў адукацыю ў Полацкім езуіцкім калегіуме. У 1819 г. ён паступіў на службу ў польскае войска і ў 1820 г. быў прыняты ў вайсковую змову, мэтай якой было распаўсюджванне сярод ваенных ліберальных ідэй і падрыхтоўка рэвалюцыі. У 1830 г. Ю. Заліўскі быў адным з арганізатараў паўстання 29 лістапада ў Варшаве. Падчас паўстання ён атрымаў дастаткова вялікі досвед партызанскай барацьбы. На тэрыторыі Польшчы, акупаванай расійскімі войскамі, ён у лютым 1831 г. стварыў партызанскі атрад, які нападаў на невялікія расійскія атрады, адбіраючы ў іх зброю і грошы, забяспечваючы сябе неабходным за кошт ворага. Атрад хутка павялічваўся за кошт сялянства і ў хуткім часе дасягнуў значнай колькасці. Разам з корпусам генерала Гелгуда гэты атрад удзельнічаў у паходзе на Літву, далучыўся да штурма Вільні. Пасля няўдачы пад Вільняй Заліўскі абвінаваціў А. Гелгуда ў здрадзе, аддзяліўся ад яго і здолеў дабрацца да Варшавы [372, s. 59–63].

Чалавек немалых здольнасцяў і энергіі, ён змог за час паўстання вырасці ў чынах ад паручыка да палкоўніка. Ужо ў час самога паўстання ён прытрымліваўся дэмакратычных поглядаў, быў прыхільнікам шырокіх сацыяльных пераўтварэнняў на землях, ахопленых паўстаннем, стаяў у апазіцыі да кансерватыўнага ўрада. Разам з тым Заліўскаму быў уласцівы пэўны авантурызм у дзеяннях, дыктатарскія схільнасці ў адносінах да падначаленых. Яго вялікая энергія ў пэўныя моманты была не надта дарэчнай, магла не падабацца яго атачэнню і кіраўніцтву, часам яго крокі былі паспешлівымі, не да канца прадуманымі і неабгрунтаванымі. Вось якую знішчальную характарыстыку дае названай асобе расійскі гісторык XIX ст. М. В. Бэрг: *Гэта быў тып паляка самых нястрымных уласцівацяў, для якога не існавала нідзе і ні ў чым перашкодаў. Характар вёрткі і неспакоўны, які не мог зжыцца ні з якім на свеце гуртком. Ён усюды быў як бы не на сваім месцы, усюды хацеў камандаваць, будаваў планы, сварыўся, перашкаджаў. Упусціць яго куды-небудзь і даць волю — гэта азначала ўсё знішчыць. Ён быў прыдатны для выбуху ў першыя хвіліны, але потым яго трэба было куды-небудзь прыбраць* [3, с. 14–15]. Падобную ацэнку дае Заліўскаму і польскі гісторык канца XIX — пачатку XX ст. Баляслаў Ліманаўскі [372, с. 58].

Пакінуўшы тэрыторыю Польшчы пасля падаўлення паўстання, Заліўскі ў Кракаве стварыў адну з першых арганізацый эмігрантаў незалежніцкага накірунку, але затым вымушаны быў эміграваць далей на захад — у Францыю. Калі ён прыбыў у Парыж, эмігранты 9 студзеня 1832 г. наладзілі банкет у яго гонар, дзе яму была падаравана шабля аднаго з афіцэраў напалеонаўскіх войскаў, які перадаў яе Леанарду Ходзьку з заветаў уручыць яе *паляку, які найбольш зрабіў для лістападаўскага паўстання* [171, с. 5]. У Францыі Заліўскі шчыльна сышоўся з Лялевелем, увайшоў у склад ПНК пад яго кіраўніцтвам і на працягу некалькіх месяцаў працаваў у ім. Шлях да незалежнасці Рэчы Паспалітай ён бачыў у выкарыстанні *велізарных сілаў, некрунутых яшчэ да цяперашняга часу*, маючы на ўвазе ўдзел шырокіх слаёў грамадства ў будучай барацьбе з захопнікамі. Паходзячы з небагатай сям’і, ён супрацьпастаўляў сябе сацыяльнай эліце, якая, як ён лічыў, прывяла паўстанне да паражэння [171, с. 28–29]. Пэўныя сувязі меў Заліўскі з французскімі і нямецкімі карбанарыямі і сам з’яўляўся карбанарыем. Ён быў прасякнуты ідэяй усееўрапейскай рэвалюцыі, у якой Польшчы адводзілася месца вартаўніка ад умяшальніцтва расійскага царызму. Пасля перамогі еўрапейскія народы прыдуць Кароне на дапамогу ў аднаўленні сваёй дзяржаўнасці. Нямецкія змоўшчыкі планавалі ўзняць увесну 1833 г. паўстанне ў сваёй краіне, і на гэты ж час Заліўскі прымеркаваў пачатак паўстання ў Польшчы, Літве, Беларусі і Украіне [208, т. 2, с. 250].

Падрыхтоўка да выступлення пачалася ўвосень 1832 г., калі згуртаваная вакол Лялевеля і Заліўскага група эмігрантаў пачала працоўку плана партызанскай экспедыцыі на землі былой Рэчы Паспалітай. Яе мэтай вызна-

чалася разгортванне ўзброенага паўстання ў гэтых землях. 28 снежня 1832 г. група эмігрантаў сабралася на нараду ў адным з парызскіх дамоў. На гэтым пасяджэнні была створана арганізацыя *Помста Народа (Zemsta Ludu)*, задачай якой ставілася кіраўніцтва ўсімі справамі, звязанымі з будучай экспедыцыяй. Апрача таго, былі створаны два камітэты: адзін — для кіраўніцтва бягучымі справамі, другі — для выпрацоўкі канстытуцыі будучай незалежнай Польшчы. У камітэты ўваходзілі такія вядомыя дзеячы эміграцыі, як І. Лялевель, Валенты Звяркоўскі, Станіслаў Ворцэль, Антоні Глушневіч, Леанард Ходзька і інш. Галоўны накірунак дзейнасці абодвух камітэтаў вызначаў сам Заліўскі [261, с. 137–138]. Менавіта ён распрацаваў стратэгію будучай экспедыцыі і тактыку вядзення партызанскай вайны. Ён зыходзіў з таго, што насельніцтва Польшчы, захопленай Расійскай імперыяй (*Рускай Польшчы*), гатова ізноў пачаць узброеную барацьбу, але для гэтага яму неабходны пэўны штуршок. Гэтым штуршком павінны стаць прыезд з эміграцыі эмісараў і фарміраванне імі партызанскіх атрадаў. Галоўнай пачатковай сілай атрадаў, якія будуць сфарміраваны ў Галіцыі і Пазнаньшчыне і затым пераправяцца ў *Рускую Польшчу*, Заліўскі бачыў жаўнераў і афіцэраў польскага войска, якія яшчэ знаходзіліся на тэрыторыі Прусіі і Аўстрыйскай імперыі (напрыклад, у пачатку 1833 г. на тэрыторыі Галіцыі знаходзілася каля 12 000 польскіх вайскоўцаў). Пасля ўступлення ў *Рускую Польшчу* яны павінны будучы гуртаваць вакол сябе паўстанцаў з ліку мясцовага насельніцтва [3, с. 22; 171, с. 100]. Пэўныя спадзяванні ўскладаліся на еўрапейскія рэвалюцыі, якія, як лічыў Заліўскі, пачнуцца ў той жа час і не дадуць прускай і аўстрыйскай манархіям умяшацца ў польскія справы. Пры гэтым ігнаравалася непадрыхтаванасць паўстання ўнутры краіны і страх насельніцтва перад выступленнямі з-за дзеянняў суровай царскай рэпрэсіўнай машыны, якая падаўляла ўсялякія антырасійскія праявы настрояў. Да таго ж варта адзначыць, што Заліўскі не меркаваў заклікаць да паўстання насельніцтва польскіх зямель, якія былі ў складзе Аўстрыйскай імперыі і Прусіі, планууючы распачаць барацьбу толькі ў *Рускай Польшчы*. На гэта паўплывала тая акалічнасць, што ён спадзяваўся на нейтралітэт у адносінах да яго экспедыцыі з боку аўстрыйскага ўрада, без чаго ў плануемай акцыі было б нашмат складаней выкарыстаць тэрыторыю Галіцыі ў якасці плацдарма для эмісараў. Падобнай пазіцыі прытрымліваліся некаторыя польскія дыпламаты ў першых гадах эміграцыі, лічачы, што Аўстрыя жадае аднаўлення польскай дзяржавы [214, т. 3, с. 350]. Такая пазіцыя Заліўскага не супадала з поглядамі І. Лялевеля. Ён, адпаведна духу еўрапейскага рэвалюцыянізму, выступаў за ўзняцце агульнаеўрапейскай рэвалюцыі, а значыць, і на землях былой Рэчы Паспалітай у складзе Прусіі і Аўстрыі. Апрача таго, ён вызначаў расійскаму рэвалюцыянаму руху кіруючую ролю ў рэвалюцыйным руху ўсіх славянскіх народаў і выступаў за актыўнае супрацоўніцтва з ім. Заліўскі ж ніколі не быў прыхільнікам актыўнага супрацоўніцтва з расійскімі рэвалюцыянерамі [284, с. 117–118].

Землі *Рускай Польшчы*, а таксама былога Вялікага княства Літоўскага для вядзення партызанамі баявых дзеянняў былі падзелены Заліўскім на акругі, кожная з якіх ахоплівала адзін-два паветы. У кожную акругу дасылаўся эмісар, прычым пажадана, каб ён паходзіў родам з гэтых мясцін альбо меў тут знаёмых і сяброў. Такі чалавек прызначаўся акруговым камандзірам з вялікімі паўнамоцтвамі. Інструкцыя, якой партызанскі камандзір павінен быў кіравацца ў сваёй дзейнасці, была напісана самім Заліўскім.

Распрацаваўшы ўсе неабходныя дакументы, арганізатар экспедыцыі даслаў сваіх давераных асоб у калоніі для вярбоўкі эмігрантаў, якія б у якасці яго эмісараў адправіліся на радзіму. Сярод маладых эмігрантаў задума Заліўскага знайшла пэўны водгук і падтрымку. Найбольш палымяныя прыхільнікі ўзброенай барацьбы супраць Расіі, у пераважнай большасці з дэмакратычнымі поглядамі, згаджаліся прыняць удзел у экспедыцыі. Той, хто выявіў жаданне адправіцца на радзіму эмісарам, павінен быў усяго толькі паставіць свой подпіс пад тэкстам інструкцыі і прысягі і абраць сабе акругу для дзеянняў; калі эмісар не абіраў сабе акругу сам, яе прызначаў Заліўскі. Для пашырэння кола прыхільнікаў яго пасланцамі экспедыцыя паказвалася пабудаванай на *непагрэшных сродках*, звярталася ўвага на падтрымку яе з боку еўрапейскіх народаў і нават расійцаў, што павінна было пераконваць эмігрантаў у паспяховым выніку [171, s. 9]. У калоніях Заліўскі сустрэўся з супрацьдзеяннем прыхільнікаў кансерватыўнага лагера, якія распачалі актыўную агітацыю супраць яго намеру ўзняць паўстанне. Пры вярбоўцы эмісараў быў дапушчаны шэраг памылак, якія ў далейшым негатыўна сказаліся на ходзе ўсяе экспедыцыі. Заліўскі пераацаніў жаданне і гатоўнасць эмігрантаў рушыць эмісарамі на радзіму, якая была занята ворагам і дзе панавалі жорсткія рэпрэсіі, і добраахвотнікаў ён сабраў значна менш, чым пачаткова разлічваў. У выніку да ўдзелу прыцягваліся ўсе жадаючыя асобы, а сярод іх часам былі людзі і без неабходных вайсковых ведаў і ўмення весці партызанскую вайну. Апрача таго, вярбоўка эмісараў у закладах праводзілася дастаткова адкрыта, без належных канспірацыйных мерапрыемстваў, неабходных пры падрыхтоўцы падобнай акцыі, што дазволіла расійскаму пасольству ў Францыі даведацца пра плануемую экспедыцыю і перадаць гэтыя звесткі ў Санкт-Пецярбург. Таму, калі эмісары ўступалі ў межы Расійскай Імперыі, расійскія службы былі да гэтага падрыхтаваныя [208, t. 2, s. 252].

Некаторыя гісторыкі канца XIX — першай паловы XX ст. бачылі вакол экспедыцыі Заліўскага пэўную палітычную гульню ўрадавых колаў Расіі і Францыі. Імі выказвалася меркаванне, што расійскі ўрад, такім своеасаблівым чынам заманьваючы эмігранцкіх эмісараў на падуладныя яму тэрыторыі, імкнуўся пазбавіць эміграцыю часткі яе актыўных і найбольш апазіцыйна настроеных асоб. Французскі ж урад Людовіка Філіпа — караля Францыі — быў рады выдаліць з тэрыторыі сваёй краіны актыўныя дэмакратычныя элементы,

бо яны маглі патэнцыяльна пасадзейнічаць пашырэнню асяроддзя прыхільнікаў левай апазіцыі [3, с. 27; 208, t. 2, s. 250; 284, s. 126].

У канцы 1832—пачатку 1833 г. эмісары пачалі адпраўляцца са сваіх месцаў жыхарства. У гэты час сярод іх адбыўся раскол. Некаторыя будучыя эмісары, што ўжо далучыліся да акцыі і падпісалі інструкцыю і прысягу, пажадалі атрымаць больш дакладныя звесткі пра кіраўніцтва экспедыцыяй, стан у іх акругах (размяшчэнне і колькасць расійскіх войскаў, месцы знаходжання крамаў, вайсковых складоў і інш.). Свае пажаданні яны выказвалі не толькі агентам Заліўскага, але і яму самому. Эмісары, завербованыя ў калоніі ў г. Авіньённе, даслалі свайго прадстаўніка ў Парыж непасрэдна да Заліўскага з мэтай атрымаць адказы на свае пытанні. Аднак пасля вяртання пасланніка з Парыжа выявілася, што ніякіх новых звестак з ім перададзена не было. Эмісарам даслалі іх зацвярджэнні ў якасці камандзіраў акруг і ўжо вядомыя ім словы, што не магло не выклікаць у іх шэрагу ваганняў і няўпэўненасці. Гэта стала прычынай таго, што ў горадзе Ліён, куды эмісары павінны былі прыбыць перад ад'ездам на радзіму, частка з іх адмовілася ад далейшага супрацоўніцтва з Заліўскім і вярнулася ў калоніі [171, s. 18].

Тыя ж, хто працягваў удзельнічаць у экспедыцыі, у Ліёне атрымоўвалі пашпарты і невялікія грошы на дарогу; у астатнім яны павінны былі дабірацца самастойна. Некаторыя эмісары большую частку дарогі вымушаны былі прайсці пехатой з-за адсутнасці сродкаў на больш хуткае падарожжа. Асобных з іх перахапіла паліцыя у Францыі ці германскіх землях, і яны не дайшлі да прызначаных пунктаў, адкуль павінны былі перабрацца ў *Рускую Польшчу*. Меркавалася, што эмісары будуць канцэнтравацца ў Кракаўскай рэспубліцы, Галіцыі і Княстве Пазнанскім. Аднак палітычная абстаноўка ў Кракаве змянілася з-за дзеянняў расійскай дыпламатыі, і эмісары вымушаны былі дзейнічаць толькі з тэрыторыі Галіцыі і Пазнаньшчыны. Усяго ж на гэтыя тэрыторыі ў першыя месяцы 1833 г. трапіла каля 70 эмісараў. Пры падтрымцы некаторых польскіх шляхецкіх родаў яны займаліся фарміраваннем сваіх атрадаў, забеспячэннем іх зброяй, рыштункам і харчаваннем [171, s. 27; 208, t. 2, s. 254]. Далёка не ўсім гэта ўдалося, і таму толькі малая частка з іх зрабіла ў далейшым спробу распачаць актыўныя дзеянні супраць Расіі.

Нягледзячы на ўсе перашкоды, Заліўскі прызначыў уступленне ў межы Расійскай імперыі на 19 сакавіка, дзень сваіх імянінаў. З гэтага часу і да канца красавіка шэраг партызанскіх атрадаў, падначаленых Заліўскаму, пад кіраўніцтвам Каспара Дзявіцкага, Стэфана Гецальда, Эдварда Шпэка, Артура Завішы і некаторых іншых эмісараў уступіў у межы Расійскай Імперыі і распачаў сваю дзейнасць. Да эмісараў, што стаялі на чале атрадаў, далучыліся некаторыя былыя ўдзельнікі паўстання і грамадзянскія асобы з Галіцыі і Пазнаньшчыны, іншыя далучаліся ў *Рускай Польшчы*. Аднак іх колькасць была значна меншай за тую, на якую разлічваў Заліўскі, — атрады засталіся

малаколькаснымі. Часцей за ўсё яны ўключалі крыху больш за дзесяць чалавек, самы вялікі налічваў 26 чалавек [132]. Некаторыя эмісары пераходзілі мяжу, не маючы пад сваім кіраўніцтвам падначаленых, спадзеючыся сфарміраваць атрады ў сваіх акругах (Міхал Валовіч, Марцэлі Шыманскі, Адам Пішчатоўскі, Шыман Канарскі і інш.).

На землях сённяшніх Беларусі і Літвы дзейнічалі двое эмісараў — Міхал Валовіч і Марцэлі Шыманскі.

Міхал Валовіч паходзіў са старажытнага беларускага шляхецкага роду Валовічаў, вядомага на Беларусі з першай паловы XIV ст. Ён нарадзіўся 18 чэрвеня 1806 г. у маёнтку Парэчча Слонімскага пав., які належаў яго бацьку Казіміру. Сваё дзяцінства ён правёў на Слонімшчыне, затым вучыўся ў гімназіі ў Жаліборы, а з 1822 па 1825 гг. — у Віленскім універсітэце [432, s. 17; 480, s. 42–43, 51]. З пачаткам паўстання ў 1830 г. у Каралеўстве Польскім Валовіч прыняў рашэнне далучыцца да яго. 15 студзеня 1831 г. ён пакінуў свой маёнтак і накіраваўся ў Варшаву разам з Леанам Працлаўскім ад Літоўскага паўстанцкага камітэта да дыктатара польскіх войскаў Ю. Хлапціцкага прасіць дапамогі ў падрыхтоўцы паўстання на Літве. Хлапціцкі, аднак, не быў прыхільнікам пашырэння паўстання на тэрыторыю літоўскіх і беларускіх губерняў і не аказаў ім ніякай дапамогі. Валовіч і Працлаўскі, не бачачы сэнсу вяртання на *Літву*, засталіся ў Варшаве і ўступілі ў склад Літоўскага легіёна, які фарміраваўся ў гэты час [432, s. 21].

Увесну, калі пачынае разгортвацца паўстанне ў землях былога ВКЛ, паўстанцкі ўрад у Варшаве выслаў групу эмісараў, сярод якіх былі Валовіч і Працлаўскі, у г. Палангу для сустрэчы партыі зброі, якая павінна была туды прыбыць на англійскім караблі. Эмісары здолелі прабрацца ў Жмудзь, але Паланга на той час знаходзілася ў руках расійскіх войскаў. 13 траўня адбыўся штурм Палангі аб'яднанымі паўстанцкімі атрадамі, які аказаўся няўдалым. Расійскія войскі пачалі наступленне на партызанскія атрады. Валовіч і Працлаўскі вырашылі вярнуцца ў Варшаву, каб паведаміць пра сітуацыю, якая склалася ў Літве і Жмудзі. Відавочна, па дарозе ў Польшчу яны сустрэліся з корпусам Гелгуда, які наступаў на Жмудзь. Валовіч стаў ад'ютантам генерала Ю. Шыманскага, з якім прыняў удзел у некалькіх бітвах. Пасля паражэння паўстання ў беларуска-літоўскіх губернях Валовіч у ліпені апынуўся ў Прусіі. На той час ён быў у чыне ротмістра кавалерыі [432, s. 22].

За ўдзел у паўстанні 19 кастрычніка 1832 г. ён быў прысуджаны да другой катэгорыі дзяржаўных злачынцаў [94, арк. 31 адв.-32]. Яго бацька, Казімір Валовіч, таксама ўдзельнічаў у паўстанні — на тэрыторыі Слонімскага павета ў складзе партызанскага атрада пад камандаваннем Цітуса Пуслоўскага і Антона Бронскага. Пасля паражэння паўстання Казімір Валовіч, як і яго сын, падаўся ў эміграцыю ў Францыю, жывучы ў Парыжы. 26 кастрычніка 1832 г. ён таксама быў прысуджаны да дзяржаўных злачынцаў другой

катэгорыі [94, арк. 30 адв.-31]. Маёнтак Парэчча, які належаў Валовічам, быў канфіскаваны [82].

З Прусіі М. Валовіч падаўся ў эміграцыю ў Францыю, дзе жыў у Парыжы, атрымоўваючы грашовую дапамогу ад французскага ўрада ў памеры 84 франкаў у месяц [290, s. 6; 432, s. 22–23]. У эміграцыі ён 19 лютага 1832 г. уступіў у склад Таварыства Літоўскага, і ў тым жа 1832 г. — у склад ПДТ [148, k. 65; 449, s. 761].

У межах дзейнасці ТЛРЗ ім была напісана праца, якая была прысвечана з'яве, што ў недалёкай будучыні стане для яго лёсавырашальнай. Яна мае ўмоўную назву *Партызанская вайна*. Эсэ было напісана ў 1832 г., але не апублікавана сваім стваральнікам. У ім Валовіч выказваецца як гарачы прыхільнік метадаў партызанскай вайны і выступае яе тэарэтыкам. На падставе шматлікіх прыкладаў з гісторыі ён паказвае, якую карысць могуць прынесці такія метады, а таксама аналізуе дзейнасць партызанаў падчас апошняга паўстання. На яго думку, партызанская вайна здольная прывесці да адраджэння Рэчы Паспалітай і найбольш адпавядае сучаснаму яе стану. Ён пісаў: *Галоўнай мэтай кожнага чалавека з'яўляецца адраджэнне Айчыны. ... Для дасягнення такой вялікай мэты няма іншага сродку, як узброенае паўстанне ўсяе нацыі. Але, каб яно было карысным, трэба зацікавіць усе саслоўі, усе ўзрушыць адначасова, вынішчыць адразу войскі маскоўскія, прускія і Аўстрыйі, якія знаходзяцца ў краіне, а новым іх сілам даць моцны адпор. У эсэ Валовіч прапанаваў цэлую сістэму фарміравання і дзеянняў партызанскіх атрадаў і злучэнняў на землях былой Рэчы Паспалітай [163, s. 476–541].*

Пасля пачатку падрыхтоўкі экспедыцыі Заліўскім Валовіч звязаўся з ім і далучыўся да акцыі. Для дзеянняў ён абраў сабе Слонімска-Навагрудскую акругу, адкуль быў родам.

Яго рамантычныя рэвалюцыйныя перакананні яскрава малюе І. Дамейка ў сваіх успамінах. У вусны Валовіча вядомы ў будучыні геалаг укладае наступныя словы, нібыта сказаныя ім 10 студзеня 1833 г. пасля пасяджэння ТЛРЗ, калі малады чалавек заклікаў і Дамейку далучыцца да экспедыцыі: *...на наш народ, толькі на саміх сябе мы можам і павінны разлічваць; не на паноў, не на дыпламатыю, не на чужых; а зрэшты, што чакае нас тут? якая будучыня? марнатраўства, спрэчкі, бяздзейнасць; тым часам нашых на радзіме мучаюць, катуюць, вывозяць у Сібір, набіраюць рэкрутаў. Раздражненае рэкрутчынай наша сялянства што ж не дакажа, калі мы дамо яму волю і зямельную ўласнасць, калі зраўнаем яго са шляхтай; што ж тычыцца паноў, то... але што там марна разлічваць: дастаткова, што хто толькі адважыўся ў эміграцыі, у кім ёсць душа, той пойдзе, мы далі сабе слова і на гэтым канец. Заліўскі правадыр. ... Ды хаця б я сам адзін павінен быў прабрацца ў Польшчу, у Літву, то дайду, павесяць мяне, а сваёй смерцю я разгарэю дух, які стыгне ў народзе [194, t. 1, s. 176–177].*

Праз некалькі дзён пасля гэтай размовы Валовіч пакінуў Парыж і, рухаючыся праз Швейцарыю (кантоны Бэрн, Люсэрн, Канстанс), Баварыю,

Саксонію, Прусію, прыбыў у Княства Пазнанскае. Там ён сустрэўся з Юзафам Яцкевічам — яшчэ адным эмісарам Заліўскага, які далучыўся да яго ў якасці памочніка. На тэрыторыю Каралеўства Польскага яны разам уступілі на пачатку сакавіка і рухаліся праз Плоцкае і Аўгустоўскае ваяводства, прайшлі каля Беластока і прыбылі ў межы Гродзенскай губерні, а затым прабраліся ў Слоніўскі павет [432, с. 6–7].

Кіраўніцтву Віленскага генерал-губернатарства было вядома пра намеры часткі эмігрантаў вярнуцца на тэрыторыю былой Рэчы Паспалітай з мэтай аднаўлення паўстання. Яшчэ са студзеня 1833 г. паміж канцылярыямі віленскага ваеннага губернатара князя Мікалая Далгарукава і гродзенскага грамадзянскага губернатара на правах ваеннага губернатара па горадзе Гродне Міхаіла Мураўёва вялася перапіска, у якой апошняму загадвалася павялічыць пільнасць у Гродзенскай губ. з мэтай недапушчэння ў яе межы эмісараў Заліўскага [73]. 7 красавіка Мураўёў даносіў Далгарукаву, што ім яшчэ з лютага па ўсёй губерні павятовым кіраўнікам і паліцэйскім установам рассылаліся распараджэнні ўзмацняць назіранне за ўсімі невядомымі асобамі, не дапускаць хавання ў вёсках, шынках і корчмах *сумнеўных і падазрых асоб*, а таксама ствараць грамадзянскія (*обывательские*) каравулы і заставы ва ўсіх зручных для хавання і праезду *злодзей* месцах (лясах, дарогах і да т. п.) і рабіць вобьскі ва ўсіх падазрых асоб [73, арк. 23 адв.]. У другой палове сакавіка ў Каралеўстве Польскім было арыштавана некалькі эмісараў, якія на допытах паказалі, што многія эмісары накіроўваюцца ў Белавежскую пушчу. Таму ва ўсе самыя важныя пункты Белавежскай пушчы былі накіраваны расійскія войскі ў колькасці некалькіх соцень жаўнераў пяхоты і казакаў, па ўсіх дарогах былі расстаўлены каравулы і раз'язджалі дзённыя і начныя патрулі. Аднак на тэрыторыі Белавежскай пушчы не было знойдзена ніводнага эмісара [73, арк. 93–93 адв.].

Загадам ад 7 красавіка ва ўсіх паветах стваралася Сакрэтная тайная паліцыя, якая павінна была складацца з добранадзейных асоб і ў абавязкі якой уваходзіла сачыць за з'яўленнем у паветах падазрых людзей. Калі падобныя асобы прыбывалі, іх затрымлівалі і дастаўлялі Мураўёву асабіста [72, арк. 14–15].

У такіх складаных умовах давялося Міхалу Валовічу распачаць сваю дзейнасць. Пасля ўваходжання на тэрыторыю Слоніўскага павета ён пачаў выкарыстоўваць свае сваяцкія сувязі. Так ён наведваўся да памешчыка Дамініка Аскеркі (Аскірки), які быў жанаты на яго малодшай сястры Ганне. Затым праз Д. Аскерку звязаўся з памешчыкам Францішкам Шабанскім, які быў суседам Аскеркі і арандаваў у яго маёнтак Калядзічы. Ніводзін з іх не падтрымаў яго намераў узняць паўстанне, абодва раілі яму вярнуцца за мяжу [432, с. 34]. Іх нежаданне падтрымаць Валовіча тлумачыцца тым, што яны ў 1830 г. былі высланы ў Варонежскую губ., адтуль вярнуліся толькі ў 1832 г. і знаходзіліся пад наглядом паліцыі [74, арк. 292; 432, с. 34].

Падчас знаходжання Валовіча ў Аскеркі ён наладзіў сувязь з аканомам фальварка Яловікі, што належаў маёнтку Парэчча, Міхалам Песакоўскім, былым прыгонным яго бацькі, які быў адпушчаны на волю, і перабраўся да яго, мяркуючы адтуль вербаваць людзей у свой атрад. Напачатку яго дзейнасць была спынена з-за моцнай хваробы — на яго здароўі негатыўна адбілася доўгае блуканне па лясах ранняй вясной. Не маючы магчымасці атрымаць медыцынскую дапамогу ў М. Песакоўскага, ён перабраўся да Ф. Шабанскага. Той паслаў у Ваўкавыск па доктара Ізыхара Нагумовіча, які спачуваў патрыятычным сілам у краіне, і менавіта ён аказваў дапамогу Валовічу падчас яго хваробы [432, с. 37].

Пасля выздараўлення эмісар пачаў вербаваць людзей для свайго атрада. Галоўным аб'ектам яго ўвагі стаў маёнтак Парэчча. Вялікую дапамогу яму аказваў аканом Песакоўскі. Менавіта ён наладзіў сустрэчу з лясніком вёскі Парэчча Лявонам Панасюком. Спачатку той адмовіўся супрацоўнічаць з Валовічам, але пасля другой сустрэчы застаўся з ім [290, с. 8]. У хуткім часе да Валовіча далучыліся сяляне з Парэчча Васіль Алізар, Мікалай Фяратка, Фёдар Сяйчук, Ян Мартынкевіч, а таксама браты Лявона Панасюка Ян і Васіль (Васіль Панасюк хаваўся ад рэкруцкага набору і лічыўся дзезерцірам) [74, арк. 237]. Такім чынам, разам з самім Валовічам і Юзафам Яцкевічам колькасць атрада дасягнула дзевяці чалавек. З мэтай забеспячэння свайго атрада матэрыяльнымі сродкамі М. Валовіч прымае рашэнне напасці на паштовую брычку, на якой перавозіліся дзяржаўныя грошы. Першыя дзве спробы былі зроблены ім ля в. Навіны Наваградскага павета, але яны аказаліся няўдалымі з прычыны адсутнасці ў Валовіча дакладных звестак пра рух пошты [290, с. 9].

Каб наладзіць сувязь з кіраўніцтвам і ўзгадніць дзеянні з іншымі партызанскімі атрадамі, 18 красавіка Валовіч паслаў у Вільню Ю. Яцкевіча. Аднак праз некалькі дзён, калі праязджаў праз мястэчка Воранава, той быў западозраны ключвойтам яўрэем Мойшам Алькеніцкім і схоплены расійскімі ўладамі [74, арк. 197].

Не дачакаўшыся звестак ад Яцкевіча і не ведаючы пра яго лёс, Валовіч вырашыў дзейнічаць самастойна. Ён зрабіў яшчэ адну спробу напасці на паштовую брычку, на гэты раз у Слоніўскім пав., якая ехала з Брэста ў Вільню. 26 сакавіка ён і яшчэ 5 чалавек з яго атрада схаваліся ў засадзе ў 15 мілях ад Слоніма і ў 4 мілях ад паштовай станцыі Задвор'е і, калі брычка параўналася з імі, выскачылі з засады і паспрабавалі спыніць яе. У брычцы ў гэты час знаходзіліся: фурман Пётр Мялешка, паштальён Антон Гарныш і ўзяты пасажырам яўрэй Аўсей Міхелевіч. Пры нападзе А. Гарныш загадаў гнаць коней як мага хутчэй, і такім чынам брычцы ўдалося вырвацца з засады. Да таго ж быў збіты коньмі Васіль Алізар, які атрымаў цяжкія цялесныя пашкоджанні і ў хуткім часе памер [74, арк. 165–166].

Гэты няўдалы напад прыцягнуў да атрада Валовіча ўвагу ўладаў. Слоніўскаму земскаму ўрадніку Курбацкаму было загадана як мага хутчэй правесці

раследаванне гэтай справы і знайсці злачынцаў (тады яшчэ не было вядома, што напад быў здзейснены атрадам Валовіча). Курбацкі сам асабіста выехаў на месца злачынства і правёў аблогі ў навакольных лясах, аднак нікога не змог знайсці. У навакольных вёсках ён даведаўся, што сярод тутэйшых сялянаў ходзяць чуткі пра тое, што вярнуўся М. Валовіч і збірае атрад. Усе гэтыя звесткі ён тэрмінова паведаміў Мураўёву [74, арк. 19–19 адв.].

Колькасць атрада Валовіча працягвала павялічвацца. Да яго далучыўся Тамаш Васіліцкі — селянін, які ўдзельнічаў у паўстанні 1830–1831 гг., пасля паражэння якога апынуўся ў Прусіі, затым атрымаў дазвол на вяртанне, вярнуўся і пасяліўся на ранейшым месцы жыхарства [74, арк. 237]. 1 траўня Валовіч наведаўся да памешчыка Слонімскага павета адстаўнога капітана польскіх войскаў Яна Валовіча — свайго цёзкі па прозвішчы, які служыў у яго бацькі аканомам, — спадзеючыся атрымаць у яго дапамогу людзьмі і зброяй. Ян Валовіч адмовіўся яму дапамагаць, відавочна, баючыся суровага пакарання, якое было абвешчана Мураўёвым за ўсялякую сувязь і дапамогу паўстанцам і за неданясенне пра іх. Тым не менш Валовічу ўдалося ўгаварыць двух яго сялянаў — Аляксандра Лапко і Сцяпана Сідаркевіча — далучыцца да яго атрада [74, арк. 13 адв.].

На наступны дзень, 2 траўня, Ян Валовіч з’явіўся ў Слонім да маёра Гальянкоўскага, які быў прызначаны асабіста Мураўёвым на дапамогу Курбацкаму. Ён паведаміў, што напярэдадні да яго прыходзіў М. Валовіч з некалькімі людзьмі і прасіў дапамогі. Па загадзе маёра Гальянкоўскага адразу ж былі наладжаны аблогі ў накірунку, паказаным Я. Валовічам. У хуткім часе быў злоўлены першы чалавек з атрада Валовіча — Лявон Панасюк, які з-за хваробы не мог ісці далей з атрадам і быў пакінуты ў лесе. Ён паказаў на допытах пра сувязь атрада з М. Песакоўскім, уніяцкім святаром в. Парэчча Марцінам Якутовічам, а таксама з памешчыкамі Д. Аскеркам і Ф. Шабанскім. У хуткім часе ўсе яны былі арыштаваны [74, арк. 52–53 адв.]. З мэтай не дапусціць Валовіча на тэрыторыю іншых паветаў Мураўёвым было загадана на мяжы Слонімскага пав. паставіць каравулы і заставы. Аблогі для пошуку яго і іншых эмісараў Заліўскага, якіх чакала кіраўніцтва Гродзенскай губерні, праводзіліся ў Лідскім, Гродзенскім, Ваўкавыскім, Пружанскім пав., а таксама каля Беластока [74, арк. 24]. На рацэ Шчыры былі знішчаны ўсе лодкі, каб Валовіч са сваім атрадам не змог пераправіцца.

Аблогі, што праводзіліся ў Слоніскім павеце, давалі свае вынікі. Нягледзячы на добрае веданне Валовічам мясцовасці і ўмелае маневраванне, яго людзі адзін за адным траплялі ў рукі маёра Гальянкоўскага і ўрадніка Курбацкага. Урэшце 11 траўня быў схоплены Тамаш Васіліцкі, які паказаў, што з Валовічам заставаліся толькі тры чалавекі [74, арк. 115].

13 траўня аблога натрапіла на след Валовіча ля в. Парэчча. Акружаны з усіх бакоў у балоцістым месцы, ён быў схоплены з трыма людзьмі, што заставаліся

з ім. Пры гэтым ён цяжка параніў чыноўніка 14-га класа Караля Календу і лёгка — селяніна Паўла Булгака і хацеў скончыць жыццё самагубствам, аднак гэта яму зрабіць не далі. Пасля арышту Валовіч захварэў, і таму некалькі дзён ўтрымоўваўся ў Слонімскай турме, чакаючы пераводу ў Гродна. На допытах ён нічога не адкрываў [74, арк. 148–148 адв.; 290, s. 9].

Спачатку пасля перавозкі ў Гродна маёрам Гальянкоўскім Валовіч адмаўляў палітычную накіраванасць сваёй дзейнасці, сцвярджаючы, што вярнуўся на радзіму, бо не мог больш заставацца па-за яе межамі, *каб правесці жыццё сваё ў тутэйшых лясах і намерці тут*, і што свой атрад ён сабраў толькі для ўласнай бяспекі [290, s. 8].

Усе матэрыялы справы Валовіча і звязаных з ім асоб былі перададзены Мураўёвым у Камісію ваеннага суда для разгляду і вынясення прысуду. Камісія прысудзіла Валовіча і ўсіх людзей з яго атрада да смяротнага пакарання, як і М. Песакоўскага: М. Валовіча і М. Песакоўскага — чвартаваць, Л. Панасюка, Т. Васіліцкага, Я. Мартынкевіча, Ф. Сяйчука, Я. Панасюка — павесіць, М. Фяратку і В. Панасюка — калясаваць, С. Сідаркевіча і А. Лапко — пазбавіць жыцця (*лишить живота*) [290, s. 25–28]. Прысуд быў значна палегчаны Далгарукавым і зацверджаны ім у наступным варыянце: Валовіч прысуджаўся да павешання, Л. Панасюк — да 35 удараў бізуном і ссылкі ў Сібір на катаргу, Ф. Сяйчук, Я. Мартынкевіч і Я. Панасюк — да 20 удараў бізуном і ссылкі ў Сібір на катаргу, Т. Васіліцкі — да 15 удараў бізуном і ссылкі ў Сібір на катаргу, М. Фяратка — да 500 удараў шпіцрутэнамі па два разы і высылкі ў арыштанцкія роты ў Бабруйскую крэпасць, С. Сідаркевіч і А. Лапко — першы да 1500, другі да 1000 удараў шпіцрутэнамі і ссылкі ў Сібір на пасяленне [472]¹. Ф. Шабанскі быў прысуджаны да высылкі ў радавыя салдаты Асобнага Каўказскага корпуса. Прабыўшы там каля года, ён у лістападзе 1834 г. атрымаў дазвол вярнуцца на ранейшае месца жыхарства пад нагляд паліцыі. І. Нагумовіч за лячэнне *мяцежніка* Валовіча і неданясенне пра яго намеры быў прысуджаны Камісіяй Ваеннага суда да смяротнага пакарання, але прысуд яму быў палегчаны і заменены на высылку ў Вяцкую губ. з паніжэннем у званні да фельчара. Д. Аскерка пачаткова таксама быў прысуджаны да пакарання смерцю, але Далгарукаў палегчыў яму пакаранне і прысудзіў да *адказнасці на падставе агульных паліцэйскіх пастаноў аб ператрымальніцтве валацугаў і беспашпартных*, з яго належала таксама спагнаць усе выдаткі, што былі затрачаны на пошук і паланенне атрада Валовіча — 4 329 руб. 86 кап. асігнацыямі [74, арк. 309–310, 382, 414, 422, 437]. Юзаф Яцкевіч пачаткова, як і ўсе асобы, асуджаныя ваенным судом па справе Валовіча, быў прысуджаны да пакарання смерцю, але прысуд быў палегчаны і заменены на пазбаўленне правоў шляхецтва і высылку на цяжкія працы ў Сібір [432, s. 61–62].

¹ Пра лёсы людзей з атрада М. Валовіча гл.: *Śliwowska W. Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. – Warszawa, 1998. – S. 161, 344, 442, 544, 545, 635.*

Разам з пакараннем удзельнікаў атрада Валовіча і тых, хто супрацоўнічаў з ім, адбывалася ўзнагароджанне асоб, якія вылучыліся пры яго паланенні. Першым атрымаў узнагароду Ян Валовіч — 1000 руб. за тое, што *першы даў ведаць пра з'яўленне злчынцы Валовіча і па сваіх паказаннях садзейнічаў адкрыццю яго хавальніцтва і ператрымальнікаў*. Маёр Галянкоўскі быў узнагароджаны ордэнам Святой Ганны II ступені. Кароль Календа атрымаў 500 руб. і медаль на стужцы Св. Уладзіміра з надпісам *За усердие*. Медаль яму быў уручаны ў Гродне ў прысутнасці чыноўнікаў, гродзенскіх дваранаў і гарадскіх вярхоў. Па 150 руб. атрымалі Павел Булгак і воранаўскі ключвойт Мойша Алькеніцкі [74, арк. 341, 360, 379].

Міхал Валовіч быў павешаны на плошчы ў Гродне 21 ліпеня / 2 жніўня 1833 г. у прысутнасці вялікай колькасці жыхароў горада [74, s. 358].

* * *

Апрача Міхала Валовіча, у Гродзенскай губ. дзейнічаў таксама эмісар Марцэлі Шыманскі — асоба, адначасова падобная да М. Валовіча ў актыўнасці дзеянняў і цалкам яму супрацьлеглая ва ўзаемаадносінах з расійскім ўладамі пасля арышту.

М. Шыманскі нарадзіўся каля 1810 г. і быў сынам Тамаша (былога вучня Брэсцкага базыльянскага калегіума, затым — чыноўніка Гродзенскай казённай палаты; пам. 11.11.1830 у Гродне) і Тэклі. У 1829 г. ён скончыў вучобу ў гімназіі і паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. Падчас вучобы ён выклікаў у сваіх суайчыннікаў добрае ўражанне. Вось як яго апісваў кіраўнік аднае з кафедраў універсітэта Дамінік Раўкоўскі: *хуткага розуму, імпульсіўны, гарачы патрыёт, не пазбаўлены знешняй прыгажосці, музычны, нядрэнна граў на фартэпіяна, бягла валодаў нямецкай мовай* [239, s. 295].

З пачаткам паўстання ў Варшаве Шыманскі адным з першых жыхароў зямель былога ВКЛ далучыўся да яго. Ужо 29 студзеня 1831 г. ён пакінуў Вільню. Пачаткова ён прымкнуў да партызанскага атрада ў Аўгустоўскім ваяв., а затым перайшоў у Жмудзь і далучыўся да атрада Караля Тура ў Троцкім пав. У красавіку ён быў высланы ў Вільню, дзе ўступіў у 1 полк уланаў і з чынам падпаручніка ўдзельнічаў у паходзе ген. Д. Хлапоўскага ў землі былога ВКЛ, пасля няўдачы паходу ў складзе корпуса ген. Ю. Дэмбінскага адступіў у Варшаву. Яго ўдзел у паўстанні адзін з сучаснікаў — Казімір Красіцкі — вызначаў наступным чынам: *Асабліва Шыманскі шмат падаваў доказаў нечуванай стойкасці, абагаі, актыўнасці і самаадданасці без межы* [239, s. 296]. За свае заслугі ён быў узнагароджаны чынам паручніка і залатым крыжом Virtuti Militari. Ген. Крукавецкі ён быў ізноў высланы ў землі былога ВКЛ з заданнем навадзнення кантактаў з атрадам Мірскага і фарміравання новага атрада з рэшткаў разбітых і рассяяных, і дзеяння ў тылах праціўніка, а ў выпадку,

калі б гэта было немагчымым, вяртання з атрадам у Варшаву. Калі Шыманскі прыбыў у Вількамірскі і Троцкі пав., да яго дайшла звестка пра падзенне Варшавы [239, s. 296–298]. Аднак гэты факт не прымусіў яго адмовіцца ад сваёй місіі. Расійскія ўлады наступным чынам характарызавалі яго дзейнасць у гэты перыяд: *Распаўсюджваў абуральныя адозвы да жыхароў Віленскай губерні пасля ўжо ўзяцця Варшавы з ілжывымі пераконваннямі пра існаванне нібыта там рэвалюцыйнага Праўлення, збіраў у той жа губерні шайку мяцежнікаў і праводзіў напады і рабаўніцтвы* [94, арк. 231 адв.–233]. За свядома негатыўнай тэрміналогіяй расійскіх чыноўнікаў відаць актыўнага і адданага паўстанца, прычым ва ўсім спісе паўстанцаў па Гродзенскай губ. такім чынам ахарактарызаваны адзінкавыя асобы.

Тым не менш утрымацца працяглы час у Віленскай губ. Шыманскаму не ўдалося. Праз тэўны час ён быў вымушаны перайсці ў Прусію, а ў 1832 г. прыбыў у Францыю. Пачаткова месцам яго пасялення стала калонія ў Сален, якая таксама не была пазбаўлена сварак і гарачых дыскусій сярод эмігрантаў. У лісце ад 16 жніўня 1832 г. да І. Лявелея Шыманскі так апісваў сітуацыю, якая склалася ў калоніі: *Што тычыцца агульнага духу — ён слабы, адныя чакаюць вайны, другія думваюць накіравацца да Дона Пэдра ці ў Амерыку і г. д. Там сталья сваркі, нязгода...* Тут жа ён эмацыянальна выказвае свае адносіны да такога жыцця: *Дзеля гонару — досыць ужо сядзець. Яшчэ трохі пачакаю, а потым альбо ізноў у Літву, хаця б і на смерць, альбо куды-небудзь глыбей у свет* [цыт. паводле: 239, s. 296]¹.

У канцы кастрычніка ці пачатку лістапада Шыманскі ўжо знаходзіўся ў Парыжы, актыўна супрацоўнічаў з ПНК пад кіраўніцтвам І. Лявелея. Верагодна, прыкладна ў гэты час ён пазнаёміўся з Заліўскім. Атрымаўшы ад яго інструкцыю і выканаўшы прысягу, Шыманскі быў прызначаны камандзірам гродзенска-лідскай аругі, а затым высланы ў некаторыя мясцовасці Францыі і Швейцарыі для праверкі падрыхтоўкі экспедыцыі, пасля чаго вярнуўся ў Парыж [239, s. 300–301; 435, s. 391].

На пачатку сакавіка 1833 г. Шыманскі пакінуў Парыж і праз германскія дзяржавы 12 сакавіка прыбыў у Дрэздэн. Адтуль ён перабраўся ў Галіцыю, дзе атрымаў дапамогу ад кн. Пагоцкай, што дазволіла яму праз Княства Пазнанскае і Каралеўства Польскае прыбыць у Вільню. На працягу ўсяго шляху ён карыстаўся дапамогай мясцовых памешчыкаў і іх службоўцаў [239, s. 302].

У Вільні Шыманскі пасяліўся ў доме Барталамея Шаблоўскага, вядомага сваімі патрыятычнымі настроямі. Яго мэтай з'яўлялася стварэнне камітэта, які б узяў на сябе далейшую арганізацыю — наладжанне сувязі з суседнімі паветамі і збор сродкаў. Галоўным чынам Шыманскі разлічваў на Эдварда Ромэра, Міхала Балінскага і Станіслава Шумскага, немалую дапамогу аказваў яму

¹ На жаль, сама карэспандэнцыя не захавалася да нашых дзён. Да Другой Сусветнай вайны яна захоўвалася ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве і загінула падчас яе.

ў Вільні Зыгмунт Раўкоўскі (сын Дамініка). Аднак стварэнне камітэта засталася толькі праектам. Асобы, на якіх ён разлічваў, не жадалі ўвязвацца ў такую рызыкаўную авантуру. Праз непрацяглы час ён пакінуў Вільню і накіраваўся да мясцовасці, вызначанай яму для дзеяння. 3/15 красавіка ён прыбыў у маёнтак Балыцэнікі памешчыкаў Ваўрынца і Марыі Путкамераў, затым праз Радунь, Забалаць, Дайнараўшчыну, Равіцічы і Міхалкаўшчыну 18 красавіка (новага стылю) перабраўся ў Гродна. Па ўсім сваім шляху ён завязваў кантакты з уладальнікамі маёнткаў (за выключэннем Дайнараўшчыны), вынікам чаго стала стварэнне сеткі карэспандэнтаў, праз якіх было б магчыма перасылаць лісты [239, s. 301–307].

У Гродна пры дапамозе знаёмых і сяброў, у т. л. Антонія Яжоўскага, Яна Эйсманта, а таксама сваёй маці, Шыманскаму ўдалося завязаць кантакты з вучнямі мясцовай гімназіі, некаторымі памешчыкамі Гродзенскага пав. і чыноўнікамі. Да змоўшчыкаў далучыўся ксёндз Азёрскага касцёла Шымборскі, які паабяцаў стварыць атрад стралкоў і пачаць выступленне па першай камандзе. Для пашырэння кола дзеянняў Шыманскі ізноў накіраваўся ў Вільню, куды прыбыў 10 траўня.

У Вільні сталую дапамогу эмісару працягвалі аказваць З. Раўкоўскі і Б. Шаблоўскі, дзякуючы чаму яму ўдалося прыцягнуць да супрацоўніцтва Міхала Бударкевіча, былога студэнта Віленскага ўніверсітэта, і Юзафа Васілеўскага. Пэўную падтрымку ён знайшоў таксама ў мясцовых манахаў-францысканцаў, сярод якіх знаходзіўся Казімір Бараноўскі — стары сябра сям’і Шыманскіх і хросны бацька Марцэлія.

Прабыўшы ў Вільні 4 дні, Шыманскі адправіўся назад у Гродна. Тут у яго адсутнасць колькасць змоўшчыкаў пашыралася. Да іх далучыўся ксёндз Ігнат Няцёнскі, які меў мноста знаёмстваў і карыстаўся аўтарытэтам. У яго жылле адбываліся нарады па арганізацыйных пытаннях, а ён сам быў прыхільнікам пачатку ўзброенага выступлення. Шыманскі разлічваў на кола сваіх прыхільнікаў у горадзе (больш за 10 чал.), партыю з Новага Двору з 24 чал. і атрад ксяндза Шымборскага, які абяцаў даставіць каля 80 стралкоў. Менавіта ў гэты час ў асяроддзі змоўшчыкаў з’явілася ідэя замаху на М. Мураўёва, аднак ніводнай спробы выканання намеру зроблена не было.

Групуючы людзей вакол сябе, Шыманскі намерваўся распачаць узброенае выступленне, але яго дата так і не была агучана. Каб выйсці з падобнай няпэўнасці, якая ў пэўнай ступені дэмаралізавала яго прыхільнікаў, натхнёны прыкладам М. Валовіча, ён прызначыў пачатак выступлення на 15/27 траўня. Для каардынацыі сваіх дзеянняў з суседзямі, Шыманскі звязваўся з Юзафам Гардынскім, які дзейнічаў на Беласточчыне, аднак атрымаў ад таго толькі скептычныя меркаванні наконт далейшага развіцця падзей з прычыны слабой падтрымкі эмісараў з боку мясцовага насельніцтва. З іншага боку паліцыя, да якой ужо дайшлі чуткі пра дзейнасць Шыманскага, распачала яго пошукі

ў горадзе. Усё гэта вымусіла эмісара адмовіцца ад далейшых дзеянняў. 3 Гродна ён выехаў у Вільню з намерам перабрацца назад у Францыю. 25 траўня ён прыбыў у Вільню і затрымаўся ў ксяндза Шаблоўскага, а затым з Я. Эйсмантам накіраваўся да яго жылла на начлег, дзе трапіў у пастку паліцыі [239, s. 303–315].

На пачатковых допытах Шыманскі нікога не выдаваў і яго паказанні нікога не кампраметавалі, але яго пазіцыя хутка змянілася. 29 і 30 траўня 1833 г. ён даў вялікія паказанні, у якіх назваў мноства асоб, з якімі супрацоўнічаў у эміграцыі і асабліва на радзіме. Для вядзення следства па справе Шыманскага 9 чэрвеня ў кляштары базыліянаў у Вільні была створана асобная следчая камісія. На працягу ўсяго чэрвеня цягнуліся арышты, усяго было затрымана і давала паказанні перад камісіяй каля 40 чал., 26 з іх былі пакінуты ў зняволенні, з якіх 16 затым былі аддадзены пад ваенны суд. 25 жніўня 1833 г. у Вільні пачала працаваць асобная камісія ваеннага суда на чале з камендантам Вільні палкоўнікам Юкічавым, якая выносіла рашэнне асобам па справе Шыманскага. 9 верасня яна абвясціла свой прысуд: Б. Шаблоўскага — да пакарання смерцю, 15 іншых асобаў, якія былі звязаны з ім, — да ссылкі ў жаўнеры, а ў выпадку немагчымасці з прычыны слабасці здароўя — да ссылкі ў Сібір на пасяленне. Гэты прысуд быў адпраўлены на канфірмацыю да Далгарукава, які зацвердзіў яго ў наступным варыянце: Б. Шаблоўскі прысуджаўся да 25 удараў кіем і катаржных прац у Сібіры, 8 чал. — да ссылкі ў жаўнеры на Каўказ (некаторыя з правам выслугі), 3 — да ссылкі ў Сібір на пасяленне, 2 — да ссылкі ўглыб Расіі, 2 — да вяртання на ранейшае месца жыхарства пад нагляд паліцыі. Апрача таго, усе выдаткі на пошук, арышт, утрыманне ў зняволенні і вядзенне следства былі пакладзены на найбольш заможных асоб, што мелі стасункі з Шыманскім [239, s. 317–322].

Асобна ад Віленскай працавала таксама камісія ў Гродне на чале з М. Мураўёвым асабіста. Значную ролю ў гродзенскім следстве граў ксёндз Шымборскі, які на першым жа допыце даў паказанні, у якіх згадаў усіх вядомых яму людзей, звязаных з Шыманскім. Паводле вынікаў працы камісіі, пад суд пры гродзенскім ардананс-гаўзе было аддадзена 25 чал. з Гродна і 45 чал. з Гродзенскай губ. 23 верасня былі абвешчаны першыя прысуды, якія былі значна больш жорсткімі за віленскія — 21 чал. прысуджаўся да пакарання смерцю. Такія ж прысуды былі вынесены 30 лістапада 31-й асобе. Маёмасць усіх іх канфіскоўвалася ў казну. Аднак жорсткасць прысудаў была значна зменшана падчас зацвярджэнняў у розных інстанцыях. У выніку Далгарукаў падпісаў іх у наступным варыянце: 4 чал. прысуджаліся да ссылкі ў Сібір на пасяленне, 15 — да ссылкі на Каўказ у жаўнеры, 15 — да ссылкі ўглыб Расіі, 9 — да ссылкі ў аддаленыя манастыры на розны тэрмін, 15 — да вяртання на ранейшае месца жыхарства пад нагляд паліцыі, 1 — да цялеснага пакарання. Маці Шыманскага Тэкля была адпушчана на волю. Выдаткі былі ўскладзены на найбольш заможных асоб. З невялікімі зменамі гэтыя канфірмацыі былі зацверджаны Мікалаем I [239, s. 323–328].

Лёс жа самога Шыманскага склаўся дастаткова складана. Улічваючы яго супрацоўніцтва са следствам і падачу ў паказаннях усіх вядомых яму звестак, прысуд зняволенаму так і не быў вынесены, а было прынята рашэнне выкарыстаць яго ў якасці шпега для паставак інфармацыі пра дзейнасць эміграцыі ў Заходняй Еўропе. Ён быў вывезены ў Санкт-Пецярбург, дзе атрымаў інструкцыі. У яго абавязкі як шпега ўваходзіла сачыць за найбольш уплывовымі асобамі эміграцыі — І. Лявелем, ген. Ю. Дварніцкім і кн. А. Чартарыскім, пільнаваць эмігрантаў, якія падтрымліваюць адносіны з радзімай, збіраць звесткі пра высланых на радзіму эмісараў, наладжваць стасункі з кіраўнікамі нямецкіх падпольных арганізацый і выкрываць іх у патрэбны час. Усе данясенні Шыманскі павінен быў накіроўваць на імя шэфа жандармаў Аляксандра Бенкендорфа [239, s. 330–332].

Ужо па дарозе ў Францыю Шыманскі напісаў прынамсі адну справаздачу, якая датычыла яго новай дзейнасці. З Гамбурга ён дакладваў, што не можа знайсці слядоў дзейнасці карбанарыяў з тае прычыны, што *ці змоўшчыкі змянілі карбанарскія знакі, ці таксама таму, што жыхары гэтага горада больш займаюцца прамысловасцю і, канешне, ні да якіх змоў не належаць*. Затым ён паведамляў, што намерваецца неадкладна выехаць праз Парыж у Лондан, дзе нібыта знаходзіўся І. Лявель і прасіў арганізацыйнай дапамогі для падарожжа [460, s. 396–397]. Нічога іншага пра шпіянаж М. Шыманскага невядома.

У якасці падрыхтоўкі глебы да з’яўлення Шыманскага ў Парыжы яшчэ 9 чэрвеня 1834 г. у газеце *Le Constitutionnel* быў выпушчаны ініцыяваны расійскім амбасадарам у Францыі артыкул, дзе апавядалася пра патрыятызм Шыманскага і яго ўдалыя ўцёкі з Санкт-Пецярбурга. Аднак сам Шыманскі, прыбыўшы ў Парыжы, адразу прызнаўся ў сваёй ролі ў *Экспедыцыі Заліўскага* на радзіме і ў місіі, з якой ён быў высланы ў Парыж, ген. Ю. Дварніцкаму і некалькім блізкім да яго асобам. Апрача таго, ён сцвярджаў, што ў Францыю высланы з Расійскай імперыі яшчэ некалькі шпегаў. Ён паабяцаў выкрыць іх прозвішчы і паведаміць пісьмова і падрабязна пра ўсё, што ведаў, пасля чаго разарваць адносіны з расійскай амбасадой і выехаць у Амерыку. Да прызнання Шыманскага эміграцыя аднеслася з вялікай насцярожанасцю і недаверам, але ген. Дварніцкі апублікаваў артыкул з заклікам да перасцярогі ў адносінах да шпегаў і правакатараў расійскіх уладаў. Сам жа Шыманскі не падаў абяцанай інфармацыі і знік. Пасля гэтага звесткі пра яго губляюцца [239, s. 332–333].

Пасля страты кантактаў з Шыманскім орган Камітэта Ю. Дварніцкага *Тыднёвік Польскай Эміграцыі* 31 ліпеня 1834 г. надрукаваў артыкул *Пра Марцэлія Шыманскага*. У ім да агульнага ведама эміграцыі была пададзена ўся гісторыя яго знаходжання ў Парыжы пасля прыбыцця з Расійскай імперыі, якая была вядома Дварніцкаму і яго атачэнню. Заканчваўся артыкул характарыстыкай Шыманскага — *някчэмная істота* [406].

Апрача Валовіча і Шыманскага, непасрэдняы спробы ўзняць паўстанне на землях былой Рэчы Паспалітай падчас *Экспедыцыі Заліўскага* зрабілі таксама такія ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў, як Стэфан Гецальд і Генрык Дмахоўскі.

Стэфан Гецальд нарадзіўся ў 1803 г. у в. Лаўры Ваўкавыскага пав. Пачатковы перыяд жыцця быў для яго часам росту па кар’ернай лесвіцы. Скончыўшы гімназію ў Свіслачы, ён вывучаў права ў Віленскім універсітэце. Пасля навучання ў 1824 г. ён паступіў на службу чыноўнікам Гродзенскай казённай палаты, а ў 1827 г. вярнуўся ва ўніверсітэт у якасці канцылярскага служачага. За службу яму быў нададзены чын тытулярнага радцы. З пачаткам паўстання 29 красавіка 1831 г. Гецальд узяў адпачынак, выехаў у Ваўкавыскі пав. і ў хуткім часе далучыўся да паўстанцаў. Калі ў Беларусь увайшлі корпусы рэгулярных польскіх войскаў, ён прыпісаўся да 13 палка ўланаў з чынам харужага. Прыняўшы ўдзел у некалькіх бітвах і сутычках з расійскімі войскамі, у складзе корпуса ген. Г. Дэмбінскага ён адышоў у Варшаву, дзе, як і ўсе жаўнеры корпуса, атрымаў дыплом *добрай службы Айчыне*. 4 кастрычніка ён быў узведзены ў чын падпаручніка, але ўжо на наступны дзень пакінуў Каралеўства Польскае і ў складзе корпуса ген. М. Рыбінскага перайшоў у Прусію [17, с. 108; 167, t. 2, s. 72; 360, арк. 55].

У Прусіі С. Гецальд прабыў нядоўга. 22 снежня ён з некалькімі таварышамі выправіўся ў Францыю, куды прыбыў у студзені 1832 г. і быў паселены ў калоніі ў Авіньёне. Праз свайго сябра Эдварда Шпэка ў канцы 1832 г. ён звязваўся з Ю. Заліўскім, 15 снежня 1832 г. прыбыў у Парыж, дзе сустрэўся з ім і згадзіўся ўдзельнічаць у плануемай экспедыцыі. Для дзеянняў яму была вызначана ваўкавыска-пружанская акруга Гродзенскай губ. 22 студзеня 1833 г. С. Гецальд разам з Э. Шпэкам нелегальна пакінуў Францыю і праз Швейцарыю, Віртэмбэрг і Чэхію прыбыў у Галіцыю. Тут сябры злучыліся яшчэ з трыма ўдзельнікамі экспедыцыі, 24 сакавіка 1833 г. перайшлі мяжу Каралеўства Польскага і накіраваліся ў бок Любліна. Адным з людзей іх атрада быў Максім Гаўрыленка, ураджэнец Мінскага пав., уніят, які ў 1831 г. перайшоў на бок паўстанцаў і пасля паражэння знаходзіўся ў Галіцыі. Варта таксама заўважыць, што атрад С. Гецальда і Э. Шпэка быў адным з самых малаколькасных у экспедыцыі [435, s. 47, 294–297, 309, 391 і інш.].

Якіх-небудзь актыўных дзеянняў С. Гецальду распачаць не ўдалося. У хуткім часе пасля раздзялення атрада на 2 часткі, ён быў схоплены вясковай вартай ля в. Росаш Вішнеўскай гміны каля Седльцаў у Каралеўстве Польскім. Адбылося гэта 4 красавіка. М. Гаўрыленка таксама быў злоўлены і 13 красавіка выдадзены расійскім уладам у в. Вулька Плябанскага мясцовым войтам. Яны абодва былі адасланы ў Варшаву, дзе над імі пачаліся следства і суд. Гецальд, нягледзячы на тое, што ў канцы допытаў даў *шчырыя* паказанні, быў прысуджаны да пакарання смерцю і 14/26 лістапада 1833 г. расстраляны ў Варшаве

за іерусалімскімі заставамі. М. Гаўрыленка, які ў сваіх паказаннях не выдаваў нікога, быў прысуджаны да больш чым 1000 удараў *палкай* і высланы ў Сібір на катаргу [73, арк. 32–32 адв.; 132, s. 255–257; 435, s. 47, 309].

Адным з самых адданных папличнікаў Ю. Заліўскага ў экспедыцыі быў Генрык Дмахоўскі. Ён нарадзіўся 14 кастрычніка 1810 г. у Вільні альбо в. Забалаць Браслаўскага пав. Яго вучоба таксама праходзіла ў Віленскім універсітэце, які Дмахоўскі скончыў са ступенню магістра права. Падчас паўстання ён увайшоў у атрад віленскай студэнцкай моладзі на чале з Валерыянам Пяткевічам, у складзе якога пакінуў Вільню. Атрад пасля некалькіх сутычак з расійскімі войскамі злучыўся з партызанскім атрадам Заліўскага. Дмахоўскі таксама прыняў удзел у дзеяннях корпусаў рэгулярных войскаў на Беларусі і Літве, пасля чаго адышоў у Варшаву. Тут ён наблізіўся на палітычнай лямцы да І. Лявелева, з-за чаго пасля жніўняўскіх перапрадаў у сталіцы быў нават часова арыштаваны паўстанцкімі ўладамі [167, t. 1, s. 367–368; 421, t. 5, s. 206–207].

Пасля паражэння паўстання Г. Дмахоўскі апынуўся ў Галіцыі, дзе таксама не затрымаўся доўга. 22 лістапада 1831 г. ён атрымаў пашпарт на прыезд у Францыю і праз Базэль накіраваўся ў Авіньён, але ўжо 6 студзеня 1832 г. ён прыбыў у Парыж. Непрацяглы перыяд жыцця ў Францыі стаў для яго часам актыўнай палітычнай і грамадскай дзейнасці. У гэты час ён блізка сышоўся з І. Лявелевым у дзейнасці ПНК і выказаў яму сваю падтрымку. 4 сакавіка 1832 г. ён уступіў у ТЛРЗ, аднак толькі прысутнічаў на яго пасяджэннях на працягу 1832—пачатку 1833 гг., яго ўдзел у найбольш значных мерапрыемствах таварыства не зафіксаваны. Пасля прыезду Ю. Заліўскага ў Парыж Дмахоўскі пачаў шчыльна супрацоўнічаць з ім у падрыхтоўцы экспедыцыі і быў прызначаны ад’ютантам яе кіраўніка¹. У гэтай якасці ён у сакавіку 1833 г. прыбыў у Галіцыю пад фальшывым прозвішчам Генрыка Місінскага. Разам з Заліўскім і Дмахоўскім атрад, з якім яны перайшлі мяжу Каралеўства Польскага ўночы з 19 на 20 сакавіка, налічваў усяго 8 чалавек. Праз некалькі дзён пасля пачатку дзеянняў з атрада ўцяклі 3 чалавекі. Рэштка атрада ўзяла накірунак на м. Янава, адтуль — на Люблін. Мясцовае насельніцтва не падтрымала Заліўскага, і ў выніку, адчуваючы марнасць сваіх намаганняў, ён распусціў свой атрад з загадам паведамляць усім акруговым камандзірам сваё рашэнне адкласці экспедыцыю. 10 красавіка 2 чалавекі з яго атрада былі схоплены. Самому Заліўскаму з Дмахоўскім удалося ў другой палове красавіка перайсці мяжу і вярнуцца ў Галіцыю [132, s. 252–255; 148].

У Галіцыі Дмахоўскі актыўна ўдзельнічаў у арганізацыі карбанарскіх саюзаў, забароненых у Аўстрыйскай імперыі, мэтай якіх было адраджэнне Рэчы

¹ У сваіх паказаннях пасля арышту Ю. Заліўскі назваў Г. Дмахоўскага камандуючым акругі ў Віцебскай губ. на тэрыторыі сённяшняй Латвіі [гл.: *Spoleczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej... s. 392*], але гэта выглядае сумнеўным — невядомы аніякія сувязі Г. Дмахоўскага з гэтым рэгіёнам да паўстання, а падчас экспедыцыі ён не рабіў аніякіх спробаў прабрацца туды і дзейнічаў пры Заліўскім.

Паспалітай і агульная еўрапейская рэвалюцыя. Сярод іншага ён належаў да заснавальнікаў Саюза Польскіх Карбанарыяў, які павінен быў стаць цэнтрам іх дзейнасці ў Галіцыі. Наколькі складана ішоў гэты працэс, магчыма меркаваць паводле ўспамінаў аднаго з эмісараў Заліўскага Вінцэнта Мігурскага, які падчас апісання аднаго з пасяджэнняў згадваў, што дыскусія так накалілася, што ледзь не вылілася ў паядынак паміж ім і Дмахоўскім [304, s. 31–32].

Актыўная дзейнасць *заліўчыкаў* у Галіцыі не магла не выклікаць адказную рэакцыю боку аўстрыйскіх уладаў. Распачаліся арышты карбанарыяў, якія не паспелі ўцячы. У хуткім часе быў арыштаваны і сам Заліўскі. Дмахоўскі, які быў схільны да таго, каб пратрымацца ў Галіцыі як мага даўжэй, трапіў у рукі паліцыі 2 траўня 1834 г. На следстве, у адрозненне ад свайго камандзіра, ён адмаўляўся ад знаёмстваў з мноствам папличнікаў і не выдаваў вядомых яму карбанарыяў і ўдзельнікаў экспедыцыі. У 1837 г. у Львове за сваю дзейнасць ён быў асуджаны на 5 гадоў зняволення. Пакаранне ён адбываў у турме Куфштэйн да 1841 г., калі быў вызвалены, пад эскортам адпраўлены ў порт Трыест і высланы ў Францыю [24, с. 62–70; 421, t. 5, s. 206–207; 435].

Некаторыя вядомыя ўраджэнцы Беларусі і Літвы — Міхал Ходзька, Валерыян Пяткевіч і інш. — дзейнічалі на працягу ўсяе экспедыцыі не на радзіме, а ў Галіцыі, якая з’яўлялася галоўным плацдармам для эмісараў.

Ураджэнец Вілейскага пав., вучань Мінскай гімназіі і студэнт Віленскага ўніверсітэта Міхал Ходзька быў прызначаны ў экспедыцыі камандзірам пінска-случкаўскай акругі. Аднак яму не ўдалося адначасова з іншымі эмісарамі перайсці мяжу, а пасля вяртання Заліўскага з Каралеўства Польскага ў гэтым ужо не было сэнсу. Ён застаўся ў Галіцыі і сумесна з Дмахоўскім і іншымі эмісарамі займаўся арганізацыяй карбанарскага руху і падрыхтоўкай працягу экспедыцыі. Яму таксама не ўдалося ўтрымацца ў Аўстрыйскай імперыі працяглы час, ужо ў 1834 г. ён быў вымушаны вярнуцца ў Францыю. Дзейнасць эмісараў Заліўскага і трагічная смерць некаторых з іх стала ў далейшым тэмай некалькіх яго публіцыстычных і літаратурных твораў¹ [7—А].

Валерыян Пяткевіч, ураджэнец Мінскай губ., да паўстання быў выкладчыкам рымскага права ў Віленскім універсітэце, а падчас яго — сакратаром Віленскага Цэнтральнага Паўстанскага Камітэта, камандзірам атрада віленскай студэнцкай моладзі і дэпутатам на Сейм ад Слуцкага пав. Ён таксама быў знаёмы з Заліўскім і падтрымліваў І. Лявелева яшчэ з часоў паўстання. У эміграцыі ён з’яўляўся адным з заснавальнікаў ПНК (стаў яго сакратаром) і ТЛРЗ. Заліўскі даручыў яму падрыхтоўку ўступлення атрадаў з тэрыторыі Галіцыі і з гэтай мэтай выслаў яго туды яшчэ ў верасні 1832 г. Прыбыўшы на месца ў лістападзе, Пяткевіч разгарнуў даручаную яму дзейнасць, але не дасягнуў, нягледзячы на пэўныя станоўчыя вынікі, значных поспехаў. Тым не менш у Парыж Лявелеву

¹ Гл. раздзел 6.

ён пісаў дастаткова аптымістычныя справаздачы, чым дэзынфармаваў Заліўскага і выклікаў у яго ўпэўненасць у паспяховасці акцыі. Доўга Пяткевіч у Галіцыі не знаходзіўся, ужо ў студзені 1833 г. ён быў у Дрэздэне, адкуль затым вярнуўся ў Парыж. Пасля заканчэння экспедыцыі ён быў моцна раскрытыкаваны і за недастатковую падрыхтоўку, якая стала адной з прычын яе паражэння, і за свае аптымістычныя лісты [360, арк. 55; 421, т. 28, с. 158–159; 435]¹.

У сваіх паказаннях пасля арышту Ю. Заліўскі называў яшчэ некалькі ўраджэнцаў Беларусі і Літвы, якія, паводле яго, былі прызначаны ім камандзірамі акруг. Напрыклад, Леана Працлаўскага ён называў камандзірам брэска-кобрынскай акругі, Калікста Сузіна — бабруйска-ігуменскай, Людвіка Арліцкага — рэчыцка-мазырскай, Францішка Шэмэта — цельшаўска-шавельскай, Аляксандра Зброжак — невольска-себежскай, Ігната Хадкевіча — беліцка-рагачоўскай і г. д. [435, с. 391–392]. Цяжка казаць, ці з’яўляюцца праўдзівымі падобныя паказанні, бо Заліўскі шмат хлусіў на допытах, і наколькі актыўнымі былі дзеянні згаданых эмігрантаў у падрыхтоўцы экспедыцыі, бо практычна ўсе яны засталіся на тэрыторыі Францыі. Аднак вядома, што прынамсі некаторыя з іх сапраўды на пэўным этапе супрацоўнічалі з Заліўскім, напрыклад, К. Сузін і Л. Працлаўскі [165; 167, т. 3, с. 371].

У цэлым *Экспедыцыя Заліўскага* скончылася поўным паражэннем. Ніводнаму атраду не ўдалося разгарнуць шырокамасштабную дзейнасць. Насельніцтва ў сваёй пераважнай большасці не падтрымала эмісараў — далі свой вынік стомленасць нядаўнім паўстаннем і жорсткія метады царскіх уладаў у адносінах да яго ўдзельнікаў і тых, хто ім дапамагаў. Застаючыся малаколькаснымі, атрады вымушаны былі дзейнічаць у складаных умовах: абьякаваць, а часам нават варожасць насельніцтва, няспынныя аблогі і пагоні расійскіх войскаў, нястача зброі і харчавання і да т. п. Удзельнікі экспедыцыі былі схоплены альбо выцеснены за межы Расійскай імперыі. 18 чалавек былі пакараны смерцю, яшчэ большая колькасць была выслана на катаргу ў Сібір альбо ўключана ў расійскія войскі. *Экспедыцыя* паказала немагчымасць хуткага ўзнаўлення паўстання, на што спадзяваліся эміграцыйныя дэмакраты.

5.2. Дзейнасць Шымана Канарскага

Нягледзячы на катастрофу *экспедыцыі Заліўскага*, у асяроддзі І. Лявеля імкненні да ўзнаўлення паўстання на радзіме не зніклі. Чарговым эмігрантам, які ўзяў на сябе ролю эмісара і згадзіўся выехаць на радзіму дзеля дасягнення гэтай мэты, стаў Шыман Канарскі. Ён нарадзіўся 5 сакавіка 1808 г.

¹ Следству па справе Ю. Заліўскага ў Галіцыі было вядома пра дзейнасць В. Пяткевіча па падрыхтоўцы экспедыцыі, у сувязі з чым Ю. Заліўскі адмаўляў якую б ні было прыналежнасць да яе, сцвярджаючы, што В. Пяткевіч прыбыў у Галіцыю шукаць бацьку Г. Дмахоўскага дзеля атрымання ад таго грошай для сына. Сам жа Г. Дмахоўскі сцвярджаў, што ўвогуле не ведае пра мэту падарожжа Пяткевіча [гл.: *Spoleczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej...* s. 360, 495].

у в. Добкішкі Кальварыйскага пав. тагачаснага Ломжынскага дэпартаменту Княства Варшаўскага і быў сынам Ежы Стэфана і Паўліны Вішнеўскай. Яго пачатковым выхаваннем займалася пераважна маці, затым ён вучыўся ў школах у Сейнах і Ломжы. У 1825 г. Канарскі паступіў на службу ў войска Каралеўства Польскага. Падчас паўстання ён прымаў удзел у бітвах пад Ваверам, Грохавам і інш., а таксама ў экспедыцыі ген. Д. Хлапоўскага ў землі былога ВКЛ. На працягу яе ўдзельнічаў у бітвах за Вільню, Паневеж і Шаўлі, 1 ліпеня 1831 г. атрымаў чын паручніка, а 15 ліпеня разам з корпусам А. Гелгуда перайшоў у Прусію [131, с. 12; 167, т. 2, с. 307].

З Прусіі ў лютым 1832 г. Канарскі прыбыў у Францыю і быў паселены ў калоніі ў Безансоне, дзе ўступіў у масонскую ложу *Стойкасць-Надзея* і звязўся з карбанарскімі арганізацыямі. Падчас падрыхтоўкі *экспедыцыі Заліўскага* ён згадзіўся прыняць на сябе ролю акруговага камандзіра Марыямпольскага і Кальварыйскага пав. Аўгустоўскага ваяв. З Францыі ён перабраўся ў Прусію, але прыбыць на месца дзеяння яму не ўдалося. У Прусіі ён быў арыштаваны і 4 месяцы правёў у зняволенні ў Эльблэнгу¹. Пасля вызвалення Канарскі быў высланы з Прусіі і прыбыў у Бельгію, зарабляў на жыццё ў складзе вандроўнага аркестра, граючы на флейце. У лістападзе 1833 г. ён перабраўся ў Швейцарыю, дзе ўдзельнічаў у савойскай экспедыцыі, а затым працаваў на фабрыцы гадзіннікаў. У верасні 1834 г. Канарскі вярнуўся ў Францыю, пасяліўся ў Парыжы, дзе са студзеня 1835 г. выдаваў радыкальную газету *Поўнач (Północ)*, за што ў траўні гэтага ж года быў выдалены з краіны і перабраўся ў Лондан [131; 266, с. 108; 287].

Частыя пераезды і рэчаіснасць выклікалі ў ім расчараванне ў эміграцыі, і Канарскі прыняў рашэнне вярнуцца на радзіму ў якасці эмісара. Вялікую падтрымку ў сваіх намерах ён атрымаў ад І. Лявеля і яго атачэння. У канцы чэрвеня 1835 г. пад імем Букгарта Сіверса ён прыбыў у Кракаў. На працягу некалькіх месяцаў эмісар займаўся падрыхтоўкай уваходжання на тэрыторыю Расійскай імперыі, пасля чаго перанес сваю дзейнасць на Вальнь.

Канарскі з’яўляўся глыбока перакананым дэмакратам і звязваў пачатак паўстання за незалежнасць Рэчы Паспалітай з сацыяльнай рэвалюцыяй, якая прывядзе да вызвалення сялянства, ліквідацыі прывілеяванага саслоўя і ўсталявання раўнапраўя. Аднак ён быў праціўнікам хуткага ўзнаўлення ўзброенай барацьбы, лічачы, што ей павінна папярэднічаць працяглая арганізацыйная і ідэалагічная праца. Таксама Канарскі выступаў супраць поглядаў эміграцыйных кансерватараў аб неабходнасці дапамогі будучым паўстанцам з боку еўрапейскіх манархій. Ён пісаў: *Сорамна казаць пра пабочную чужую сілу, прасіць яе, станавіцца залежным ад яе тады, калі мы маем уласную сілу. Гэтая сіла*

¹ У сваім дзённіку за 1831-1834 гг. Ш. Канарскі нічога не піша пра экспедыцыю Заліўскага і яе мэты, верагодна, лічачы, што канспірацыя не дазваляе яму што-небудзь згадваць пра яе нават у асабістых нататках [гл.: *Konarski S. Dziennik z lat 1831-1834...*].

змяшчаецца ў *найбольш шматлікім, найбяднейшым саслоўі. Гэтая сіла — гэтыя нашыя сяляне* [цыт. паводле: 131, s. 193].

На працягу ўсяго 1836 і пачатку 1837 г. Канарскі наладжваў сетку карэспандэнтаў і праводзіў зандаж мясцовай сітуацыі з мэтай аб'яднання ўсіх патрыятычных сілаў у рэгіёне. Увесну 1837 г. падчас кіеўскіх кантрактаў, куды з'язджалася вялікая колькасць украінскай шляхты, ён правёў папярэднія перамовы з найбольш палітычна актыўнымі асобамі, каб схіліць іх да падтрымкі сваёй акцыі. Атрыманьня вынікі далі яму магчымасць 3 чэрвеня 1837 г. правесці ў Бярдычаве ў ходзе кірмашу, што дазваляла не трапіць у поле ўвагі паліцыі, арганізацыйны сход, на якім была створана арганізацыя Згуртаванне Польшкага Народа. Кіраўніком згуртавання стаў сам Канарскі, яго намеснікам — Каспер Машкоўскі. Арганізацыя структурна падзялялася на губернска і павятовыя ячэйкі, на чале якіх стаялі сакратары. Менавіта на іх ускладалася найбольш важная частка арганізацыйнай і прапагандысцкай працы: вярбоўка новых сяброў, прыняцце іх прысягі, збор сродкаў, падрыхтоўка сустрэч і сходаў, распаўсюджванне забароненай літаратуры, падтрымка сувязі з паралельнымі, вышэйшымі і ніжэйшымі структурнымі адзінкамі і інш. Пазней Канарскі распрацаваў адмысловую інструкцыю для сакратароў, у якой значылася, што ў іх абавязкі ўваходзіў таксама збор зброі, тапаграфічных і стратэгічных планаў, наладжванне кантактаў з вайскоўцамі расійскай арміі. На Беларусі функцыі сакратароў выконвалі: Антоні Ажэшка ў Пінскім пав., Людвік Орда — у Кобрынскім, Ян Яленскі — у Мазырскім, Тамаш Булгак — у Навагрудскім, Ежы Брынк — у Слуцкім [131, s. 154–155].

1837 год стаў перыядам актыўнай арганізацыйнай і прапагандысцкай дзейнасці Згуртавання. Колькасць яго сяброў няспынна павялічвалася, пашыралася геаграфія яго ўплыву. Надзвычай вялікую падтрымку яно знайшло ў студэнцкіх колах Медыка-Хірургічнай Акадэміі ў Вільні, універсітэта Св. Уладзіміра ў Кіеве і Дэрпцкага ўніверсітэта. Увосень 1837 г. пры пасрэдніцтве свайго даўняга папленніка Ігната Радзевіча Канарскі сустрэўся з кіраўніком патаемнага студэнцкага таварыства ў Вільні Францішкам Савічам. Тады ж Савіч заявіў Канарскаму, што студэнты аддаюць сябе ў яго распараджэнне. Падобным жа чынам выказала сваё падпарадкаванне Канарскаму група студэнтаў Кіеўскага ўніверсітэта ў колькасці каля 30 чал. на чале з Уладзіславам Гардонам. Ян Юшкевіч, *цвёрды ліцвін*, цалкам адданы Канарскаму, вёў улік усіх, хто далучаўся да патаемнай арганізацыі, запісваючы іх прозвішчы. У студзені 1838 г. у яго спісе налічвалася каля 3000 змоўшчыкаў [131, s. 161–162].

Дзякуючы сваім здольнасцям, Канарскаму ўдалося арганізацыйна згуртаваць разнастайныя самастойныя да таго часу гурткі і патрыятычныя саюзы. Аднак аддаленая тэрытарыяльна і парозненыя ідэйна яны аб'ядналіся пад агульнай назвай Згуртавання Польшкага Народа выключна за кошт шматбаковага кампрамісу. Сацыяльных поглядаў Канарскага не падзяляла вялікая колькасць ранейшых шляхецкіх гурткоў. У хуткім часе ў Згуртаванні пачаў

выразна праяўляцца падзел на дзве плыні — шляхецкую-памяркоўную, адным з галоўных прыхільнікаў якой быў Мышкоўскі, і дэмакратычную, якую рэпрэзентаваў сам Канарскі. Тым не менш цалкам аформіцца гэты падзел не паспеў, а Канарскі 8 студзеня 1838 г. даносіў Лявелеву, што *радзіма пачынае дзейнічаць па сваёй волі і ў гэты момант арганізуецца для яшчэ большай дзейнасці* [131, s. 164–170].

Аб'ектам прапаганды Канарскага і яго Згуртавання была перш за ўсё шляхта. Гэта стала вынікам, вынесеным ім з папярэдняй дзейнасці, якая пераканала, што просты зварот непасрэдна да сялянства немагчымы, а давесці яму штосьці можа толькі шляхта. Як паказваў затым на следстве І. Радзевіч, *Канарскі намераваўся пераканаць шляхту, прымуціць яе адкінуць здзейненую ёю несправядлівасць у адносінах да сялянаў, якіх пазбавілі зямлі і звалі да ўзроўню быдла; ён прагнуў, каб шляхта зразумела гэта і захацела ўсё гэта выправіць* [131, s. 192].

Паводле планаў Канарскага і яго папленнікаў, галоўным цэнтрам будучага паўстання мусілі стаць Палессе і Белавежская пушча. Яны асабліва разлічвалі на Мазырскі і Рэчыцкі паветы з прычыны ўцягнутасці іх у арганізацыйныя справы і прыродныя своеасаблівасці рэгіёну, а таксама на Пінскі, часткова Слуцкі і Бабруйскі паветы. На думку Уладзіслава Яленскага, арганізатара гуртка студэнцкай моладзі ў Дэрпцкім універсітэце, *Пушча нязмерна шырокая, гушчары амаль непраходныя, павывернутыя дрэвы незвычайна затрымліваюць рух на кожным кроку. Балоты ... расцягваюцца ў розныя бакі, адныя пакрытыя густымі зараслямі, другія на цэлыя мілі зарослыя высокім трыснягом..., некаторыя і ўзімку не замярзаюць, часам цягнуцца малыя азёры, цалкам закрытыя ад вачэй чаротам і зарослымі выспамі; гэтыя азёры злучаюцца паміж сабой рэчкамі і пратокамі, якія ствараюць сапраўдны лабірынт; засады і напады могуць рабіцца на кожным кроку, нябачныя рукі могуць забіваць тысячы ворагаў* [131, s. 205].

Для пашырэння сваёй прапаганды Канарскі планаваў у траўні 1838 г. запусціць друкарню. Яе працаўнікамі меркаваліся двое майстроў, прысланых Лявелевам, а іх памочнікамі павінны былі стаць двое сыноў Евы Фялінскай — памешчыцы з Украіны, — якія былі адмысловым чынам да гэтага падрыхтаваны. Месцам дзейнасці друкарні быў абраны маёнт. Кашары¹ на Палессі, дзе на пэўны час хацеў пасяліцца сам Канарскі пасля свайго шлюбу. Шрыфты для друкарні планавалася прывезці з-за мяжы з дапамогай віленскіх гандляроў. У траўні 1838 г. Канарскі выехаў у Вільню па справе друкарні. Тут 26 траўня ён быў арыштаваны разам з І. Радзевічам пры спробе пакінуць горад, ратуючыся ад пошукаў расійскай паліцыі [131, s. 198, 223–224].

¹ У навуковых працах найбольш часта сустракаецца назва ў варыянце *Кашары*. Магчыма, маецца на ўвазе населены пункт Пінскага пав., які сёння мае назву *Альмянская Кашара* ў Столінскім раёне Брэсцкай вобласці. У спісах населеных пунктаў XIX ст. ён згадваецца таксама як *Камары*.

30 траўня ў Вільні была ўтворана камісія на чале з Аляксеем Трубяцкім, задачай якой з’яўлялася правядзенне следства па справе Канарскага і яго папличнікаў. У хуткім часе былі арыштаваны яшчэ некалькі з іх, а таксама студэнты Медыка-Хірургічнай Акадэміі, у т. л. Ф. Савіч. Пачаткова камісіі не ўдавалася прасунуцца наперад істотна, Канарскі нікога не выдаваў. Аднак сітуацыя кардынальна змянілася ў сярэдзіне чэрвеня. Пасля фізічных катаванняў і маральнага злому І. Радзевіч даў поўныя паказанні, не хаваючы прозвішчаў асобаў, пра прыналежнасць якіх да Згуртавання ведаў. Гэтыя звесткі сталі падставай для масавых арыштаў не толькі на Беларусі і Літве, але і на Украіне. Вялікая колькасць зняволеных стала прычынай стварэння камісій у Кіеве, Адэсе і Варшаве. Усяго следства вялося каля 9 месяцаў. Віленская камісія праслухала справы каля 600 падазраваемых, кіеўская — 320, адэская — 96. Большая частка з іх была зняволена ў турмах. Віленская камісія атрымала асабісты загад цара зламаць Канарскага, які па-ранейшаму не даваў паказанняў супраць сваіх папличнікаў, таму яго маральнае падзенне стала для яе асабліва важнай задачай. Для дасягнення гэтай мэты ў адносінах да Канарскага ўжываліся фізічныя катаванні — яго білі кіямі, разразалі скуру на спіне, націраючы яе спіртам з дадаткам лаку, пасля чаго запальвалі сумесь, адрывалі пазногці і г. д. Аднак Канарскі застаўся нязломным і нікога не выдаў [131, s. 225–229].

У гэтым паводзіны эмісара моцна кантраставалі з паводзінамі некаторых яго папличнікаў. А. Ажэшка ў Вільні і Антоні Савашкевіч у Кіеве не толькі далі поўныя паказанні пра ўсё, што ведалі, але таксама былі выкарыстаны як правакатары. Напрыклад, афіцэры расійскага войска, якія належалі да корпуса ген. Фёдара Гейсмара, на чале з капітанам Аглаем Кузьміным-Караваевым зрабілі спробу вызваліць Канарскага і яго папличнікаў з турмы, але ў выніку здрады А. Ажэшкі былі арыштаваны. Каля 500 афіцэраў з корпуса Гейсмара трапілі пад арышт, 200 з іх зняволілі ў казематах Бабруйска, Модліна, Варшавы і Замосця; у 1842 г. Караваеў быў сасланы на катаргу. Самому Ажэшку гэта дапамагло толькі часткова. Ён быў прысуджаны дасылкі ў Сібір з пазбаўленнем правоў стану; да 1858 г. ён жыў у Томскім пав. [131, s. 231–232; 437, s. 548].

28 студзеня 1839 г. у Вільні пачаў працаваць ваенны суд, 25 лютага працэс быў скончаны. Абвінавачаныя былі падзелены на 5 катэгорый. Да першай быў анесены толькі Канарскі, які быў прысуджаны да смяротнага пакарання. Да другой — яго галоўныя папличнікі, заснавальнікі асобных гурткоў, што ўваходзілі ў Згуртаванне, і найбольш актыўныя дзеячы; яны былі прысуджаны да катаржных прац пажыццёва ці на тэрмін ад 20 да 25 гадоў. Да трэцяй катэгорый былі залічаны асобы, што не прымалі *асабліва актыўнага* ўдзелу ў дзейнасці Згуртавання, яны прысуджаліся дасылкі ў Сібір ці аддачы ў салдаты. Чацвёртая ўключала ўсіх, хто ведаў пра існаванне змовы, але не данёс уладам; іх прысуд — сылка ўглыб Расіі з аддачай пад паліцэйскі нагляд. У пятую катэгорыю трапілі ўсе асобы, якія падазраваліся ў супрацоўніцтве, але віна

якіх не была даказана; яны былі прысуджаны да аддачы пад нагляд паліцыі на месцы жыхарства. І хаця ў далейшым на розных інстанцыях прысуд быў крыху адрэдагаваны, у Вільні было прызнана вінаватымі каля 80 сябраў Згуртавання, у Кіеве і Адэсе — 117. З Медыка-Хірургічнай Акадэміі было асуджана 25 чал., Ф. Савіч і яго папличнікі былі сасланы ў салдаты на Каўказ [131, s. 233–237].

27 лютага 1839 г. Шыман Канарскі быў публічна расстраляны ў Вільні.

У цэлым дзейнасць Канарскага мела большыя поспехі, ахапіла значна большы рэгіён і згуртавала большую колькасць прыхільнікаў, чым гэта было ў *Экспедыцыі Заліўскага*. Прычынамі гэтага з’яўляюцца формы і метады, якія ўжываліся кіраўніком акцыі. Не заклікаючы да хуткага паўстання, а робячы стаўку на доўгатэрміновую перспектыву, агітацыйную і арганізацыйную працу, Канарскі не выклікаў настолькі негатыўную рэакцыю і памешчыкаў, і студэнтаў, і іншых груп насельніцтва, як эмісары Заліўскага. І хаця яму не ўдалося ідэйна аб’яднаць усіх сяброў свайго Згуртавання, але ўся яго дзейнасць паказала перспектывнасць далейшых намаганняў. Пільнасць расійскай паліцыі і ў гэты раз стала вырашальным фактам, які перашкодзіў далейшаму распаўсюджванню ўплыву Згуртавання.

* * *

Нягледзячы на параженне дзвюх разгледжаных вышэй акцый, эміграцыйныя дэмакраты не спынілі спробаў наладзіць дзейнасць сваіх канспірацыйных арганізацый на радзіме. Эмісараў на радзіму прысылалі на працягу ўсяго перыяду 40-х гг. XIX ст. Улетку 1840 г. з Францыі ў Каралеўства Польскае праз Княства Пазнанскае ад дэмакратаў прыбыў урадженец Мінскай губ. Гектар Алэндскі. Яго мэтай было правядзенне разведкі на землях былой Рэчы Паспалітай наконт падрыхтаванасці да новага паўстання і ўвядзення дэмакратычных пераўтварэнняў. Шырокую дзейнасць ён распачаць не змог. Дабраўшыся да г. Друскенікі, ён ледзь не быў затрыманы і мусіў вярнуцца ў Прускае Каралеўства [67]¹. У 1842 г. на беларуска-літоўскіх губернях

¹ У канцылярыю гродзенскага губернатара ў 1847 г. паступілі звесткі пра знаходжанне Г. Алэндскага ў 1843 г. у Віленскай губ., куды ён прыбыў з Францыі праз Прусію, але гэтыя звесткі ўрыўкавыя, што не дазваляе крытычна ацаніць іх [НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 21. — Спр. 400].

Некаторыя гісторыкі [Ратч В.Ф.]. *Польская эміграцыя...* — С. 110; Швед В.В. *Паміж Польшчай і Расіяй...1* — С. 194 са спасылкай на карэспандэнцыю царскай жандармерыі пісалі пра дзейнасць у 1844–1846 гг. на тэрыторыі Украіны, Беларусі і Літвы былога мазырскага маршалка эмігранта Фелікса Кяневіча, які нібыта ездзіў па вёсках Мазырскага пав. і ўзбуджаў да паўстання памешчыкаў Мінскай губ. Гэта выглядае сумнеўным, калі ўлічыць, што невядомы аніякія звесткі пра якую-небудзь значную палітычную актыўнасць Ф. Кяневіча ў эміграцыі; хутчэй наадварот — ён належаў да найбольш апалітычных асобаў эміграцыі. Супраць яго жадання ўдзельнічаць у падпольных акцыях на радзіме сведчыць хаця б той факт, што на працягу яго жыцця ў эміграцыі (1831–1857) ён чатыры разы (паводле наяўных звестак, гэта найбольшая колькасць!) падаваў

дзеінічаў эмісар Канстанцін Дабравольскі, у 1843 г. — Оскар Свідэрскі і N. Жарданоўскі, у 1844 г. — Валенты Раецкі, у 1845 г. — Міхал Сламчэўскі, Юзаф Клот, Людвік Тарашкевіч [207, s. 345 і інш.].

Вясна Народаў дала эміграцыйным дэмакратам чарговы штуршок да актывізацыі сваёй працы на радзіме. У канцы 1845 г. з Познані быў выпраўлены ў Вільню адным з кіраўнікоў ПДТ В. Гэльтманам эмісар Ян Рэр — урадзёнец Пазнаньшчыны, былы студэнт Берлінскага ўніверсітэта. Доўга пратрымацца ён не здолеў і ў пачатку 1846 г. вярнуўся ў Познань. У гэтым жа месяцы — студзені 1846 г. — ён быў высланы паўторна іншым вядомым эміграцыйным дэмакратам Людвікам Мераслаўскім (на гэты раз як кіраўнік Літвы падчас агульнага паўстання на землях былой Рэчы Паспалітай). Яго мэтай была канчатковая падрыхтоўка да выступлення. У гэты ж час у Вільню прыежджалі такія эмісары, як Міхал Сламчэўскі і Тэафіл Магдзінскі. Апошні з іх быў прызначаны Мераслаўскім камандзірам жмудскіх паўстанцаў і кароткі час знаходзіўся ў Расіенскім пав. [258, s. 200–201].

Я. Рэру ўдалося знайсці кола аднадумцаў і сфарміраваць падпольную арганізацыю. Галоўнай сваёй апорай змоўшчыкі лічылі насельніцтва паміж рэкамі Шчарай і Бугам, а сабліва — стралкоў Беларэжскай пушчы. Аднак пасля другой паездкі ў Літву на след Рэра неўзабаве натрапіла расійская паліцыя. 27 лютага 1846 г. у м. Кнышын ён быў арыштаваны, услед за гэтым распачаліся арышты яго саўдзельнікаў. Усяго было арыштавана некалькі дзясяткаў асоб. Вядзенне справы Рэра было даручана адмыслова створанай у Вільні следчай камісіі на чале з віленскім ваенным губернатарам Фёдарам Міркавічам. Паводле прысудаў гэтай камісіі, 14 чал. было прызнана змоўшчыкамі і саўдзельнікамі Я. Рэра: Аніцэты Рэгнер (Рэнігер, Ранье), Аўгустын Сузін, Браніслаў Залескі і інш.; яшчэ 6 чал. было прызнана саўдзельнікамі падпольнай працы Аніцэнта Рэгнера, якую ён вёў незалежна ад Я. Рэра. Апрача таго, у сувязі са знаходжаннем у 1846 г. на землях былога ВКЛ эмісара Т. Магдзінскага, пра што таксама стала вядома камісіі, 8 чал. было таксама прысуджана да розных ступеняў пакарання, у т. л. Антоні Шэмёт, Адольф, Францішак і Юзэфа Працішэўскія, Юльян Урбановіч і інш. [258, s. 201–202].

Найбольш жорскія прысуды былі вынесены Я. Рэру, А. Рэгнеру, Юзафу Багуслаўскаму і Апаліну Гафмайстару. 26 лютага 1848 г. у Вільні быў выкананы прысуд над Я. Рэрам, які атрымаў 1000 удараў шпіцрутэнамі, пасля чаго больш

расійскім уладам прашэнні аб атрыманні амністыі і дазvole вярнуцца ў Мазырскі пав. — у 1832, 1847, 1853 і 1857 гг. Два з іх былі задаволены, аднак у 1847 г. Каневічу дазвалялася вярнуцца толькі пры ўмове, што ён будзе аддадзены пад суд, у выніку чаго ён застаўся жывы ў Францыі, дзе на той час меў невялікую нерухомаму маёмасць. Вярнуўся ён у 1857 г., калі гэта не пагражала якімі-небудзь рэпрэсіямі [гл.: *LVI A. — F. 378. — Ap. 138. — B. 81; НГАБ. — Ф. 320. — Bon. I. — Спр. 366; Ф. 561. — Bon. I. — Спр. 3. — Арк. 63 адв. — 64 адв.; Polski Słownik Biograficzny. — T. 12. — S. 415, i inu.]. Сумненні ў актыўнасці Каневіча на падставе супярэчлівых данясенняў карэспандэнцыі царскай паліцыі выказваў і Д. Файнгаўз [*Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny... — S. 358*].*

за 10 дзён правёў у шпіталі, і быў сасланы на катаргу на 12 гадоў. Праз некалькі дзён — 1 сакавіка — адбылося пакаранне Рэгнера, Багуслаўскага і Гафмайстра, якія пазбаўляліся дваранства і ссылаліся на катаргу (Рэгнер на 15 гадоў, Багуслаўскі на 12, Гафмайстра на 7). Перад адпраўкай над імі публічна была пераламана шпага [258, s. 202–207].

У 1847 г. на землі былога ВКЛ прыбыў у якасці эмісара ПДТ Антоні Вялічка — сын сярэдняга шляхціца з-пад Крэтынгі, што ў сённяшняй Літве, былы афіцэр расійскіх войскаў. На пачатку 1847 г. ён уцёк з Расійскай імперыі ў Прусію, а затым перабраўся ў Францыю. Пасля непрацяглых кантактаў з лагерам А. Чартарыскага ён блізка сышоўся з Цэнтралізацыяй ПДТ. Атрымаўшы ад яе інструкцыі, эмісар у верасні 1847 г. прыбыў праз Гаўр у Клайпеду і вярнуўся ў дом свайго бацькі. Аднак праз сваіх агентаў у Еўропе расійская паліцыя ведала пра прыезд А. Вялічкі і сачыла за ім. У лістападзе 1847 г. ён быў арыштаваны. Пачаткова мужна трымаючыся на допытах, ён не выдаваў сваіх саўдзельнікаў, аднак, маральна зламаны, прапанаваў супрацоўніцтва расійскім уладам у выглядзе шпіянажу ў Еўропе. Гэтая прапанова не прыйшлася даспадобы Мікалаю I, і ваенны суд прысудзіў А. Вялічку да пазбаўлення шляхецтва і пажыццёвых катаржных прац у рудніках. Палявы аўдытарыят 1-й Арміі зацвердзіў прысуд, зменшыўшы толькі тэрмін катаргі да 15 гадоў [207, s. 209–211].

Увесну і ўлетку 1848 г. эміграцыйныя дэмакраты намагаліся ўзняць паўстанне на землях Літвы і Беларусі. Гэтая дзейнасць яшчэ больш ажывілася падчас паўстання ў Княстве Пазнанскім у 1848 г. З канца сакавіка 1848 г. расійскія паліцэйскія органы ўсё часцей атрымоўвалі паведамленні пра новых эмісараў. Напрыклад, 19 красавіка з Прусіі ў Расіенскі пав. перайшлі 5 эмісараў, адзін з якіх — Платон Пасербскі — быў арыштаваны; у траўні да ўладаў дайшлі звесткі пра дзейнасць у Ковенскім пав. эмісара Эдварда Ставінскага, які намагаўся стварыць канспірацыйную арганізацыю [207, s. 242–243]. Аднак, як і раней, дзейнасць эмісараў не прынесла поспехаў. Большасць з іх вымушана была пакінуць радзіму і зноў вярнуцца ў эміграцыю, пэўная частка была арыштавана расійскай паліцыяй.

Дзейнасць на працягу 30–40-х гг. на землях падзеленай Рэчы Паспалітай вялікай колькасці эмісараў ад дэмакратычных арганізацый сутыкалася з памкненнямі А. Чартарыскага, які таксама прэтэндаваў на ролю лідара эміграцыі ва ўзаемаадносінах з радзімай. Прычым эмісары ад дэмакратаў адначасова з іншымі накірункамі сваёй дзейнасці працягвалі весці барацьбу супраць Агэля Лямбэр і стваралі негатывыны вобраз А. Чартарыскага як дзеяча нацыянальна-вызваленчага руху. Лагер прыхільнікаў А. Чартарыскага таксама намагаўся аказаць уплыў на развіццё падзей на радзіме, аднак значных поспехаў на гэтай глебе не дасягнуў. Уся агітацыя 30-х гг. XIX ст. А. Чартарыскага зводзілася, па-сутнасці, да ўмацавання патэнцыялу радзімы:

гаспадарчае развіццё, патрыятычнае выхаванне моладзі, распаўсюджванне асветы і г. д. У поўнай ступені падобная пазіцыя была выказана ў 1837 г. у адозве да землякоў на радзіме. У ёй князь заклікаў да развіцця літаратурных заняткаў, упарадкавання маёнткаў, стварэння прамысловых прадпрыемстваў, ашчаднасці ў выдатках, збору сродкаў, пашырэння школ і да т. п. і адначасова негатыўна выказваўся ў адносінах да *несвоечасовых ці фатальных выбухаў ці змоваў*. Усё гэта павінна было надаваць грамадству карысныя рысы, якія б затым змаглі стаць падрыхтоўкай да ўзброенай барацьбы і аднаўлення незалежнасці Рэчы Паспалітай [434, s. 377–379].

Падобныя дзеянні давалі толькі часовы вынік. Невялікая група патрыятычна настроеных маладых людзей у Вільні на чале са Станіславам Шумскім і Эдвардам Ромэрам ініцыявала ў 1834 г. выданне адозвы *Навуковыя погляды і даследаванні (Wizerunki i Rozstrzysania Naukowe)*, кірунак якой быў блізкі да тэксту Чартарыскага ад 1837 г. У 1836–1837 гг. гэтая група пачала дзейнічаць больш актыўна. Паводле меркавання Е. Скаўронка, магчыма, нават прымала і распаўсюджвала эміграцыйныя выданні, а грошы перасылала ў Парыж. Аднак уплыў эміграцыйных кансерватараў і на гэтую групу быў слабым у параўнанні з агітацыйнай дэмакратыяй. У хуткім часе яна падпала пад уплыў Ш. Канарскага і была разгромлена разам з усёй яе канспірацыяй. Падобным жа чынам заканчваліся намаганні прыхільнікаў Атэля Лямбэр і ў іншых частках былой Рэчы Паспалітай: Галіцыі, Кракаве і Каралеўстве Польскім [434, s. 379–380].

З канца 30-х гг. лагер А. Чартарыскага перайшоў да больш актыўных дзеянняў. У 1839 г. у якасці эмісара з Парыжа выехаў Юзаф Урбановіч — ураджэнец Расіенскага пав., які ў паўстанні камандаваў створаным ім жа атрадам расіенскіх сялянаў. Яго пунктам прызначэння з’яўлялася Жмудзь, але прыбыць туды Урбановіч не здолеў. Арыштаваны ў Прусіі, ён каля года правёў у зняволенні, пасля чаго быў выпушчаны. У 1843 ці 1844 г. у Жмудзь быў высланы А. Чартарыскім Людвік Быстраноўскі. Пасля свайго вяртання ў Парыж ён рэкамендаваў для поспеху будучага паўстання абавязкова вызваліць сялянаў з прыгоннай залежнасці [207, s. 68–76].

Важную ролю перавалачных пунктаў для эмісараў Атэля Лямбэр падчас іх шляху на радзіму адыгрывалі гарады Тыльзіт і Кёнігсберг. У Тыльжы жыў зяць Ю. Урбановіча Дамінік Шымкевіч, а ў Кёнігсбергу — яго брат. Немалую ролю ў кантактах з беларуска-літоўскімі губернямі грала т. зв. скандынаўская агенцыя лагера з цэнтрам у г. Осла, якой з 1840 г. кіраваў інжынер Аляксандр Валігурскі [207, s. 77].

Намаганні прыхільнікаў А. Чартарыскага далі пэўны плён. На землях Беларусі і Літвы імі была створана патаемная канспірацыйная сетка, галоўным чынам з асобаў, якія ўжо былі раней заангажаваны ў патрыятычную дзейнасць і вядомы сваімі манархічнымі поглядамі, вялікую частку з іх складалі мясцовыя памешчыкі. Аднак поспехі ў гэтым накірунку былі дастаткова сціплымі з тае

прычыны, што пасля выкрыцця патаемных арганізацый дэмакратыя ў 30-х гг. паліцэйскі нагляд значна ўзмацніўся, нават патрыёты-памешчыкі не жадалі прымаць удзел у якіх бы то ні было патаемных арганізацыях. Апрача таго, у агітацыі А. Чартарыскага выразна гучаў матыў неабходнасці аграрнай рэформы на радзіме, што таксама разыходзілася з настроямі шмат каго з патрыётаў-кансерватараў [207, s. 78–80].

Пасля падзей 1846 г. эмісарам Атэля Лямбэр даводзілася ствараць канспірацыйную сетку фактычна нанова. Ва ўмовах узмацнення рэпрэсій большая частка ранейшых карэспандэнтаў адышла ад канспірацыйнай дзейнасці альбо не праяўляла актыўнасці. У красавіку 1847 г. у Кёнігсбергу была створана асобная агенцыя для наведвання кантактаў з беларуска-літоўскімі землямі на чале з Феліксам Вянгерскім. Яго галоўнай задачай з’яўлялася агітацыйная праца з мэтай паказаць шляхце марнасць і шкоднасць пазіцыі дамовы з захопнікамі, пераканаць яе ў неабходнасці вызвалення сялянства, прыцягнуць да канспірацыйнай працы яўрэяў. Эмісары А. Чартарыскага павінны былі шукаць людзей, здольных стаць камандзірамі ў будучым паўстанні і павятовымі ці ваяводскімі кіраўнікамі, збіраць інфармацыю пра расійскія войскі, заахвочваць шляхту і сялянаў да назапашвання зброі, збіраць грошы. Аднак, нягледзячы на пэўную актывізацыю дзейнасці, дасягнуць якіх-небудзь істотных вынікаў Атэлю Лямбэр не ўдалося. Яго эмісары так і не змаглі выйсці па-за межы вузкага кола, у якім яны дзейнічалі, і не толькі не ўзмацнілі пазіцыі А. Чартарыскага на радзіме, але і не аднавілі ранейшую канспірацыйную сетку [207, s. 201–204].

Увогуле, Д. Файнгаўз на падставе сабраных звестак называў прозвішчы 25 эмісараў ад дэмакратычнага лагера эміграцыі і 6-ці ад лагера А. Чартарыскага, якія ў 1840–1849 гг. дзейнічалі на землях Беларусі і Літвы¹ [207, s. 345–346]. Аднак у гэты спіс не ўнесена значная колькасць эмісараў, якія не трапілі ў рукі расійскай паліцыі і не пакінулі мемуарных ці эпістальярных твораў, дзе была б апісана іх дзейнасць.

Паражэнне рэвалюцыйных выступленняў і разгром канспірацыйных арганізацый ва ўсіх частках падзеленай Рэчы Паспалітай (Галіцыя, Кракаў, Каралеўства Польскае, Княства Пазнанскае, *забраныя землі*) у канцы 40-х гг. стала прычынай дэмаралізацыі як дэмакратычнага лагера эміграцыі, так і Атэля Лямбэр. У выніку высылка эмісараў з-за мяжы на землі Беларусі і Літвы пасля падзей *Вясны Народаў* спыняецца. У канцы 50-х і тым больш на пачатку 60-х гг. XIX ст. пасля смерці кн. А. Чартарыскага і І. Лявелея і адыходу ад актыўнай дзейнасці значнай часткі вядомых дзеячаў-дэмакратыяў у сувязі са сталым узростам, эміграцыя амаль перастае ўплываць на развіццё грамадска-

¹ Трэба, аднак, заўважыць, што сам Д. Файнгаўз насупраць 5-ці прозвішчаў эмісараў ад дэмакратыяў і 2-х ад кансерватараў паставіў знак пытальніка. Гэта азначала, што наконт некаторых асобаў няма ўпэўненасці ці пра іх дзейнасць у якасці эмісараў, ці пра функцыянаванне іх на тэрыторыі Беларусі і Літвы. Сярод іх, напрыклад, ёсць таксама і вышэйзгаданы Ф. Кяневіч.

палітычнага руху на радзіме. Як адзначаў С. Калембка, *улетку 1863 г. Вялікая Эміграцыя, разумеемая як сукупнасць польскіх незалежніцкіх выгнаннікаў 1831, 1849 і 1856 гг., якія стала жылі і дзейнічалі ў Заходняй Еўропе, нягледзячы на яе нядаўнія палітычныя, прапагандыскія, вайсковыя намаганні, канчаткова перастала сур'ёзна лічыцца* [261, s. 389].

Такім чынам, на працягу 30–40-х гг. асноўнай формай уплыву эміграцыі на развіццё грамадска-палітычнага руху ў беларуска-літоўскіх губернях была прысылка эмісараў з мэтай правядзення разведкі ці для непасрэднага фарміравання паўстанцкіх атрадаў альбо канспірацыйных арганізацый. Большая частка эмісараў так і не змагла распачаць актыўных дзеянняў з-за пільнасці расійскай паліцыі. Тыя ж, каму ўдалося дасягнуць пэўных арганізацыйных поспехаў, з цягам часу былі арыштаваны і прысуджаны да суровых пакаранняў, некалькі з іх былі пакараны смерцю. Паражэнне рэвалюцыйных падзей *Вясны Народаў* прывяло да дэмаралізацыі ўсіх лагераў эміграцыі, якая прыняла ў гэтых падзеях самы актыўны ўдзел. З-за названых падзей, а таксама з прычыны адсутнасці істотных вынікаў падобнай тактыкі, у 50-х гг. XIX ст. накіраванне эмісараў на радзіму спынілася.

6. ПІСЬМЕННІЦКАЯ І ВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ У ЭМІГРАЦЫІ ЎРАДЖЭНЦАЎ БЕЛАРУСКА-ЛІТОЎСКІХ ГУБЕРНЯЎ: АГУЛЬНЫ АГЛЯД

З самага пачатку жыцця і дзейнасці па-за межамі радзімы сярод эмігрантаў была шырока распаўсюджана пісьменніцкая дзейнасць. Для гэтага меўся шэраг перадумоў:

1) наяўнасць сярод эмігрантаў вялікай колькасці добра адукаваных асоб; вярта паўтарыцца, у іх ліку апынулася значная колькасць былых студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, вучняў гімназій і іншых навучальных устаноў, якія да пачатку паўстання альбо ўжо скончылі сваё навучанне, альбо яшчэ працягвалі яго;

2) адсутнасць у Францыі, Англіі і іншых заходнееўрапейскіх краінах жорсткай палітычнай цензуры, што дазваляла эмігрантам свабодна публікаваць свае творы, якія ў значнай ступені былі накіраваны супраць Расійскай імперыі і заклікалі да адраджэння Рэчы Паспалітай.

Паражэнне *Экспедыцыі Заліўскага, Sprawy Шымана Канарскага* і іншых канспірацыйных акцый 30–40-х гг. паказала, што эміграцыйныя сродкі ўплыву на грамадска-палітычны рух на радзіме шляхам прысылкі эмісараў не могуць даць значнага плёну з-за рэпрэсіўнай дзейнасці расійскіх уладаў. Таму вялікая ўвага эмігрантаў з 30-х гадоў была скіравана на стварэнне і выданне за мяжой твораў, што ні ў якім разе не змаглі б убачыць свет на землях былой Рэчы Паспалітай, якія адышлі да Расіі, і адпраўкі іх на радзіму.

Ступень важнасці для эміграцыі пісьменніцкай дзейнасці адзначалася яшчэ самімі эмігрантамі. *Нацыянальная Газета У. Плятэра* пісала ў артыкуле *Маральная барацьба*. — *Нашыя майстры слова* у нумары ад 26 верасня 1846 г.: *Не маючы ні мяча, ні войскаў, ні правадыроў, мы не можам весці бітваў для вызвалення сябе з-пад палітычнага ярма; але мы маем маральную зброю, маем маральных жаўнераў і правадыроў, якія, вядучы духоўную барацьбу з ворагамі, могуць захаваць нацыянальны дух ад паланення: а калі ён будзе вольным, надыйдзе палітычная воля. Гэтым нашым маральным мячом ёсць слова, войскам і правадырамі ёсць людзі слова* [451, s. 1141].

Пісьменніцкая і выдавецкая дзейнасць эмігрантаў мела шэраг мэтаў:

1) перамога ў ідэалагічнай барацьбе супраць Расійскай імперыі: прапаганда сваёй справы ў Еўропе, адабрэнне еўрапейскай грамадскай думкай пазіцыі былых паўстанцаў і да т. п.;

2) павышэнне свайго ўласнага матэрыяльнага стану і сацыяльнага прэстыжу.

Пры напісанні твораў уряджэнцамі беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі шчыльна перапляліся дзве тэндэнцыі — уласна літаратура і палітычная прапаганда. Інакш кажучы, назіралася імкненне аўтараў да эстэтычнай прыгажосці сваіх твораў і імкненне да распаўсюджвання сваіх палітычных поглядаў.

На працягу ўсяго часу эміграцыі сярод былых удзельнікаў паўстання з беларуска-літоўскіх губерняў адным з найлепшых развітых з'яўляўся такі від літаратуры, як мемуарыстыка. Пры гэтым вялікая яе тэматычная частка прысвечана падзеям паўстання 1830–1831 гг. Найбольшы ўклад у гэта ўнесла, безумоўна, ТЛРЗ [гл. вышэй], аднак і па-за яго межамі таксама быў напісаны і выдадзены шэраг твораў.

Найбольш было ўспамінаў пра паўстанне ў Белавежскай пушчы. Першым напісаў і выдаў у 1832 г. у г. Безансон свае мемуары пад назвай *Успаміны пра паўстанне ў Белавежскай пушчы* ўраджэнец Гродзенскай губ. Ігнат Крываблоцкі [309]. У 1839 г. у Парыжы выйшла невялікай брашурай *Успаміны пра белавежскае паўстанне* Тамаша Краскоўскага — аднаго з кіраўнікоў белавежскіх паўстанцаў. У сваіх мемуарах ён не толькі апісвае дзейнасць паўстанцаў, але і моцна крытыкуе паводзіны іншых паўстанцкіх камандзіраў у пушчы — Караля Нямцэвіча, Яна Жылінскага і Яўгена дэ Ронкі — за нерашучасць і няўзгодненасць у дзеяннях [303].

Праз працяглы час — у 1863 г. — у Парыжы выдаў свае *Успаміны за 1831 год* Караль Нямцэвіч (1797–03.02.1867). Гэты твор, як піша сам аўтар, быў пачаты яшчэ ў 1832 г. і скончаны ў 1835 г. у Гамбургу. *Успаміны* пачынаюцца з падзей задоўга да паўстання 1830–1831 гг. — з абрання яго брэсцкім маршалкам у 1826 г., а заканчваюцца яго злучэннем з корпусам М. Рыбінскага ў ліпені 1831 г. [400].

Храналагічна адным з першых быў выдадзены ў Парыжы ў 1831 г. Леанардам Ходзькам твор ураджэнкі Навагрудскага пав. Кунегунды Гедройць¹ (1793–24.04.1883) *Польскія нарысы ці асобныя фрагменты і асаблівасці, якія павінны служыць да гісторыі цяперашняй рэвалюцыі Польшчы*, дзе апісваюцца некаторыя падзеі паўстання, сведкам якіх К. Гедройць з'яўлялася [134]. Нарысы напісаны на французскай мове і выдадзены ў той час, калі паўстанне яшчэ не было падаўлена канчаткова. Твор быў скіраваны да еўрапейскай грамадскасці з мэтай атрымання ад яе падтрымкі нацыянальна-вызваленчага руху на землях былой Рэчы Паспалітай, які цярэў паражэнне. Каб не прыцягваць да К. Гедройць увагу расійскай паліцыі, твор выйшаў ананімна. Л. Ходзька ў прадмове назваў аўтара так: *Адна польская дама высокага становішча (Une dame polonaise d'une haute position)* [134, р. V]. Нашмат пазней выйшла яшчэ адна публікацыя К. Гед-

¹ Кунегунда Гедройць яшчэ да паўстання выйшла замуж за Ежы Белаятравіча, і таму яе імя ў *Польскім біяграфічным слоўніку* і каталогах рукапісаў (Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве і Музей літаратуры імя Адама Міцкевіча ў Варшаве) пазначана як *Кунегунда Белаятравіч з Гедройцаў*. Аднак у эміграцыі яна працягвала карыстацца сваім дзявочым прозвішчам, пра што сведчыць яе карэспандэнцыя за 60-я гг. XIX ст. [BN. – Rkps. 2952. – К. 45-54; MLAM. – Rkps. 92. – Т. 1. – К. 4; Rkps. 102. – К. 3-5].

ройць пра паўстанне 1830–1831 гг. Гэта быў яе дзённік, які з'явіўся таксама ананімна ў 1879 г. яшчэ пры яе жыцці ў пазнанскай газеце *Lex (Lech)* пад назвай *Успаміны княжны Г. за 1830 і 1831 гады* [135]. З дастаткова значнымі прабеламі (напрыклад, за прамежак з 8 траўня да 23 ліпеня 1831 г. няма ніводнага запісу), ён ахоплівае падзеі з кастрычніка 1830 г. да 7 жніўня 1831 г., якія адбываліся пераважна ў Варшаве, дзе К. Гедройць жыла з дапаўстанцкіх часоў.

У 1834 г. выйшла ў свет успаміны ўраджэнца Расіенскага пав. капітана Вінцэнта Нешакоця (21.01.1792–1876) пад назвай *Школа бамбардзіраў уночы 29 лістапада, ці адказ В. Н., капітана артылерыі польскіх войскаў, на абвінавачанні, выказаныя яму ў гісторыі Спазера пра польскую рэвалюцыю* [403]. В. Нешакоць быў актыўным удзельнікам падзей Лістападаўскай Ночы ў Варшаве (29 лістапада 1830 г.) і ва ўспамінах апісаў сваю дзейнасць, у т. л. камандаванне Школай бамбардзіраў, і сваё паланенне. Будучы прафесійным вайскоўцам (служыў артылерыстам у войску Княства Варшаўскага, а затым Каралеўства Польскага з 1813 г.), ён у эміграцыі пакінуў пасля сябе яшчэ некалькі твораў, у якіх закранаюцца некаторыя бакі навукі вядзення ваенных дзеянняў. Паселены французскімі ўладамі ў 1833 г. у мясцовасці Мон-дэ-Марсан дэп. Лянд, ён у 1834–1835 гг. чытаў там для эмігрантаў лекцыі па вайскавай навучы. Магчыма, у сувязі з гэтым там у 1835 г. быў выдадзены яго пераклад твора *Аналітычны вобраз самых перадавых камбінацый вайны, напісаны генералам Яміні* [402]. У 1836 г. пасля прыезду ў Парыж ён выдаў таксама невялікую брашуру *Пра сістэму партызанскай вайны, якая з'явілася сярод эміграцыі*, у якой выказаўся за партызанскую вайну толькі ў якасці дапаможнага элемента рэгулярным войскам, без якіх немагчыма, на яго думку, вызваленне айчыны [401].

Блізка да мемуараў пра паўстанне 1830–1831 гг. знаходзяцца гістарычныя творы, якія апісвалі яго. Некаторыя з іх, напісаныя ў першыя гады пасля паражэння, характарызуюцца значнай суб'ектыўнасцю ў апісанні і аналізе падзей. Менавіта такім з'яўляецца твор Міхала Пяткевіча¹ (1803–22.09.1834) *Літва і яе апошняя паўстанне*, які выйшаў у Брусэлі ў 1832 г. [415]. У ім М. Пяткевіч не толькі апісвае найбольш значныя падзеі паўстання на беларуска-літоўскіх землях, але і менш важныя, сведкам якіх ён сам з'яўляўся, напрыклад, сустрэчу з эмісарамі да Нацыянальнага ўрада Леанам Працлаўскім і Міхалам Валовічам (с. 128–129). Выданне яго на французскай мове выразна ўказвае на адрасаванасць твора еўрапейскай грамадскасці і ставіць яго ў шэраг іншых франкамоўных твораў пра тыя ці іншыя падзеі паўстання [441, с. 397]. Тут жа неабходна згадаць Юзафа Заліўскага і яго твор *Польская рэвалюцыя 29 лістапада 1830 года*, што з'явіўся ў Парыжы ў 1832 г. [478].

Да ліку актыўных папулярызатараў польскай справы ў Еўропе належыць ураджэнец Свянцянскага пав. Юзаф Страшэвіч (?–05.05.1838). У 1832 г. ён

¹ М. Страшэўская памылкова прыпісвае гэтую працу ўраджэнцу г. Мінска Мэдарду Пяткевічу [Straszewska M. *Życie literackie Wielkiej Emigracji...* – S. 397].

выступіў адным з ініцыятараў выдання, а таксама сакратаром рэдакцыі газеты *Успаміны пра Польшчу (Souvenirs de la Pologne)*, якая стала першай франкамоўнай газетай эміграцыі ў Парыжы [441, s. 273; 443, s. 74–80]. У гэтым жа годзе ён выдаў вялікую паводле аб'ёму (каля 1 тыс. старонак дастаткова шырокага фармату, якасныя папера і друк) франкамоўную працу *Палякі і Польшкі рэвалюцыі 29 лістапада 1830 года*, якая ўяўляе сабой першы біяграфічны слоўнік удзельнікаў паўстання [440]. У ёй пададзены біяграфы найбольш актыўных і вядомых паўстанцаў аб'ёмам ад паасобных да некалькіх дзясяткаў старонак кожная. Пры гэтым усе біяграфы (за некалькімі выключэннямі) суправаджаюцца партрэтнай выявай (літаграфіяй) апісваемай асобы і яе ўласным подпісам аўтографам. Сярод іх ёсць і больш за 10 ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў, у т. л. камандзіры паўстанцкіх атрадаў Юльёш Гружэўскі, Вінцэнт Матушэвіч, Якуб Шрэтэр, Юзаф Кашыц, Юзаф Зянковіч і інш. Самой эміграцыйнай зборнік быў прыняты неадназначна. Неглядзячы на тое, што ў цэлым ацэнка была станоўчая, Ю. Страшэвіча крытыкавалі як эміграцыйныя кансерватары, да кола якіх ён належаў, так і дэмакраты. І адныя, і другія ставілі яму ў віну размяшчэнне ў зборніку біяграм некаторых асобаў, якія не былі таго вартыя ў параўнанні з іншымі [441, s. 284–285]. Тым не менш у 30-х гг. гэтая праца была перакладзена на некалькі іншых еўрапейскіх моў: італьянскую, нямецкую, англійскую.

Папулярызаваная польскай справы ў Еўропе была прысвечана таксама франкамоўная праца Ю. Страшэвіча *Эмілія Плятэр. Яе жыццё і смерць* [438], выдадзеная ў Парыжы ў 1835 г. і перавыдадзеная на англійскай мове ўжо пасля яго смерці ў Нью-Ёрку ў 1843 г. пад назвай *Жыццё графіні Эміліі Плятэр* [439]. Значная частка гэтага твора прысвечана паказу падзей на землях былога ВКЛ да і падчас паўстання 1830–1831 гг.: віленскія вучнёўскія таварыствы, ваенныя дзеянні паўстанцаў і г. д.

Пэўную вядомасць набыў Ю. Страшэвіч і як выдавец. У 1835 г. ім была надрукавана на французскай мове 3-томная праца І. Лявелева *Нумізматыка сярэднявечча* [311]. Затым ён намерваўся працягнуць і ўжо пачаў рыхтаваць да выдання працу І. Лявелева *Гісторыя Польшчы*, але падчас гэтага памёр у Парыжы [268, s. 517].

З цягам часу ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў пераходзілі ад апісання дзейнасці ў паўстанні да апісання свайго жыцця ў эміграцыі. У выніку актыўна пачала развівацца мемуарыстыка, галоўным прадметам якой была сама эміграцыя. Як правіла, усе гэтыя творы не выдаваліся сваімі аўтарамі і заставаліся ў рукапісах. Адным з самых аб'ёмных з'яўляецца дзённік ураджэнца Слонімшчыны Юзафа Альфонса Патрыкоўскага (1805–03.08.1863). У ім апісаны падзеі жыцця ў гг. Безансон і Каан у 1832–1836 гг. і Парыжы ў 1841, 1848, 1850, 1853–1859 гг. [422]. Багатыя мемуары пакінуў пра свае філамацкія часы, А. Міцкевіча і пра падарожжы ў эміграцыі па Еўропе і Паўднёвай Амерыцы вядомы навукоўца Ігнат Дамейка [194]. Часткова яны былі выдадзены яшчэ пры яго жыцці [192; 195;

199]. Свае ўспаміны пра эміграцыю пакінулі таксама Ф. Уратноўскі [395; 469], Уладзілаў Лясковіч [162], Ю. Урсын-Нямцэвіч [399], Я. Янушкевіч [19; 254; 268], Тадэвуш Юзаф Хамскі [175], А. Калыска [384, t. 1, s. 43] і інш.

Апрача мемуарыстыкі і шчыльна з ёй звязаных гістарычных даследаванняў, іншыя творы эмігрантаў з Беларусі і Літвы маюць паміж сабой слабую сувязь. Кожны з аўтараў абіраў сабе прадмет апісання, даследавання ці аналізу ў адпаведнасці са сваімі асабістымі схільнасцямі. У сувязі з гэтым у далейшым варта сканцэнтраваць увагу на асобных пісьменніках і выдаўцах.

Істотны ўклад у пісьменніцтва *Вялікай эміграцыі* ўнёс Міхал Ходзька (1808–22.05.1879). У 1832–1833 гг. ён прымаў удзел у *Экспедыцыі Заліўскага*, што наклала моцны адбітак на яго творчасць. Яго першым творам, выдадзеным у эміграцыі, з'яўляецца палемічная брашура *Экспедыцыя ў Польшчу ў 1833 годзе, напісаная адным з эмісараў*, надрукаваная ў 1835 г. у Парыжы. У ёй М. Ходзька падаў сваё бачанне гэтай акцыі, выказаўшыся адназначна ў абарону Ю. Заліўскага і моцна крытыкуючы арыстакратычны лагер у эміграцыі, які супрацьдзейнічаў экспедыцыі. Пры гэтым М. Ходзька выразна і свядома ідэалізуе дзейнасць эмісараў [187]¹.

У 1841 г. М. Ходзька выдаў свой найбольш значны паэтычны твор — паэму *Дзесяць вобразаў з партызанскай экспедыцыі ў Польшчу 1833 года* [178]. На пачатку твора змешчана прысвячэнне Міхалу Валовічу — сябру М. Ходзькі. Дзеючымі асобамі твора з'яўляюцца многія рэальныя ўдзельнікі экспедыцыі, а таксама некалькі асобаў, якія ўяўляюць сабой зборныя вобразы. Паэма хаця і напісана як выразна рамантычны літаратурны твор, але адначасова з'яўляецца і палемічным памфлетам, і гістарычным нарысам. Аўтар, будучы глыбока перакананым дэмакратам, знішчальна крытыкуе сваіх палітычных апанентаў з арыстакратычнага лагера, дзеянні якіх, на яго думку, былі здрадай нацыянальнай справе. Апрача таго, да 143 старонак паэмы змешчаны 130 старонак дадаткаў і тлумачэнняў, у якіх выказаны асабістыя адносіны да той ці іншай падзеі, асабістыя палітычныя погляды, а таксама пададзены некаторыя дакументы з часоў экспедыцыі і гістарычныя факты.

У 40-х гг. М. Ходзька падпаў пад уплыў рэлігійнага вучэння Андрэя Тавянскага², што адбілася на яго паэзіі. У 40–70-х гг. ім быў выдадзены шэраг паэтычных твораў — вершаў і паэм — у выразным хрысціянска-маралізатарскім накірунку: *Два акта, Возера цудаў, Легенда пра Медэя з XVI стагоддзя, Ноч нілігрыма, Яны — гэта мы, Шыман Канарскі* [177; 179; 180; 181; 182; 184].

¹ Апрача гэтай палемічнай брашуры, М. Ходзька з'яўляецца аўтарам твора *Успаміны пра экспедыцыю ў Польшчу ў 1833 г., напісаныя паводле нататак пасля вяртання ў Парыж у 1835–1836 гг. (Pamiętnik wyprawy do Polski 1833 r. spisany z notatek po powrocie do Paryża 1835–1836)*. Рукапіс трапіў пасля яго смерці ў зборнік Раперсвільскага музея, у 1927 г. быў перавезены ў Нацыянальную бібліятэку ў Варшаве і загінуў падчас Другой Сусветнай вайны.

² Пра форму і сутнасць рэлігійнага вучэння А. Тавянскага гл.: *Górski K. Mickiewicz-Towiański. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. — 172 s.; Szpotanski S. Andrzej Towiański. Jego życie i nauka. — Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1938. — 295 s.; Witkowska A. Towiańczyk. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. — 250 s.*, і інш.

Самым значным праявітым творам М. Ходзькі можа лічыцца *Адам Міцкевіч і Польскі Легіён у Італіі. Успаміны пра сорак восьмы год*, які выйшаў у 1862 г. у Парыжы [176]. Як ужо было сказана вышэй [гл.: 2.2], у 1848 г. А. Міцкевіч сфарміраваў у Італіі т. зв. Польскі легіён. М. Ходзька належаў да найбольш гарачых прыхільнікаў гэтай ідэі, займаючыся як вярбоўкай у Легіён эмігрантаў у Францыі, так і арганізацыяй яго ў Італіі [267]. Пасля паражэння гэтай акцыі, ён у 1850 г. у Познані апублікаваў свае нататкі пад назвай *Сем лістоў пра польскі легіён у Італіі* [183]. Аднак, на думку Ходзькі, яны засталіся няпоўнымі. У выніку ў 1862 г. ён здзейсніў іх перавыданне з уласнымі дадаткамі і каментарыямі, якія перавышаюць аб'ём саміх лістоў, і ў якіх ён выступае не столькі як мемуарыст, колькі як гісторык Легіёна. Прычым у поле яго ўвагі трапляюць падзеі задоўга да 1848 г., напрыклад, большая частка дадатку да першага ліста прысвечана супрацоўніцтву А. Міцкевіча з А. Тавянскім. Таксама ў дадатках змешчаны некаторыя гістарычныя дакументы, якія тычыліся гісторыі Легіёна. Аднак да лістоў М. Ходзькі як да крыніцы даследавання неабходна ставіцца крытычна. Яшчэ галоўны біёграф А. Міцкевіча — яго сын Уладзіслаў — адзначаў, што яны поўныя *недакладнасцяў і празмерных пахвалаў*, а М. Ходзька *пісаў і пра падзеі, сведкам якіх не быў, некаторыя падрабязнасці прыхваляў* [385, т. 4, с. 23, 155].

У эміграцыі М. Ходзька выступіў таксама ў якасці гісторыка-біяграфіста. Храналагічна першымі былі ім напісаны жыццьяпісы М. Валовіча і А. Завішы — удзельнікаў экспедыцыі Ю. Заліўскага, — якія выйшлі ў серыі *Usque ad finem*¹. *Нацыянальныя жыццьяпісы апошніх ста гадоў* [185]. Аднак пры гэтым М. Ходзьку цікавіла не толькі апісанне жыцця гэтых асобаў, але і стварэнне рамантычнага вобразу змагароў-пакутнікаў. Да біяграфіі ён дадаў таксама ўрыўкі са сваёй паэмы *Дзесяць вобразаў* з апісаннем мужнай смерці патрыётаў.

У 1862 г. пад адной вокладкай з апаведам пра Легіён А. Міцкевіча М. Ходзька выдаў *Жыццё Гната Хадкевіча*, у якім падаў біяграфію былога студэнта Віленскага ўніверсітэта, удзельніка паўстання і эмігранта, з якім ён быў знаёмы асабіста і супрацоўнічаў у Італіі ў 1848 г. [176, с. 142–165]. У гэтым жа годзе асобнай брашурай выйшла яго праца *Жыццё Раймунда Рамбялінскага* — аднаго з патрыётаў і вышэйшых чыноўнікаў Княства Варшаўскага і Каралеўства Польскага [188]. Да абедзвюх гэтых прац дададзены некаторыя дакументы, якія тычыліся апісваемых асобаў.

М. Ходзька выступіў у эміграцыі таксама і як перакладчык. На пачатку 40-х гг. ён пераклаў на польскую мову твор французскага публіцыста і літаратара Рабэра Лямэнэ *Словы аднаго крыжсакі (Paroles d'un croisant)* і, атрымаўшы маральную падтрымку ад аўтара, намерваўся выдаць свой пераклад пад назвай *Прадвесці Лямэнэ*. Для збору сродкаў на выданне ён у 1843 г. звярнуўся да эміграцыі з адозвай падпісвацца за пераклад [186]. У сувязі з тым, што нічога невядома пра падобную публікацыю, магчыма выказаць меркаванне, што рэалізаваць гэты праект так і не ўдалося.

¹ «Да самага канца» (лац.).

Найбольш знакамітым у эміграцыі паэтам і байкапісцам сярод выхадцаў з беларуска-літоўскіх губерняў з'яўляецца ўраджэнец Вільні Антоні Гарэцкі (1787–18.09.1861). Ён набыў вядомасць сваімі паэтычнымі творамі яшчэ да паўстання. Сярод іншага яму належыць напісанне і выданне верша ў гонар генерала Грабоўскага, які палёў у бітве пад Смаленскам у 1812 г. [218]. За патрыятычную накіраванасць сваёй творчасці ён быў часова зняволены ў Варшаве ў 1828 г. і вывезены ў Вільню. У эміграцыі А. Гарэцкі — адзін з самых пленных літаратараў. У 30–60-х гг. у Францыі ім было выдадзена каля 10 зборнікаў вершаў і баек, у т. л. *Паэзія Ліцвіна* (1834 г.), *Польскі каласок ці новы томік паэзіі* (1843 г.), *Разнастайнасці* (1861) і інш., і яшчэ некалькі твораў выйшлі асобнымі брашурамі [217; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 226; 230; 232; 233; 234; 235; 236; 237]. Накірунак яго творчасці магчыма акрэсліць як маральна-патрыятычны. Галоўная яе мэта — павышэнне маральнага ўзроўню барацьбітоў за адраджэнне Рэчы Паспалітай і вызваленне айчыны.

Пэўную частку твораў Гарэцкага складаюць вершы, прысвечаныя тым ці іншым асобам, сярод якіх сустракаецца значная колькасць яго землякоў-ліцвінаў: Канстанцін Гарубовіч, Аляксандр Есьман, Караль Нямцэвіч, Цэзар Плятэр і інш. У некаторых з падобных твораў ён звяртаецца да гэтых асобаў з крытыкай іх дзеянняў. Напрыклад, у ліпені 1852 г. ён напісаў верш *Да Юзафа Кашыца*, у якім ушчувае таго за марнатраўства [141, к. 34–35]. Таксама вершы Гарэцкага з'яўляюцца адказам на некаторыя падзеі, што выклікалі ў эміграцыі вялікі рэзананс, напрыклад, экспедыцыя Ю. Заліўскага (верш *Да братаў, што пайшлі змагацца* (1833 г.)) ці выданне царскай амністыі ў 1856 г. (байка *Амністыя* (1857 г.) і верш *Да адступнікаў эміграцыі* (1856 г.)). Некаторыя творы, выдадзеныя А. Гарэцкім у эміграцыі, былі напісаны яшчэ да паўстання, пераважна ў 20-я гг. Апрача асобных зборнікаў і брашур, свае творы ён выдаваў на старонках эміграцыйнай прэсы, дасылаў у лістах эмігрантам, чытаў на шматлікіх урачыстасцях (у т. л. у выглядзе рыфмаваных тостаў і імправізацый) і да т. п. Высока ацаніў творчасць А. Гарэцкага Леан Зянковіч, які ў сваіх прачытаных у Парыжы лекцыях па польскай літаратуры адзначаў, што яго байкі і вершы *заўжды суправаджаюцца ўласцівай яму жывасцю і самым высакародным пачуццём, адзнакай вартасці якіх з'яўляецца той найбольш красамоўны доказ, што яны ёсць у руках усіх нілігрымаў* [497, т. 1, с. 228]. Значная папулярнасць твораў А. Гарэцкага стала падставай таго, што ў 60–80-х гг., ужо пасля смерці аўтара, выйшла некалькі перавыданняў яго паэтычных зборнікаў [216; 225; 227; 228; 229].

Гарачыя палітычныя палемікі, якія цягнуліся ўвесь час у эміграцыі, далі ў сваю чаргу таленавітых палемістаў. Да іх шэрагу належалі Віктар Гэльтман і Леан Зянковіч.

Ураджэнец Брэсцкага пав. В. Гэльтман (23.12.1796–16.07.1874) яшчэ да эміграцыі меў вопыт выдання палітычных твораў і публіцыстыкі. У 1819–1820 гг., падчас сваёй вучобы ў Варшаўскім універсітэце, ён уваходзіў у склад

некалькіх патаемных арганізацый і рэдагаваў газету *Польская Дэкада* (*Dekada Polska*), дзе выйшлі яго першыя палітычныя артыкулы. У 1821 г. ён быў арыштаваны за выданне Канстытуцыі 3 траўня і ўключаны шарагоўцам у літоўскі корпус. У эміграцыі ён адным з першых — у 1832 г. — уступіў у ПДТ і заставаўся ў яго складзе да яго самароспуску ў 1863 г. Гэльтман шматразова абіраўся ў склад Цэнтралізацыі і з'яўляўся, паводле яго ўласных словаў, галоўным ідэолагам таварыства. У 1833 г. сумесна з іншым буйным дзеячам дэмакратычнага руху Янам Непамуцэнам Яноўскім у г. Бурж выйшла яго першая ў эміграцыі праца *Кароткі Палітычны Катэхізіс*. У 1836 г. ён выступіў рэдактарам *Вялікага маніфеста* ПДТ [167, t. 2, s. 147; 449, s. 220–222].

40-я гг. сталі найбольш плённым перыядам для публіцыстычнай дзейнасці В. Гэльтмана. У гэты час ён уваходзіў у склад рэдакцыі двух буйных органаў ПДТ — *Выдання Польскага Дэмакратычнага Таварыства* (*Pisma Towarzystwa Demokratycznego Polskiego*) і *Польскага Дэмакрата* — і адначасова з'яўляўся адным з найбольш актыўных іх аўтараў. У названых выданнях друкуюцца такія яго артыкулы, як *Паўстанне 1830–1831, Вера ў асобаў і вера ў прынцыпы, Шляхта і рэвалюцыя, Улада ў паўстанні* і інш. Часам публікацыі дасягалі істотнага аб'ёму [122; 449, s. 220–222].

У 1847 г. падчас падзей *Вясны Народаў* В. Гэльтман сумесна з Л. Зянковічам [гл. ніжэй] у Парыжы выдаў працу *Божыя словы да польскага народу*. У ёй, апрача разважанняў у выразна хрысціянска-дэмакратычным накірунку, аўтары змясцілі заклік да ўсяго насельніцтва зямель былой Рэчы Паспалітай да паўстання: *Няхай уся Польшча будзе лагерам, а кожны горад, кожная вёска, і кожны дом, і кожная хата няхай будзе паўстанцкай майстэрняй, каб Бог бачыў з вышыні Нябёсаў, што ва ўсёй Польшчы ніхто абывакавым і ніхто нявыкарыстаным для паўстання не з'яўляецца* [243, s. 117]. Тут жа даваліся практычныя парады па вядзенні ваенных дзеянняў: як будаваць барыкады, арганізоўваць забеспячэнне войска, адступаць і атакаваць і да т. п. На думку аўтараў, праца павінна была пасадазейнічаць разгортванню паўстанцкага руху, у першую чаргу ў Галіцыі. У 1848 г. выйшла другое яе выданне.

У 1848 г. В. Гэльтман выехаў у якасці прадстаўніка ПДТ у Галіцыю. Тут ім была заснавана *Станіславаўская Газета* (*Dziennik Stanislawowski*), якая выкарыстоўвалася для прапаганды дэмакратычных ідэй. У ёй выйшлі такія яго артыкулы, як *Аб праектах арганізацыі ўласнасці ў Польшчы, Погляд на унутранае і знешняе становішча Галіцыі з палітычнага пункту гледжання, Цэнтральная Народная Рада і іншыя рады* і інш.

З паражэннем *Вясны Народаў* і палітычнай апатыяй, якая надышла пасля яго, звязана змяншэнне публіцыстычнай дзейнасці В. Гэльтмана. Ад баталій са сваімі палітычнымі апанентамі ён перайшоў да спробаў асэнсавання дэмакратычнага здабытку ў эміграцыі і гісторыі Польшчы. Сярод іншага ён займаўся складаннем *Сінаптычных табліц польскай гісторыі*, але выдаць іх яму ўдалося толькі часткова

[242]. Таксама Гэльтман заняўся перавыданнем сваіх палемічных твораў. У 1865 г. у Лейпцыгу выйшла публікацыя *Польская эміграцыя з 1831 да 1863 года. Кароткі гістарычны нарыс*, якая з'яўляецца перадрукам яго аб'ёмнага твора *Арганізацыя эміграцыі* [240]. Хаця ў назве і заяўлена, што праца з'яўляецца гістарычнай, аднак яна ўяўляе сабой хутчэй палемічны твор, у якім немалая ўвага нададзена крытыцы эміграцыйных кансерватараў. У 1866 годзе таксама ў Лейпцыгу была надрукавана наступная яго праца — *Польская дэмакратыя ў эміграцыі. Урыўкі з твораў В. Гэльтмана* [241]. Яна таксама ў значнай ступені прысвечана прапагандзе дэмакратычных ідэй і дазваляе ацаніць багацце эміграцыйнай публіцыстыкі аўтара.

Вялікім аўтарытэтам у дэмакратычнай плыні эміграцыі карыстаўся таксама ўраджэнец Пружанскага пав. і былы студэнт Варшаўскага ўніверсітэта Леан Зянковіч. Яшчэ падчас вучобы ён выдаў *Успаміны для Прыгожага Полу*. Пасля паражэння паўстання Зянковіч пэўны час знаходзіўся ў Францыі, дзе прыняў удзел у падрыхтоўцы *экспедыцыі Заліўскага* і перабраўся ў Галіцыю. З паражэннем акцыі ён прыбыў у Кракаў, дзе ў 1835 г. з'яўляўся адным з выдаўцоў *Усеагульнай Газеты Навук і Мастацтваў* (*Powszechny Dziennik Nauk i Umiejętności*) і рэдактарам *Вясковага Даведніка* (*Przewodnik Wiejski*). У 1836 г. пасля акупацыі Кракава ён вярнуўся ў Галіцыю, дзе быў зняволены паліцыяй і каля 1 года правёў у турме. Пасля вызвалення у 1837 г. вярнуўся ў Францыю [449, s. 813].

Тут першым творам Зянковіча стала палемічная брашура *Адпраўка наслаці слова пілігрыма*, якая была напісана ў стылі Евангелля і накіравана супраць яго палітычных апанентаў з кансерватыўнага лагера [489]. Брашура атрымала самую станоўчую ацэнку ў *Польскім Дэмакрате* [441, s. 260]. Затым было выпушчана папулярызатарскае выданне *Польскі народ, ці дакладнае апісанне яго традыцый, звычаяў і ўбораў* [487]. У гэтым альбоме змешчаны каляровыя выявы жыхароў розных частак былой Рэчы Паспалітай у традыцыйных народных уборах, да якіх былі дададзены вялікія артыкулы (самы аб'ёмны — да артыкула *Ліцвіны*), дзе апісаны гісторыя той ці іншай мясцовасці, маральныя норавы яе жыхароў, іх рэлігія, традыцыі і г. д. У 1841 г. для еўрапейскай грамадскасці альбом быў перавыдадзены на французскай мове [485].

З 1839 па 1845 гг. Л. Зянковіч з'яўляўся рэдактарам і аўтарам сатырычнай газеты ПДТ *Pszonka*. Напрыканцы выхаду газеты ён выпусціў *Альбом Pszonki* — зборнік найбольш яркіх артыкулаў з гэтага перыядычнага выдання [482]. У ім не толькі ў сатырычнай форме востра крытыкаваўся арыстакратычны лагер, але і прапагандаваліся дэмакратычныя ідэі: *Польшча, незалежная праз сваю унутраную моц, незалежна ад якіх-небудзь знешніх абставінаў; Польшча праз поўнае вызваленне духа і цела яе Народу, інакш кажучы, Польшча, утвораная на Народным Усяўладдзі, у самым шырокім значэнні гэтага выразу — вось прынцыповы дагмат яго* [ПДТ — аўт.] *веры, першае і апошняе слова яго навукі, пачатак і канец усіх яго намаганняў, увесь план яго пабудовы* [482, s. V–VI]. Часам артыкулы набывалі выгляд фантастычнага апавядання, у якім праводзіліся паралелі з сучаснай Л. Зянковічу сітуацыяй.

У 1847 г. ім быў выдадзены на французскай мове жыцццяпіс нядаўна памерлага (05.01.1845) ураджэнца Слонімскага пав. генерала Казіміра Малахоўскага. У ім дастаткова падрабязна на 24 старонках пададзены ўсе асноўныя ваенныя дасягненні генерала, а ў якасці дадатка змешчаны прамовы эмігрантаў (у т. л. і аўтара) на яго пахаванні і адкрыцці помніка на магіле і апісанне самога помніка [484].

У гэтым жа годзе Л. Зянковіч публічна абвясціў пра свой намер [491], а ў наступным 1848 годзе выдаў першы том працы *Палітычны агляд пісьменства польскай эміграцыі* [492]. У ёй Л. Зянковіч адзначаў: *Польская Эміграцыя сваім удовільным грошам выставіла бібліятэку, на якую іншыя народы ў сваім звычайным становішчы павінны складацца стагоддзямі, — і бібліятэку вельмі знакамітую не толькі колькасцю тамоў, але і важнасцю іх зместу* [492, s. 5]. У працы прапанавана класіфікацыя ўсёй пісьменніцкай дзейнасці *Вялікай эміграцыі*. Яна падзелена на групы: *Паэты і Раманісты, Гісторыкі, Філасафы і сацыялісты, Тактыкі і стратэгі, Палітыкі і публіцысты, Журналістыка*. Усяго павінна было выйсці пяць кніг у трох тамах, але падзеі *Вясны Народаў*, у якіх Л. Зянковіч прыняў самы актыўны ўдзел, перапынілі гэтае выданне.

У 1848 г. ён дзейнічаў у Кракаве ў якасці эмісара ПДТ. Гэта быў перыяд яго актыўнай публіцыстычнай творчасці. Для прапаганды сваіх ідэй Зянковіч выпускаў газету *Агляд (Przegląd)*. У гэтым жа годзе ў Кракаве выйшла яго палемічная брашура *Польскі сялянін, як гэта бывала раней, а таксама сённяшні стан пад нямецкім урадам у Галіцыі* [493]. Галоўным чынам яна была накіравана на паяднанне сялянаў-русінаў з польскай шляхтай у Галіцыі, што дазволіла б ім кансалідаваць свае сілы ў барацьбе супраць немцаў. Пры гэтым Л. Зянковіч выразна рамантызуе часы Рэчы Паспалітай — у брашуры паказана, што ў тыя часы сяляне і шляхта нібыта жылі ў міры і згодзе. У 1849 г. выйшла наступная палітычная брашура — *Палітычныя лісты Леана Надвіслайскага. Ліст 1. Наш цяперашні стан* [486], у якой змешчаны прапаганда дэмакратычных ідэй і палітычныя заклікі. Акрамя гэтага, аўтар выступае за як мага шырэйшае распаўсюджванне адукацыі сярод насельніцтва, што, на яго думку, прывядзе ў сваю чаргу да вызвалення Рэчы Паспалітай [486, s. 13].

Паражэнне *Вясны Народаў* выклікала працяглы перыяд блукання Л. Зяновіча па розных краінах, пасля чаго ён у 1855 г. ізноў вярнуўся ў Парыж. Тут у 1859 г. ён выступіў рэдактарам серыі *Usque ad finem. Нацыянальныя жыццяпісы апошніх ста гадоў*, у якой выходзілі біяграфіі вядомых ураджэнцаў зямель былой Рэчы Паспалітай — Тамаша Зана, Тадэвуша Касцюшкі, Зыгмунта Красінскага і інш. Яго ж аўтарству належыць напісаны для названай серыі жыццяпіс Шымана Канарскага [494].

У гэтым жа годзе ён вярнуўся да сваіх даследаванняў польскай літаратуры і пачаў выкладаць яе курс у Коле навуковых таварыстваў (фр. — *Cercle de sociétés savantes*). У 1867 г. тэксты яго лекцый былі апублікаваны ў двух тамах пад назвай

Палітычныя выявы польскай літаратуры [497]. Яны ўяўляюць сабой першае комплекснае даследаванне літаратуры *Вялікай эміграцыі*. Прычым часта Л. Зянковіч канцэнтруе сваю ўвагу не столькі на літаратурных творах, колькі на палітычных падзеях, якія выклікалі іх напісанне. Гэта яскрава відаць на прыкладзе шостага лекцыі, цалкам прысвечанай *Экспедыцыі Заліўскага і Справе Шымана Канарскага*. У ёй больш апісваецца пакаранне Ш. Канарскага, чым уласна літаратурны працэс.

У першыя гады пасля паўстання 1863–1864 гг. у выдавецтве Фрыдрыхска-Бракаўскага ў Лейпцыгу Л. Зянковіч выдае адразу некалькі твораў. У 1864 г. выйшлі *Вечары Ляха з Ляхаў, ці апавяданні пры каміне старога польскага літаратара* [495]. У кнізе аўтар адначасова выступае рамантычным эсэістам, які разважае над *добрымі старымі часамі*, гісторыкам, які раскрывае сістэму адукацыі ў Рэчы Паспалітай і яе землях пасля падзелаў, біяграфістам, які даследуе жыццё і дзейнасць некаторых асобаў, што ўнеслі значны ўклад у адукацыю Рэчы Паспалітай (Францішка Карпінскага, Станіслава Канарскага, Гуга Калантая і інш.), і мемуарыстам, які апісвае часы вучобы ў Свіслацкай гімназіі і падарожжа ў Варшаву для вучобы ва ўніверсітэце. Трапляюцца ў ёй і вершаваныя ўрыўкі, якія часам займаюць да некалькіх старонак.

У 1864–1865 гг. Л. Зянковіч здзейсніў выданне 4-томнага зборніка *Палітычныя выявы гісторыі польскай дзяржавы* [496]. У ім сабраны два гістарычныя творы Яна Альцыцты (т. 1) і Эдмунда Хаецкага (т. 3), а таксама крыніцы па гісторыі Польшчы з 1831 па 1848 гг. (т. 2) і па гісторыі падзей *Вясны Народаў* 1848 г. на землях былой Рэчы Паспалітай (т. 4). Гістарычныя творы не былі напісаны адмыслова для гэтага зборніка, у ім яны перавыдадзены з дадаткамі і выпраўленнямі.

У 1865 г. выйшла яшчэ адна кніга Л. Зяновіча — *Маляўнічы народны падарунак* [488]. У прадмове, якая капіруе стыль Евангелля, зноў гаворыцца пра патрэбу ўсеагульнай народнай адукацыі як сродка для палітычнага вызвалення краіны і сацыяльнага вызвалення сялянства. У кнізе, якая складаецца з невялікіх раздзелаў, змешчаны вясковыя песні і прымаўкі, гістарычныя даты, парады па гаспадарцы, невялікія апаведы пра асобныя з’явы вясковага жыцця (*Пра вёску, Пра будынку і г. д.*). Асобна гаворыцца пра запасы харчавання і прыправы да яго (*Гародніна, Мясца, Хлеб, Мёд, Грыбы і да т. п.*), рэцэпты гатавання і захоўвання страў. Увогуле, кніга была скіравана да сялян і прызначана палепшыць яго існаванне.

Некаторыя ўраджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі набылі вядомасць не толькі як майстры пяра, але і як выдаўцы твораў іншых аўтараў. Пра важнасць гэтай дзейнасці сведчыць той факт, што, паводле М. Страшэўскага, у 1839 г. у Францыі налічвалася 125 друкароў сярод эмігрантаў з зямель былой Рэчы Паспалітай і яны з’яўляліся *самай шматлікай прафесійнай групай эміграцыі* [441, s. 199]. З іх шэрагу ў першую чаргу варта згадаць ураджэнца Слуцкага пав. Яўстаха Янушкевіча. Займацца выдавецкай дзейнасцю ён пачаў з першага года эміграцыі. У 1832 г. ён стаў выдаўцом газеты *Польскі Пілігрым (Pielgrzym Polski)*, адначасова з’яўляючыся кіраўніком яе рэдакцыі

і адказным за адміністрацыйна-тэхнічны бок. Газета была шчыльна звязана з ТЛРЗ і выходзіла да 1833 г. [268; 413; 441, s. 118–119].

У 1833 г. Я. Янушкевіч увайшоў у кантакты з парыжскім выдаўцом Гектарам Басанжам, вынікам чаго стала заснаванне першай польскай кнігарні ў Парыжы. Адначасова яна займалася гандлем польскімі кнігамі ў Еўропе і перапраўкай іх у розныя часткі былой Рэчы Паспалітай. Пра сваю новую дзейнасць выдавец абвясчаў у сваёй газеце. Я. Янушкевічу таксама належыць публікацыя ў 1833 г. брашуры *Палякі ў Апорта*, якая павінна была адхіліць эмігрантаў ад уступлення ў Партугальскі легіён ген. Ю. Бэма [420]. Аднак гэты факт у пэўнай ступені паспрыяў, на думку самога Я. Янушкевіча, яго выдаленню з Францыі, што паклала канец супрацоўніцтву з Г. Басанжам [441, s. 161–162].

У 1835 г. Я. Янушкевіч, пасля свайго вяртання ў Парыж з Бельгіі, сумесна з Аляксандрам Елавіцкім і Стэфанам Дэмбоўскім заснаваў фірму *Польская Кнігарня і Друкарня А. Елавіцкага і Суполкі (Księgarnia i Drukarnia Polska A. Jelowickiego i Sp.)* і стаў яе фактычным кіраўніком. Гэтую ролю ён выконваў да канца 1841 — пачатку 1842 г., калі фірма спыніла сваю дзейнасць. За час існавання яе намаганнямі было надрукавана 97 твораў, галоўным чынам літаратурных і гістарычных прац, і 15 перыядычных выданняў [269, s. 22].

У 1838–1840 гг. Я. Янушкевіч выдаваў у Парыжы газету *Маладая Польшча. Гістарычныя і літаратурныя навіны (Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie)* [388], адначасова з’яўляючыся яе рэдактарам. Яна выходзіла тры разы на месяц і мела выразна рэлігійны накірунак. У яе першым нумары пісалася: *Грамадства ўтварае рэлігія*. Пры гэтым рэлігіяй, якая вядзе да цывілізацыі і народаўладдзя, выстаўлялася менавіта каталіцтва, а праваслаўе выступала як рэлігія, што ўзнікла як бунт супраць каталіцтва і якая вядзе да варварства і дэспатызму [377]. Разам з гэтым на старонках газеты друкаваліся паведамленні пра выхад у свет новых кніг на польскай мове (у эміграцыі і на радзіме), літаратурныя творы (А. Гарэцкага, Ю. І. Крашэўскага і інш.), бягучыя навіны і інш. Напрыклад, у №№ 35–36 за 1840 г. быў надрукаваны ліст І. Дамейкі з апісаннем Чылі, дзе ён жыве з нядаўняга часу. Да кожнага нумара выходзіў дадатак у 4 старонкі, куды выносілася частка тэкстаў — навіны, прамовы, лісты і г. д.

У 40-х гг. Я. Янушкевіч супрацоўнічаў з *Нацыянальнай Газетай У. Плятэра*, у прыватнасці, займаўся яе фінансавымі справамі [443, s. 226]. У 1856 г. ён сумесна з Валерыянам Калінкам і Юльянам Клячко ўдзельнічаў у заснаванні пры Гісторыка-Літаратурным Таварыстве *Выдавецкай Суполкі (Spółki Wydawniczej)* для друку крыніц па гісторыі Польшчы і здзяйснення поўнага выдання твораў А. Міцкевіча. Я. Янушкевічу, паводле дамовы паміж кампаньёнамі, належала ўся матэрыяльная частка прадпрыемства: друк, продаж твораў, вядзенне рахункаў і да т. п. *Суполка* дзейнічала да 1863 г., калі новае паўстанне на землях былой Рэчы Паспалітай паклала канец яе дзейнасці [269, s. 23; 473, s. 327–328].

Заклучны перыяд жыцця стаў для Я. Янушкевіча часам стварэння ўласнага пісьменніцкага здабытку. У 1861 г. ён здзейсніў выданне двух значных твораў, якія тычыліся блізкіх яму асобаў. Сумесна з Ф. Уратноўскім ім было падрыхтавана *Жыццё Адольфа Янушкевіча і яго лісты з кіргізскіх степуў* [504]. Герой кнігі — родны брат Я. Янушкевіча, які ўдзельнічаў у паўстанні, быў паранены, трапіў у палон да расійскіх войскаў і з 1832 па 1856 г. знаходзіўся ў ссылцы ў Сібіры і Сярэдняй Азіі. Падрабязны жыццяпіс на 240 старонках дапаўняецца лістамі А. Янушкевіча да сям’і, у першую чаргу да маці Тэклі, народжанай Сакалоўскай, Янушкевіч, у якіх апісваюцца перыпетыі жыцця на чужыне. У гэтым жа годзе Я. Янушкевіч у Познані выдае невялікую брашуру *Апошнія хвіліны Іаахіма Лявелея*, аўтарам якой ён з’яўляўся сумесна з Севярынам Галензоўскім [255]. У ёй апісаны некалькі апошніх дзён (з 22 па 29 траўня 1861 г.) вядомага гісторыка і палітыка, сведкам якіх Я. Янушкевіч з’яўляўся асабіста, а таксама надрукаваны прамовы некалькіх чалавек на яго пахаванні.

Супрацоўніцтва Я. Янушкевіча з Ф. Уратноўскім працягвалася і далей. У 1866 г. ім быў выпушчаны, выдавочна, для патрэбаў пакалення дзяцей прадстаўнікоў новай хвалі эміграцыі з зямель былой Рэчы Паспалітай *Кароткі выклад польскай гісторыі і геаграфіі* [256]. На яго 70 старонках у форме пытанняў і адказаў падавалася ўся гісторыя Польшчы і ВКЛ ад пачатку да сяр. XIX ст. у выразна антымаскоўскім кірунку.

У апошні перыяд свайго жыцця Я. Янушкевіч супрацоўнічаў таксама з кракаўскай газетай *Час (Czas)*, вынікам чаго сталі некалькі яго артыкулаў. Напрыклад, у артыкуле *Пярэдадзень куцы ў Парыжы 1834 года* ён найбольшую ўвагу сканцэнтраван на праявіў імпавізацыі А. Міцкевіча, выказанай у вельмі арыгінальнай форме — у выглядзе прамовы на пахаванні Ю. Урсын-Нямцэвіча і сказанай у яго прысутнасці [253].

Да пісьменніцкай спадчыны Я. Янушкевіча належаць таксама некалькі яго мемуарных твораў, напісаных у 70-я гг. У 1871 г. у кракаўскім перыядычным выданні *Польскі Агляд* выйшлі ў свет яго мемуары пра падзеі франка-прускай вайны пад назвай *Успаміны з часу аблогі Парыжа (Урыўкі з дзённіка, пісанага бацькам для сваёй дачкі)* [254]. У іх звесткі пададзены не ў форме падзённых запісаў, а падзеленыя паводле тэматычнага прынцыпу на асобныя раздзелы: *Узбраенне Парыжа, Бітва пад Шаціён, Відовішчы і забавы* і г. д. Асобна Я. Янушкевіч вылучыў раздзел *Польская эміграцыя*, у якой апісаў яе ўклад у змаганне супраць немцаў, а ў *Эпілогу* выказаўся негатыўна ў адносінах да Парыжскай Камуны.

Найбольш значны мемуарны твор гэтага перыяду быў напісаны Я. Янушкевічам для сваёй дачкі, але не выдадзены пры жыцці аўтара. Успаміны, якія былі напісаны ў 1871 г., ахопліваюць падзеі ад нараджэння аўтара да ад’езду ў эміграцыю. Нягледзячы на вялікі часавы прамежак, абраны для апісання, твор не з’яўляецца аб’ёмным. Паводле В. Гарбачовай, *аўтар апісваў асноўныя падзеі жыцця, на засяроджваючыся на дробязях*. Адзін з найбольш значных фрагментаў прысвечаны яго ўдзелу ў паўстанні 1830–1831 гг. [19].

У 1874 г., усяго за некалькі месяцаў да сваёй смерці, Я. Янушкевіч напісаў успаміны пра сваю дзейнасць у *Польскай Кнігарні і Друкарні*. Зроблена гэта было ў выглядзе аб'ёмнага ліста да сына А. Міцкевіча Уладзіслава, які валодаў у Парыжы на працягу 9 гадоў *Люксембургскай Кнігарняй*. Разам з апісаннем выдавецкіх справаў у ліст былі ўключаны і ягоныя ўспаміны пра супрацоўніцтва з А. Міцкевічам, што было здзейснена, відавочна, паводле жадання У. Міцкевіча, які займаўся збіраннем усіх магчымых звестак пра свайго бацьку для напісання яго жыццяпісу¹ [268].

Адным з найбольш актыўных дзеячоў перыядычнага друку ў эміграцыі з'яўляецца Уладзіслаў Плятэр (07.11.1808–22.04.1889). Займацца выдавецкай дзейнасцю ён пачаў з першых гадоў эміграцыі. У 1833 г. у Гісторыка-Літаратурным Таварыстве з'явілася задума выпускаць перыядычнае выданне, якое б інфармавала французскае грамадства пра эміграцыю з зямель былой Рэчы Паспалітай. У Плятэра стаў гарачым прыхільнікам гэтай ідэі і, атрымаўшы падтрымку ад А. Чартарыскага і некаторых іншых уплывовых эмігрантаў, пачаў выпуск франкамоўнай газеты *Паляк (Le Polonais)* (пазней назва пачала гучаць іншым чынам — *Газета пра справы Польшчы (Journal des Intérêts de la Pologne)*, яшчэ пазней была заменена на *Газета пра справы Еўропы (Journal des Intérêts de l'Europe)*). У праспекце абвешчалася, што газета будзе займацца *польскай* і замежнай палітыкай у адносінах да *Польшчы*, яе ранейшым і сучасным станам, айчынай літаратурай і навукай, а таксама бягучымі навінамі з радзімы. Першы нумар з'явіўся 1 ліпеня 1833 г. У Плятэра быў выдаўцом і галоўным рэдактарам газеты, але да яе выдання спрычыніўся і шэраг вядомых эміграцыйных дзеячоў — Ю. Страшэвіч, Караль Барталамей Гофман і інш. Выходзіў *Паляк* раз на месяц і меў аб'ём ад 48 да 84 старонак. У французскай грамадскасці ён успрымаўся часам як орган усяе эміграцыі з зямель былой Рэчы Паспалітай, якім ён, аднак, ніколі не быў. З газетай супрацоўнічалі шмат якія грамадскія дзеячы Францыі, на яе старонках з'явілася нямала літаратурных твораў, у тым ліку А. Міцкевіча, В. Гюго і інш., свае артыкулы там друкавалі такія вядомыя эмігранты, як А. Чартарыскі, І. Дамейка, Ф. Уратноўскі, Ю. Урсын-Нямцэвіч, а таксама і сам У. Плятэр. Амбіцыі і звязаная з імі рэдакцыйная палітыка вялі да таго, што *Паляк* ператварыўся ў трыбуна рэдактара. Многія вядомыя эмігранты адыходзілі ад супрацоўніцтва з ім. Гэты факт, супярэчнасці У. Плятэра з А. Чартарыскім, які аказваў газеце значную матэрыяльную падтрымку, а таксама зніжэнне ў Еўропе цікавасці да нацыянальна-вызваленчай барацьбы на землях былой Рэчы Паспалітай і да яе прадстаўнікоў прывялі да зніжэння накладу выдання, а потым і да яго закрыцця. Апошні нумар *Паляка* выйшаў у чэрвені 1836 г. [441, s. 276–282; 443, s. 78–83].

У канцы 1840 г. У. Плятэр пачаў рыхтаваць новае выданне. 1 красавіка 1841 г. выйшаў першы нумар *Нацыянальнай Газеты*. Яна выходзіла штосуботу на ча-

¹ Жыццяпіс А. Міцкевіча быў выдадзены У. Міцкевічам у Познані ў 1894 г. [Mickiewicz W. *Żywot Adama Mickiewicza podług zebranych przez siebie materiałów oraz z własnych wspomnień*. – T. 1-4. – Poznań: W drukarni Dziennika Poznańskiego, 1894].

тырох старонках. У Плятэра быў адзіным уладальнікам і выдаўцом газеты. У ёй друкаваліся палітычныя навіны, літаратурныя творы, перадрукі з еўрапейскай прэсы, некралогі і лісты ў рэдакцыю. Профіль выдання можна ацаніць як ліберальна-манархічны; у першым нумары газеты абвешчалася: *...святая вера нашых продкаў ёсць наша вера: манархічную ўладу мы лічым самым важным знакам сілы народу*. З іменем Плятэра пры выпуску *Нацыянальнай Газеты* звязана некалькі скандальных выпадкаў. З-за публікацый у ёй у 1843 г. былі разарваны адносіны У. Плятэра з А. Чартарыскім і А. Міцкевічам. Рэвалюцыйныя падзеі 1848–1849 гг. паклалі канец існаванню газеты. Амаль уся яе рэдакцыя прыняла ўдзел у дапамозе рэвалюцыйнаму руху ў Польшчы. На той момант выйшла ў свет 364 нумары [196].

Падчас паўстання 1863–1864 гг. У. Плятэр, які на той час ужо жыў ў Швейцарыі, выступіў з ідэяй выпуску на яе тэрыторыі перыядычнага выдання для павышэння цікавасці Еўропы да падзей на беларускіх, польскіх і літоўскіх землях. У гэтым ён не знайшоў падтрымкі ў вышэйшых колах эміграцыі, а Уладзіслаў Чартарыскі, сын А. Чартарыскага, адмовіў яму ў супрацоўніцтве [189, s. 150–151]. Тым не менш Плятэр у лютым 1864 г. пачаў выпускаць у Цюрыху нямецкамоўную газету *Белы Арол (Der Weisse Adler)*. Ён хацеў выставіць яе органам паўстанцкага Нацыянальнага ўраду ў Швейцарыі, але атрымаў адмову ў гэтым. У сваім першым нумары, які выйшаў 6 лютага 1864 г., газета абвешчала, што будзе прытрымлівацца прынцыпаў, дэклараваных Нацыянальным урадам, абараняючы палітычную і рэлігійную роўнасць, і дзейнічаць у духу *шчыра ліберальным*. *Белы Арол* лічыў сябе органам міжнародным і падкрэсліваў сваё служэнне вызваленчым ідэям па ўсёй Еўропе. У ім закраналіся падзеі нямецка-дацкай вайны, сітуацыя ў прыдунайскіх княствах, дзейнасць Дж. Гарыбальдзі, друкаваліся маніфесты парызскіх рабочых і інш. Газета мела наклад ад адной да шасці тысяч асобнікаў, і з яе чэрпалі інфармацыю вядучыя швейцарскія выданні. У чэрвені 1865 г. яна была вымушана спыніць свой выхад з-за фінансавых праблем. У Плятэру не ўдалося знайсці матэрыяльнай падтрымкі для газеты і таму ён сам яе фінансаваў; на яе выхад рэдактар выдаткаваў з *уласнай кішэні* 30 тысяч франкаў [170, s. 73–77].

У далейшым У. Плятэр выступіў заснавальнікам *Польскага Нацыянальнага Музея* ў г. Раперсвіль у Швейцарыі. Паводле яго задумы, музей павінен быў стаць яшчэ і выдавецкім цэнтрам, але гэтую ідэю ўдалося рэалізаваць толькі часткова. У Плятэра пры жыцці выпусціў тры тамы *Альбома Нацыянальнага Музея ў Раперсвілі* (чацвёрты том выйшаў ужо пасля яго смерці, у 1894 г.), дзе друкаваліся навуковыя працы, гістарычныя крыніцы, прапагандавалася ідэя музея, заклікаліся да супрацоўніцтва палітычныя і культурныя дзеячы, уздымаліся палітычныя праблемы і інш. [127]. У 1872 г. быў выпушчаны даведнік па музеі з апісаннем яго гісторыі¹.

Пэўны ўклад у пісьменніцтва *Вялікай эміграцыі* ўнес і ўраджэнец Троцкага пав. Фелікс Уратноўскі (1803–1871 гг.). Апрача рэдагавання і выдання ўспамінаў

¹ Падрабязней пра стварэнне і дзейнасць Раперсвільскага музея гл.: Матвейчык Д. Уладзіслаў Плятэр...

пра паўстанне 1830–1831 гг. і супрацоўніцтва з Я. Янушкевічам, яго аўтарству належаць таксама і іншыя творы. Ён быў вядомы яшчэ з дапаўстанцкіх часоў як перакладчык твораў амерыканскага пісьменніка Джэймса Фенімара Купера *Шнег і Апошні з магіканін*, якія выйшлі ў Вільні ў 1829 і 1830 гг. адпаведна. У 1841–1843 гг. ён з’яўляўся рэдактарам *Нацыянальнай Газеты* У. Плятэра. У гэты час Уратноўскі трапіў пад уплыў А. Тавянскага, што адбілася на яго рэдактарскай дзейнасці. А. Тавянскі адразу пасля публічнага абвясчэння свайго вучэння трапіў пад шквал крытыкі эміграцыі з розных палітычных лагераў. Ф. Уратноўскі ў *Нацыянальнай Газете* выступаў хіба што не адзіным яго публічным абаронцам. Менавіта на яе старонках быў апублікаваны (у скарачэнні) тэкст выступлення А. Тавянскага 27 верасня 1841 г. у саборы Нотр-Дам у Парыжы і яго адозва да эміграцыі ад 8 снежня 1841 г. [197; 198]. Апрача таго, хрысціянска-маралізатарскае адценне ў духу вучэння А. Тавянскага мае ўвесь наклад газеты за гэты перыяд.

Да гэтага ж часу належыць шчыльнае супрацоўніцтва Ф. Уратноўскага з А. Міцкевічам. Апошні ў 1840–1844 гг. чытаў курс лекцый па славянскай літаратуры ў *Калеге-дэ-Франс (Collège de France)* у Парыжы на французскай мове. Уратноўскі выступіў ініцыятарам выдання тэкстаў лекцый і здолеў атрымаць падтрымку У. Плятэра. У выніку на працягу першых трох гадоў выхаду *Нацыянальнай Газеты* ў ёй друкаваліся лекцыі А. Міцкевіча ў перакладзе Ф. Уратноўскага на польскую мову, спачатку ва ўрўках у самой газеце, а затым у поўным варыянце ў выглядзе дадаткаў да кожнага нумара [144, к. 135–136]. Пазней яны былі надрукаваны асобным выданнем [381]. Пра тавянскае скіраванасць газеты пад рэдактарствам Ф. Уратноўскага стала прычынай яго выдалення са сваёй пасады. У. Плятэр, будучы адданным каталіком і вядомай палітычнай постацю ў эміграцыі, не жадаў звязваць сваё імя з А. Тавянскім. У выніку Ф. Уратноўскага на пасадзе рэдактара замяніў Язафат Верашчынскі [443, s. 135].

Пэўны час Ф. Уратноўскі належаў да рэдакцыі кансерватыўнай газеты *Радзіма і Эміграцыя*, а ў 40-х гг. актыўна публікаваўся ў розных выданнях. Гэта дазволіла С. Шастакоўскаму назваць яго імя ў шэрагу *галоўных прадстаўнікоў кансерватыўнай крытыкі ў эміграцыі* [443, s. 100, 214].

Сваю дзейнасць у якасці рэдактара газеты Ф. Уратноўскі працягнуў у 1854 г., калі стаў на чале органа кансерватыўнага лагера *Польскія Навіны*, які выходзіў да 1861 г. Галоўным пабуджэннем да заснавання газеты стала Крымская вайна. Вялікая ўвага ў ёй надавалася дывізіі польскіх казакаў на службе ў Турцыі і ваенным дзеяннем супраць Расіі. Пасля заканчэння вайны на яе старонках друкаваліся сярод іншага спісы эмігрантаў, якія з 1856 г. атрымалі амністыю і дазвол на вяртанне на радзіму [422, t. 2].

Варта таксама яшчэ раз згадаць пра зацікаўленні Ф. Уратноўскага польскай геаграфіяй. Задоўга да супрацоўніцтва з Я. Янушкевічам на гэтай глебе [гл. вышэй] ён з’яўляўся адным са складальнікаў *Атласа старажытнай Польшчы, які павінен служыць для вывучэння краін паміж Балтыйскім морам і Чорным*

морам, які выйшаў у 1850 г. 12 яго мапаў суправаджаліся тлумачальным тэкстам, дзе падаваліся звесткі пра палітычныя падзеі і падзелы, геалогію і гідраграфію мясцовасці, для складання якіх выкарыстоўвалася праца І. Дамейкі [477, s. 669].

Пэўныя дасягненні належаць Ф. Уратноўскаму і ў якасці аўтара і выдаўца педагагічнай літаратуры. У 1842 г. убачыла свет першае выданне *Лемантара для польскіх дзяцей* [465], які ў далейшым быў таксама перавыдадзены [464]. Імкненне да яго выдання відавочнае — у эміграцыі нараджалася немалая колькасць дзяцей яе прадстаўнікоў, якія былі практычна пазбаўлены магчымасці навучання па польскамоўных падручніках. Ва ўмовах жыцця ў іншамоўным асяроддзі гэта пагражала хуткай асіміляцыяй генерацыі, якая з’явілася на свет па-за межамі радзімы сваіх бацькоў. Як адзначаў Б. Залескі, паводле названага падручніка *цэлае пакаленне, народжанае ў эміграцыі, вучылася бацькоўскай мове* [477, s. 668]. Гэтай жа мэце быў прысвечаны і наступны падручнік Ф. Уратноўскага, выдадзены сумесна з Руфінам Пятроўскім — *Асновы польскай граматыкі для ўжытку Польскай Нацыянальнай Школы*, які ўбачыў свет у 1864 г. у Парыжы [417].

У 50-х гг. Ф. Уратноўскі з’яўляўся дырэктарам Польскай бібліятэкі ў Парыжы. У гэтай якасці ён займаўся ў 1854 г. яе пераносам на новае месца і кіраваў яе размяшчэннем і ўпарадкаваннем [477, s. 669]. Відавочна, з падобным родам яго дзейнасці звязана і выданне каталога пад назвай *Зборы польскіх старажытнасцяў у Парыжы Адольфа Ціхоўскага* [470].

Напрыканцы жыцця Ф. Уратноўскі працаваў над напісаннем некаторых твораў, сярод якіх быў жыццяпіс Св. Севярына, але гэтыя працы былі спынены франка-прускай вайной і аблогай Парыжа, а затым яго смерцю (пам. 02.07.1871) [477, s. 670–671]. Апрача таго, на працягу больш чым дзесяці гадоў Ф. Уратноўскі вёў дзённік, дзе былі запісаны падзеі кожнага дня і выказванні вядомых эмігрантаў, у т. л. А. Міцкевіча. Аднак пасля яго смерці дзённік быў спалены [384, t. 1, s. 41].

Гаворачы пра педагогаў і публіцыстаў *Вялікай эміграцыі*, немагчыма абмінуць увагай ураджэнца Мазырскага пав. Іпаліта Клімашэўскага (19.01.1802–18.09.1874). Ён набыў пэўную вядомасць яшчэ да паўстання — з’яўляўся выкладчыкам віленскай гімназіі. У *Віленскай Газете* выйшла некалькі яго артыкулаў, у 1830 г. з’явілася ў свет яго праца *Разбор паэзіі Станіслава Трамбецкага*, а затым ён працаваў рэдактарам *Літоўскага навагодніка на 1831 год*, дзе апублікаваў некаторыя свае вершы і песні [276; 474, s. 347].

У эміграцыі І. Клімашэўскі працягнуў сваю рэдактарскую дзейнасць. У 1840–1843 гг. пад псеўданімам *Баба Ерамія (Baba Jeremiasz)* ён рэдагаваў па чарзе некалькі сатырычных выданняў, якія нядоўга выходзілі ў Парыжы і Версалі: *Баба. Безыменны выклік на паядынак (Baba. Bezimienny karteluszek)*, *Шубравец. Сатырычны мясячнік (Szubrawiec, Miesięcznik satyryczny)*, *Пляткар. Сатырычны шматок паперы (Plotkarz. Świstek satyryczny)*, *Сябар Праўды (Przyjaciół Prawdy)* [421, t. 12, s. 619]. Сумесна з А. Астроўскім, Валентам Звяркоўскім і Францішкам Ксаверыем Гадэбскім І. Клімашэўскі ў 1841 г. выступіў заснавальнікам Версальска-

Віленскай Бібліятэкі і заняў у ёй пасады кансерватара і сакратара яе Алекі. Прызначэннем бібліятэкі абвешчана ў *ўжытак для ўсіх, хто хоча ёй карыстацца, а ў будучыні ... ўключэнне ў Бібліятэку Віленскай Акадэміі, абрабаваную ў апошніх гадах царом* [283, s. 3]. Усе значныя падзеі ў дзейнасці бібліятэкі (палеміка з *Нацыянальнай Газетай*, перанясенне збораў у г. Тур, праект заснавання друкарні пры бібліятэцы і інш.) і адозвы да землякоў і еўрапейцаў І. Клімашэўскі падаваў да ведама грамадскасці асобнымі брашурамі [272; 274; 278; 280; 281; 282].

І. Клімашэўскі працягваў па-за межамі радзімы сваю педагагічную дзейнасць. У 30-х гг. ён з'яўляўся выхавальнікам сыноў ваяводы Антонія Астроўскага, а ў 1847 г. стаў дырэктарам Польскай Школы ў Бацінэль. Амаль адразу пасля гэтага ён стаў пісаць падручнікі для названай школы. У 1848 г. выдаў працу *Склад і размяшчэнне мовы, ці вобразная граматыка польскай мовы для ўжытку Польскай школы ў Парыжы* [277]. Друк іншага падручніка — *Правілы польскай мовы*, — пачаты ў 1853 г., не быў скончаны [421, t. 12, s. 619]. Сваю дзейнасць на пасадзе дырэктара (атрыманне пасады, далучэнне да школы Версальска-Віленскай Бібліятэкі, справядача за 1850 г. з праграмай курсу навук, звальненне) І. Клімашэўскі таксама асвятляў асобнымі брашурамі [273; 275; 279; 280].

Пасля свайго сыходу са школы І. Клімашэўскі пераехаў у Марсэль і не ўдзельнічаў актыўна ў грамадскім жыцці эміграцыі. Аднак у гэты час ён напісаў шэраг твораў: верш *Гараскоп Італіта Клімашэўскага*, у якім падаў сваё бачанне ўласнага жыцця, і мемуары, напісаныя паводле ініцыятывы Ю.І. Крашэўскага, з якім ён у 60–70-х гг. падтрымліваў карэспандэнцыю. Ва ўспамінах сярод іншага апісваліся падзеі з гісторыі Віленскага ўніверсітэта пасля працэсаў філаматаў і філарэтаў [245; 474, s. 349].

Да 30-х гг. адносіцца творчасць ураджэнца Віленскай губ. Аляксандра Варкулевіча, які ў той час жыў у г. Труа дэп. Об. Былы студэнт Віленскага ўніверсітэта, афіцэр у паўстанні, ён быў аўтарам *Польска-літоўска-лацінскага слоўніка*. У эміграцыі Варкулевіч паспрабаў свае сілы ў якасці паэтызатара мужнасці і трагізму польскіх жаўнераў, якія вымушаны былі зносіць пераследаванні прускага ўраду, і выступіў аўтарам вялікага драматычнага франкамоўнага твора *Дзесяць тысяч палякаў у Прусіі*. У ім у вялікім маштабе паказана карціна знаходжання былых паўстанцаў у Прусіі ў першы час пасля паражэння паўстання. Праз два гады гэтая ж паэма была выдадзена пад назвай *Знішчаны трыумвірат ці Палякі ў Гданьску*. У ёй маюцца элементы шпіёнскага дэтэктыву, рамантычнай меладрамы, згадваецца вялікая колькасць асобаў і месцаў. Пры гэтым першае выданне мае выразна дэмакратычны накірунак, другое ўжо прысвечана А. Чартарыскаму, які выстаўляецца галоўным абаронцам польскай справы [441, s. 299; 452].

У 30-я гг. XIX ст. разгортваў сваю пісьменніцкую дзейнасць былы маршалак Цельшаўскага пав. Уладзімір Гадон. Яго аўтарству належаў праект рэформы стану яўрэў на землях былой Рэчы Паспалітай. У 1835 г. ён выпусціў дзве брашуры, прысвечаныя гэтай праблеме, — *Пра рэформу Ізраелітаў*, а затым у пашыраным

выглядзе *Зборнік пастаноў і абрадаў, якія патрабуюць як найхутчэйшай рэформы Ізраелітаў, якія жывуць у правінцыях, што належаць Польшчы* [211; 212]. Гадон быў вядомы яшчэ і як гісторык Жмудзі. Удзельнік касцюшкаўскага паўстання, ён апісаў свой удзел у ім у творы пад назвай *Зборнік важнейшых рысаў пра паўстанне жмудскай зямлі ў 1794 г.*, які, аднак, застаўся ў рукапісе. У эміграцыі ў 1839 г. ён выдаў яшчэ *Статыстыку Княства Жмудскага*, а таксама з'яўляўся аўтарам аб'ёмнага дзённіка, які таксама не быў надрукаваны. Далейшую творчасць Гадона спыніла яго смерць у 1842 г. [167, t. 2, s. 51–52; 421, t. 7, s. 204–205].

Адным з нешматлікіх эміграцыйных філосафаў быў ураджэнец Віленшчыны Оскар Ігнат Жаброўскі (15.08.1812–17.12.1883). Былы студэнт факультэта філасофіі Віленскага ўніверсітэта, у эміграцыі ён першую сваю кнігу, якая выйшла ў 1847 г., прысвяціў гісторыі Польшчы, а ў прыватнасці, аналізу прычын яе ўзросту і заняпаду [502]. Найбольш плённым перыядам у яго дзейнасці з'яўляюцца 60–70-я гг., калі ён выдае некалькі прац пра прычыны касмалогіі і пабудовы Сусвету [499; 500; 503]. Напрыканцы сваёй творчасці Жаброўскі вярнуўся да аналізу гісторыі. Яго апошняя праца — гэта *Агульны вобраз прагрэсу людскіх грамадстваў*, тэматыка якой блізкая да тэматыкі яго першага даследавання [501].

У 1861–1862 гг. напісаннем кнігі па гісторыі сусветнага мастацтва займаўся І. Клюкоўскі. Рабілася гэта ў выглядзе лістоў да яго сябра Эдварда Ромэра. Рукапіс не быў апублікаваны ні пры жыцці аўтара, ні пасля яго смерці, а на сённяшні дзень захоўваецца ў Бібліятэцы князёў Чартарыскіх. Ён складаецца з дзвюх частак. Першая з іх прысвечана разгляду мастацтва XIX ст. — аўтар разважае над прычынамі яго заняпаду ў XIX ст. і паказвае ўклад у яго розных народаў і мастакоў. Другая частка планавалася як аналіз мастацтва старажытнаўсходняга, антычнага і мастацтва эпохі хрысціянства, аднак І. Клюкоўскі паспеў напісаць толькі частку, прысвечаную Старажытнаму Усходу, у т. л. Персіі і Фінікіі, і перайсці да эпохі антычнасці. Праца не была скончана з прычыны смерці аўтара 30 траўня 1862 г. у Парыжы [4].

Згаданыя вышэй асобы займаліся пісьменніцкай і/ці выдавецкай дзейнасцю сістэматычна, разглядаючы яе як свой асноўны ці істотна важны занятак у эміграцыі. Аднак у некаторых выпадках аўтары абмяжоўваліся напісаннем аднаго ці двух твораў падчас свайго эміграцыйнага жыцця. Як правіла, нагоду для гэтага давалі тыя ці іншыя палітычныя падзеі.

Прыбыццё вышэйзгаданага А. Тавянскага ў Заходнюю Еўропу і прапаганда ім свайго вучэння выклікала самую неадназначную рэакцыю эміграцыі. Раней адзначалася, як адносіліся да гэтай з'явы М. Ходзька і Ф. Уратноўскі, аднак сярод ураджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў шмат асобаў у адносінах да А. Тавянскага былі настоены ваража. Сярод іх быў выхадзец з Віленскай губ. Рафал Яленскі. У 1842 г. у г. Пуацье ён выдаў брашуру *Паралізаваў справы Польшчы, або праоцтва яго міласці спадара Андрэя Тавянскага* [257]. У ёй Р. Яленскі выказаўся рэзка негатыўна як да вучэння А. Тавянскага, якое, на яго думку, было накіравана на аслабленне і раз'яднанне эміграцыі, так

і да А. Тавянскага асабіста. Яму ў віну ставіліся няўдзел у паўстанні, праца ва ўладных органах Расійскай імперыі пасля падаўлення паўстання, прыезд за мяжу з расійскім пашпартам і інш. У канцы Р. Яленскі прыходзіць да высновы, што А. Тавянскі з'яўляецца расійскім шпегам, накіраваным на працу сярод эміграцыі: ... *як толькі царская дыпламатыя пачула пра нашу думку і волю, успрынятую сур'ёзна, утварэння адзінства ўнутры сябе, адзінства ў кіраўніцтве, а затым адзінства ў дзеянні¹, адразу пачала старанна рабіць упартыя і пралічаныя крокі супраць нас. Цуды і чары, не будзем памыляцца, з'яўляюцца яе выдумкай; яны кідаюцца нам у вочы не для падману і ашукання некаторых, але для звядзення з добрай дарогі ўсіх* [257, s. 7].

Крымская вайна (1853–1856 гг.) таксама дала чарговы стымул для напісання новых публіцыстычных твораў. Адным з іх аўтараў стаў ураджэнец Вілейскага пав. Аляксандр Валадковіч (02.06.1806–19.03.1862), які ў гэты час выдаў брашуру *Ні міру, ні бяспекі для Еўропы з Расіяй такой, якой яна ёсць* [462]. Напісаная на французскай мове, яна была скіравана да еўрапейскай грамадскай думкі і чарговы раз заклікала еўрапейскія ўрады, у першую чаргу французскі і англійскі, умяшацца ў справу адраджэння Рэчы Паспалітай. А. Валадковіч пісаў: *Аднаўленне Польшчы ні ў якім разе не з'яўляецца такой складанай справай, як гэта звычайна разумеюць; яно становіцца абсалютнай патрэбай эпохі; яно ў інтарэсах усіх цывілізаваных народаў Еўропы... Еўропа ніколі не будзе мець патрэбнай бяспекі сам-на-сам з захопніцкімі памкненнямі Расіі без аднаўлення Польшчы вялікай, моцнай і незалежнай* [462, р. 3]. У брашуры паказаны таксама перавагі, якія будуць мець еўрапейскія дзяржавы, у т. л. Аўстрыя і Прусія, ад аднаўлення Рэчы Паспалітай. Брашура атрымала пэўны грамадскі рэзананс. У французскай газеце *Le Siècle (Стагоддзе)* 21 снежня 1854 г. з'явілася рэцэнзія на яе са станоўчай ацэнкай [422, т. 2, s. 145]. Невядома, ці з'яўляецца А. Валадковіч аўтарам якіх-небудзь іншых твораў, якія б былі напісаны да ці пасля Крымскай вайны.

Усе вышэйзгаданыя аўтары і выдаўцы працавалі пераважна ў Францыі, дзе галоўным цэнтрам іх дзейнасці з'яўляўся Парыж. Аднак шэраг вядомых у эміграцыі пісьменнікаў і выдаўцоў, якія паходзілі з беларуска-літоўскіх зямель, жылі і працавалі ў Англіі, дзе галоўным іх цэнтрам стаў Лондан. Гэта — Аляксандр Рыпінскі, Ігнат Яцкоўскі і Генрык Красінскі.

Першыя творы ўраджэнца Бабруйскага пав. графа Генрыка Красінскага (15.07.1804–16.09.1876) былі напісаны ў 30-я гг. у Францыі і выдадзены ў Парыжы. У 1834 г. тут з'явілася яго невялікая брашура *Славуты Вітаўт, вялікі*

¹ Маецца на ўвазе Сейм у эміграцыі. У 1840–1841 гг. шэраг паслоў на паўстанцкі Сейм 1831 г., сярод іх ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў Ю. Кашыц, А. Калыска і інш., зрабілі спробу ўзнавіць яго пасяджэнні ў эміграцыі. Нягледзячы на сцверджанні Р. Яленскага, адзінства ў адносінах да гэтага ў эміграцыі не было. З-за супраціўлення дэмакратаў з аднаго боку і прыхільнікаў А. Чартарыскага з другога рэалізаваць задуму не ўдалося.

князь літоўскі [294], а ў 1836 г. — двухтомны твор *Кіргольмская бітва, ці каханне аднае Ангелькі, гістарычны раман* [293]. Выдадзеныя на французскай мове, яны прызначаны галоўным чынам, як гэта і заяўлена самім аўтарам, для папулярызавання гісторыі зямель былой Рэчы Паспалітай у Заходняй Еўропе.

У 1837 г. Г. Красінскі пераехаў у Англію. З гэтага часу свае працы ён пісаў пераважна па-англійску і выдаваў у Лондане. Праз лорда Дадлі Сцюарта ён пазнаёміўся з некаторымі асобамі з вышэйшых колаў англійскай арыстакратыі, але затым большасць яго кантактаў была спынена. Б. Залескі прычынай гэтага называе *эксцэнтрычнасць характару, якая развілася ў ім з гадамі. У якасці аднаго з прыкладаў ён пісаў, што Г. Красінскі ўяўляў сабе, што яго кахаюць усе жанчыны, і што яны пазавісалі яму значныя сумы, якія толькі знаёмыя разнастайнымі інтрыгамі не дазваляюць яму атрымаць* [475]. Нягледзячы на сваю рэпутацыю, у 40-х гг. ён выдаў на англійскай мове некалькі твораў, якія мелі тую ж тэматычную накіраванасць, што і папярэднія франкамоўныя: *Нарыс пра Унію Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай* (1842 г.), брашура *Польская арыстакратыя* (1843), 3-томны твор *Палякі ў Семнаццатым стагоддзі. Гістарычны раман. З нарысам пра Польскіх Казакаў* (1843), *Гонта, гістарычная драма ў пяці актах* (1848), *Казакі на Украіне* (1848) [295; 297; 299; 300; 302]. Падчас Крымскай вайны Г. Красінскі, як А. Валадковіч, не застаўся аб'якавым назіральнікам, а ўключыўся ў прапаганду супраць Расіі. У 1854 г. ён выдаў сваю адзіную ў Англіі франкамоўную брашуру *Погляд на сучасны стан Еўропы і сродкі стрымаць Расію* [296]. Французская мова, абраная для твора, указвае на яго скіраванасць не толькі да англійскай арыстакратыі, але і да ўсёй еўрапейскай эліты.

Апошні перыяд пісьменніцкай творчасці Г. Красінскага характарызуецца выданнем дзвюх прац, якія ўяўляюць сабой зборнікі показак пра вядомых прадстаўнікоў еўрапейскай і азіяцкай палітыкі: імператараў Расіі і Францыі, каралёў Прусіі і Італіі, асманскага султана і інш. [298; 301]. Магчыма, такімі творамі Г. Красінскі імкнуўся палепшыць свой матэрыяльны стан, які ў гэты час з'яўляўся складаным. Паводле сведчання Б. Залескага, ён памер у *вялікай беднасці* [475, s. 357].

На 40-я—50-я гг. прыпадае творчасць ураджэнца Навагрудскага пав. Ігната Яцкоўскага (1800–1873 гг.), які жыў у Лондане з 1834 г. У 40-х гг. ён з'яўляўся актыўным прыхільнікам А. Чартарыскага, быў сакратаром лонданскага аддзялення Таварыства Трэцяга Траўня і карэспандэнтам яго органа *Трэці Травень*. Тэматыка яго артыкулаў дастаткова разнастайная — палеміка з іншымі эміграцыйнымі лагерамі, разважанні наконт грамадскай думкі ў Польшчы, ацэнка пазіцыі Папы Рымскага ў адносінах да Расіі і г. д., — але ўсе яны мелі сваёй мэтай падтрымліваць А. Чартарыскага і павышаць яго аўтарытэт. Выбраныя артыкулы былі ў 1853–1854 гг. выдадзены асобнай брашурай [249]. Таксама да гэтага часу адносяцца першыя вядомыя паэтычныя творы І. Яцкоўскага, якія не былі апублікаваны і засталіся ў лістах да яго сяброў: байка *Абломкі галоў*, верш *23 сакавіка 1843 года* і яшчэ адзін без назвы [118, с. 53–55].

Храналагічна першым апублікаваным вершаваным творам І. Яцкоўскага з'яўляецца *Крыжовы паход. Балада пра Кракуса*, які выйшаў каля 1850 г. у Лондане¹ [247]. У 1852 г. І. Яцкоўскі заключыў дамову з Аляксандрам Рыпінскім [гл. ніжэй] і з гэтага часу пачаў выпускаць свае творы асобнымі выданнямі. У гэтым жа годзе ў выглядзе брашур былі надрукаваны два яго вершы: *Да С. Казьмяна і Т. Алізароўскага і Панарама* [246; 248]. Яны абодва маюць настальгічна-патрыятычны змест, немалая частка твораў апісвае карціны адраджэння Рэчы Паспалітай. У іх адсутнічаюць моманты крытыкі сваіх палітычных апанентаў. Таксама ў 1852 г. выйшла кніга *Асновы хрысціянскай рэлігіі*, якая з'яўляецца перакладам аднайменнага твора дублінскага арцыбіскупа Мюрэя (Murphy) [117, с. 21; 251].

Галоўным творам І. Яцкоўскага з'яўляецца *Аповесць з майго часу*. У 1854 г. выйшла яе першае выданне невялікім накладам, адзін з асобнікаў быў пасланы А. Міцкевічу. У 1856 г. І. Яцкоўскі атрымаў амністыю і ў 1857 г. выехаў на радзіму. Пры праездзе праз Познань, ён пакінуў адзін асобнік кнігі мясцоваму выдаўцу Яну Канстанціну Жупанскаму для перавыдання. Такім чынам у 1858 г. другое выданне пад назвай *Аповесць з майго часу, або Літоўскія прыгоды* [250]² пабачыла свет. У ёй у літаратурнай форме апісаны падзеі, якія адбываліся ў Навагрудскім пав. пасля падзелаў Рэчы Паспалітай да прыкладна канца 20-х гг. XIX ст., у т. л. вайна 1812 г., яе прадвесце і наступствы. Дзякуючы гэтаму твору, у айчыннай літаратуры стала вядомай такая асоба, як Паўлюк Багрым, а таксама яго верш³. Яшчэ тут была апісана вялікая колькасць падрабязнасцяў правінцыйнага жыцця: кантакты паміж уладальнікамі маёнткаў, мясцовыя звычаі ў іх асяроддзі, паездкі ў павятовы і іншыя гарады, рэлігійныя службы, маёмасныя махінацыі і г. д. Па сутнасці кніга з'яўляецца энцыклапедыяй жыцця навагрудскай шляхты першай трэці XIX ст. Улічваючы тое, што ў *Аповесці* апісаны падзеі прыкладна таго ж часу, што і ў паэме *Пан Тадэвуш* А. Міцкевіча, С. Пігань сцвярджаў, што яна пісалася *несумненна, як напарнік да «Пана Тадэвуша»* [416]. У Мархель назваў гэтую кнігу *эмацыянальна белетрызаваным мемуарам І. Яцкоўскага* [28, с. 217]⁴.

Пасля вяртання на радзіму з эміграцыі І. Яцкоўскі напісаў яшчэ адзін верш — *Да маіх памерлых сяброў*. Напісаны ў 1863 г., ён можа лічыцца так-

¹ На тытульным аркушы месца і дата выдання не пазначаны. Меркаванне пра месца і дату выдання твора выказана Каралем Эстрэйхерам [Estreicher K. *Bibliografia polska... – T. VI. – Dopelnienia. – S. 304*].

² Ананімнае выданне *Аповесці* выклікала ў канцы XIX–першай палове XX ст. працяглую дыскусію паміж гісторыкамі пра яе аўтарскую прыналежнасць. У айчыннай навуковай літаратуры яна апісана М. Хаўстовічам [Хаўстовіч М. *Айчына здалёку і зблізку... с. 25-26; тое ж у: Яго ж. Два выданні... С. 240-241*].

³ На думку М. Хаўстовіча, аўтарам верша з'яўляецца сам І. Яцкоўскі [гл.: Хаўстовіч М. *Вершы Ігната Яцкоўскага ... С. 69-71*].

⁴ У 1977 г. у зборніку *Пачынальнікі* з'явіўся ўрывак з *Аповесці* ў перакладзе на беларускую мову – раздзел XXIX, у якім распавядаецца пра выступленне крошынскіх сялянаў і Паўлюка Багрыма, а ў 2006 г. М. Хаўстовічам быў выдадзены пераклад усяго тэкста [гл.: Яцкоўскі І. *Аповесць з майго часу...*].

сама рэакцыяй аўтара на чарговае паўстанне на землях былой Рэчы Паспалітай¹.

У эміграцыі працягвалася традыцыя, закладзеная яшчэ філаматамі і філарэтамі, публікацыі беларускага фальклору. Гэта выразна праявілася ў творчасці Аляксандра Рыпінскага (10.09.1809 — пасля 1886 г.). Першай і галоўнай яго працай у гэтым накірунку з'яўляецца зборнік *Беларусь*, які выйшаў у Парыжы ў 1841 г. [427]. Ён быў створаны як шэраг дакладаў для прачытання на пасяджэнні Гісторыка-Літаратурнага Таварыства ў 1839–1840 гг. і разбіты на раздзелы паводле тэматычнага прынцыпу. У кожным з іх А. Рыпінскім пададзена апісанне тых ці іншых абрадаў насельніцтва Паўночнай Беларусі і прыведзены прыклады песняў, якія спяваліся ў канкрэтных абставінах: вясельныя, жалобныя і г. д. Пры гэтым А. Рыпінскім творы беларускага фальклору параўноўваюцца з адпаведнікамі з іншых традыцый: украінскай, рускай, польскай і нават старажытнагрэчаскай. Праца была высокая ацэнена сучаснікамі, пра што сведчаць словы самога А. Рыпінскага, змешчаныя на пачатку яе другой часткі.

Далейшыя працы А. Рыпінскага выходзілі ў свет у Лондане, дзе ён жыў з 1846 г. Яго актыўная пісьменніцкая і выдавецкая дзейнасць пачынаецца тут з заснавання ў 1852 г. выдавецкай суполкі сумесна з І. Яцкоўскім. Адным з першых твораў, што былі апублікаваны новастворанай фірмай, быў верш *Да генерала Дэмбінскага* (1852 г.), які выйшаў асобнай брашурай [428]. У наступным годзе з'явіўся ў 2-х частках зборнік уласных твораў А. Рыпінскага *Паэзіі, напісаныя ў пільгрымы* [431], дзе ўпершыню быў надрукаваны яго найбольш аб'ёмны твор — паэма *Сяржант-філосаф*. Затым яна ўбачыла яшчэ некалькі выданняў у выглядзе асобных брашур пад назвай *Сон пра перасяленне душ* і была перакладзена аўтарам на англійскую мову². У гэтым жа зборніку А. Рыпінскі паспрабаваў сябе ў якасці біяграфіста — тут быў змешчаны жыццяпіс Томаса Мора яго аўтарства. Несумненна, найбольш важнай для айчыннай літаратуры за лонданскі перыяд жыцця А. Рыпінскага з'яўляецца яго балада *Нячысцік*, якая была напісана на беларускай мове і апублікавана спачатку таксама ў зборніку *Паэзіі*, а затым яшчэ двойчы асобна [120; 430]. Стылізаваная пад узоры беларускай вуснай народнай творчасці, яна мела шмат агульнага з жанрам гутаркі, пашыраным у сялянскім асяроддзі. Пасля яе выдання ў Лондане А. Рыпінскі зрабіў спробу выдаць яе ў Расійскай імперыі, але атрымаў адмову [1].

У 50-х гг. у Лондане выйшла яшчэ некалькі паэтычных твораў А. Рыпінскага ў выглядзе асобных брашур: *Прарок* (1851 г.), *Нашыя перамагаюць! Гістарычная песня* (1853 г.), *Верш да князя Адама Чартарыскага* (1853 г.), *Верш да палкоўніка Крыстына Ляха-Шырмы* (1857 г.) [28, с. 214–215; 120, с. 67, 77; 429] і інш. У друкарні, якой ён з 1855 г. валодаў адзінаасобна, выходзілі таксама яго

¹ Урывкі верша апублікаваны М. Хаўстовічам [Хаўстовіч М. *Вершы Ігната Яцкоўскага ... С. 70*].

² Паводле падлікаў М. Хаўстовіча, паэма *Сяржант-філосаф* была апублікавана А. Рыпінскім 5 разоў на польскай мове і 5 разоў на англійскай [Хаўстовіч М. *Паэтыка другой часткі... – С. 111*].

пераклады англамоўных твораў, напрыклад, у 1852 г. былі апублікаваны паэмы Томаса Мора *Рай і Перы* і Роберта Фергюсана *Польшча*. Тут жа друкаваўся ў 50-х гг. галоўны орган ПДТ газета *Польскі Дэмакрат* [120, с. 66; 421, т. 33, с. 546–548].

Пасля вяртання на радзіму ў 1859 г. А. Рыпінскі працягваў займацца літаратурна-гістарычнымі працамі. Як ён неаднаразова пісаў у сваіх лістах у 1883 г., яго ўвагу займаў збор звестак і падрыхтоўка твору пра беларускіх паэтаў і пісьменнікаў з часоў ад сярэднявечча да XIX ст., якіх ён налічыў больш за 50 асобаў. Аднак гэтая праца так і не была скончана [1; 142, к. 80–81].

Сярод эміграцыйных выдаўцоў, што працавалі не ў Францыі і Англіі, неабходна згадаць ураджэнца Вільні Тамаша Уяздоўскага (12.03.1796–01.10.1836). Яшчэ ў 1828 г. ён з’яўляўся рэдактарам *Сандамірскай газеты*, якая выходзіла ў Каралеўстве Польскім. Пасля паўстання ён апынуўся ў Кракаве, дзе ў 1834 г. пачаў выдаваць тыднёвік *Кракаўскія разнастайнасці (Rozmaitości Krakowskie)*, які выходзіў у якасці дадатку да газеты *Кракаўскія ведамасці (Wiadomości Krakowskie)*. Выпуск газеты быў спынены з выдаленнем Т. Уяздоўскага з Кракава ў 1836 г. У хуткім часе ён памер у порце Трыест [411].

Безумоўна, пералічанымі вышэй спіс твораў, створаных эмігрантамі з Беларусі і Літвы, далёка не абмяжоўваецца. Аднак на падставе пададзенага агляду становіцца відавочным, што пісьменніцкая дзейнасць ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў здзяйснялася ў розных формах і з’яўлялася важнай часткай жыцця былых паўстанцаў па-за межамі радзімы пасля паражэння паўстання. Менавіта дзякуючы эмігрантам у свет былі выпушчаны дзясяткі і нават сотні твораў, якія не маглі б з’явіцца на радзіме з-за панавання жорсткай цензуры. Навуковыя, філасофскія, літаратурныя, мемуарныя і публіцыстычныя працы эмігрантаў мелі самую разнастайную тэматыку. Яны пачалі выдавацца ў першы ж год эміграцыі і працягвалі выходзіць у свет на працягу ўсяго яе часу. Наколькі вялікі паводле аб’ёму і зместу пласт пісьменніцкай спадчыны быў створаны, усведамлялася ўжо самімі эмігрантамі. *Нацыянальная Газета* пісала 24 студзеня 1846 г.: *Чаго ж ужо не друкавалася ў Эміграцыі? Пасквілі і панегірыкі, паэзія і матэматыка, раманы і гісторыя, музыка і вайсковасць, палітыка і заканадаўства, — глупства і мудрасць, шаленства і розум, словам, усё, што чалавеччае, знайшло сваіх апавядальнікаў і аўтараў: чалавечых навук і чалавечых словаў хапала...*[203].

7. АМНІСТЫЯ І ВЯРТАННЕ ЭМІГРАНТАЎ НА РАДЗІМУ

Адной з характэрных рыс эміграцыі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з’яўляецца сталае імкненне некаторых яе прадстаўнікоў вярнуцца на радзіму. Для гэтага існавала два шляхі:

1) выехаць на радзіму ў якасці эмісара якой-небудзь эміграцыйнай арганізацыі з мэтай удзелу ў вызваленчым руху, як, напрыклад, гэта было зроблена ў 1833 г. удзельнікамі *Экспедыцыі Заліўскага*;

2) дамагацца атрымання царскай амністыі і вярнуцца легальна.

Выразна пераважаў другі шлях, які даваў пэўныя гарантыі бяспекі для тых, хто прыбываў на радзіму, і менавіта ён будзе разгледжаны ніжэй.

З 1831 г. назіралася масавае вяртанне на радзіму паўстанцаў, якія пасля паражэння апынуліся ў Прусіі і Аўстрыі. У адносінах да гэтай групы людзей будзе недакладным ужываць тэрмін *эмігранты*. Найбольш удалая намінацыя ў гэтым выпадку — *інтэрніраваныя паўстанцы*. Як ужо было адзначана вышэй, выданне амністыі 1 лістапада 1831 г. паўстанцам, якія паходзілі з Каралеўства Польшча, дало падставы прускім і аўстрыйскім уладам узмацніць ціск на іх з мэтай прымусіць вярнуцца пад расійскае панаванне. Выключэнне з гэтай амністыі паўстанцаў з беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель не гарантавала ім вольнага вяртання на радзіму. Тым не менш з 1832 г. асобныя ўдзельнікі паўстання пачынаюць падаваць на імя Мікалая I прашэнні дазволіць ім вярнуцца без ужывання ў адносінах да іх якіх-небудзь рэпрэсіўных захадаў. Кожная падобная просьба адсылалася ў губернскія следчыя камісіі з пытаннем, якія звесткі маюцца ў іх пра ўдзел у паўстанні яе аўтара. Як правіла, у сваіх лістах з Прусіі і Аўстрыі паўстанцы сцвярджалі, што далучыліся да паўстання толькі пад пагрозамі іншых ці спакушаных паўстанцкімі эмісарамі і не прымалі актыўнага ўдзелу ў ваенных дзеяннях супраць расійскіх войскаў. Прычым падобныя заявы гучалі таксама ад некаторых арганізатараў паўстання ў Беларусі. Напрыклад, арганізатар паўстання ў Мазырскім пав. Фелікс Кяневіч 2 ліпеня 1832 г. напісаў прашэнне, у якім свой удзел у паўстанні выстаўляў пасіўным, а галоўным віноўнікам свайго далучэння да яго называў эмісара паўстанцаў Напалеона Навіцкага. Гэта, аднак, яму не дапамагло. Яшчэ раней, 21 снежня 1831 г. рашэннем МГСК ён быў аднесены да 2-га разраду злачынцаў [33, арк. 3–3 адв.]. Падобны ж лёс спасцігнуў многіх іншых кіраўнікоў паўстання, якія ў далейшым апынуліся ў эміграцыі: Стэфана Незабітоўскага, Мікалая Мераеўскага, Караля Нямцэвіча і інш. [88, арк. 106].

Хаця залічэнне паўстанцаў следчымі камісіямі да другога разраду павінна было суправаджацца абавязковай аддачай іх пад суд пасля вяртання і канфіскацыяй

маёмасці, усё ж на практыцы гэта не пазбаўляла канчаткова магчымасці легальна прыбыць з-за мяжы на радзіму ў 1832–1833 гг. Як сведчаць матэрыялы Гродзенскай губернскай следчай камісіі, некалькі дзясяткаў паўстанцаў з Гродзенскай губ., якія рашэннем былі аднесены да 2-га разраду дзяржаўных злачынцаў, атрымалі *ўсяміласцівейшае дараванне* і вярнуліся на месца іх ранейшага жыхарства. Сярод іх быў і вядомы ў далейшым мастак Вінцэнт Дмахоўскі [23]. Апрача таго, тым паўстанцам, якім дазвалялася вярнуцца на радзіму ў 1832–1833 гг., у якасці асаблівай імператарскай міласці маглі таксама вяртацца канфіскаваныя маёнткі. Так, міністр унутраных спраў звяртаўся ў Камітэт заходніх губерняў з прапановай вярнуць маёмасць некалькім паўстанцам з Гродзенскай губ., якія прыехалі з Прусіі на радзіму ў ліпені-жніўні 1833 г. і аднавілі прысягу на вернасць цару [2, с. 121–122].

Такім чынам, у 1831–1834 гг. каля 40 тыс. з ліку тых прыкладна 50 тыс. удзельнікаў паўстання, якія перайшлі ў Прусію і Аўстрыйскую імперыю, вярнуліся назад.

Працэс масавага вяртання ўдзельнікаў паўстання спыніўся пасля выдання ўказа ад 4 кастрычніка 1834 г. [гл.: 2.1]. Аднак прашэнні аб амністыі працягвалі прыходзіць і далей. З гэтага часу, аднак, не назіралася масавага імкнення атрымаць царскую амністыю. У 1834 г. скончылася выдаленне паўстанцаў з Прусіі і Аўстрыі. Усе тыя з іх, хто не жадаў вяртацца пад панаванне расійскага імператара, выехалі ў іншыя краіны Заходняй Еўропы. З гэтага моманту ў адносінах да іх карэктна ўжываць тэрмін *эмігранты*. Падача прашэнняў аб дазvole на вяртанне адбывалася ў гэты перыяд асобнымі эмігрантамі альбо іх сваякамі. І толькі некаторым з іх удалося атрымаць магчымасць прыбыць на радзіму легальна.

У 1834 г. быў амніставаны ўраджэнец Вілейскага пав., сын буйных землеўладальнікаў Аляксандр Валадковіч. Але магчымасць вярнуцца ў Расійскую імперыю яму дазвалялася толькі пры ўмове службы на Каўказе ў шэрагах расійскага войска ў чыне радавога, дзе ён павінен быў *верыць у невычарпальную міласць імператара*. А. Валадковіч не згадзіўся з падобнымі ўмовамі і выказаў расійскаму паслу ў Францыі сваё жаданне чакаць у Парыжы *дапаўнення міласці імператара* [244]. Сярод эмігрантаў назіраліся і адваротнае стаўленне да прыняцця амністыі. Напрыклад, буйны памешчык Гродзенскай губ. Фелікс Пуслоўскі, у якога за ўдзел у паўстанні былі канфіскаваны 3 маёнткі ў Гродзенскім, Пружанскім і Кобрынскім паветах, таксама атрымаў амністыю каля 1834 г. з умовай прыняцця ваеннай службы на Каўказе ў чыне радавога. Ён згадзіўся на гэта і ў 1835 г. вярнуўся на радзіму. Праз некалькі месяцаў былі памешчык быў адпраўлены на Каўказ, дзе служыў да выхаду ў адстаўку ў 1841 г. у чыне падпаручніка [94, арк. 170 адв.-173]. Аднак яго маёмасць заставалася ў казне, у 1856 г. Пуслоўскі хадатайнічаў аб яе вяртанні [104].

Атрыманне амністыі і магчымасці вяртацца на радзіму, не апасаючыся ўжывання рэпрэсій, заставалася ў гэты перыяд прыцягальным для некаторых

эмігрантаў. Гэты фактар выкарыстоўвала расійская амбасада ў Парыжы, якая ўжывала абяцанне амністыі ў якасці сродку прыцягнуць жадаючых вярнуцца да супрацоўніцтва і атрымаць звесткі пра эміграцыю, фактычна — для шпіянажу. У 1838 г. эмігрантамі ў Лондане было выкрыта трое шпегаў, двое з якіх супрацоўнічалі з расійскай амбасадай (ураджэнец Вількамірскага пав. Канстанцін Кумпikевіч і эмігрант з Ваўкавыскага пав. Тэафіл Петрашэўскі) і адзін — з аўстрыйскай (галічанін Ян Дыдынскі). Як яны апраўдваліся перад суайчыннікамі, платай за іх дзейнасць павінна была стаць амністыя [391; 481, s. 71].

Некаторым эмігрантам усё ж удалося атрымаць амністыю за супрацоўніцтва з расійскімі ўладамі. Ураджэнец Расіенскага пав. Зянон Вішнеўскі з 1840 г. падтрымліваў кантакты з сакратаром расійскай амбасады ў Парыжы. За гэта яму была дадзена амністыя і ў 1841 г. ён вярнуўся на радзіму. Пасля вяртання Вішнеўскі служыў асэсарам ва Упіцкім пав. Віленскай губ. [165; 449, s. 746].

Нягледзячы на абяцанні расійскіх уладаў неўжывання рэпрэсій, што і назіралася ў некаторых выпадках, лёс тых эмігрантаў, якія вырашылі вярнуцца на радзіму, заставаўся няпэўным. Паказальны ў гэтым плане выпадак з князем Габрыэлем Агінскім. У паўстанні ён уваходзіў у склад Цэнтральнага Літоўскага ўрада ў якасці намесніка старшыні. Апынуўшыся ў эміграцыі, ён заснаваў майстэрню па пераплёту кніг і ўвайшоў у блізкія адносіны з каралём Францыі Людовікам Філіпам. Дзякуючы заступніцтву французскага манарха, Г. Агінскі змог у 1839 г. атрымаць амністыю. Пасля вяртання на радзіму ў 1840 г. разам з жонкай яму быў вернуты канфіскаваны маёнтка Стравенікі. Аднак у 1841 г. ён быў арыштаваны і каля года правёў у зняволенні. Пасля вызвалення ён у хуткім часе памер [64; 167, t. 3, s. 222–223; 421, t. 23, s. 602].

Падача прашэння аб амністыі ў гэты перыяд не гарантавала яе атрымання нават пры ўмове прыняцця ваеннай службы на Каўказе. Напрыклад, у 1838 г. не ўдалося дачакацца амністыі эмігранту з Віленскай губ. Шыману Андрушкевічу [167, t. 1, s. 145]. У 1842 г. бацька эмігранта з Магілёўскай губ. Францішка Комара Станіслаў падаў прашэнне намесніку Каралеўства Польскага аб хадатайніцтве ім перад імператарам для надання амністыі яго сыну. Аднак у сваім адказе намеснік адзначыў, што не можа гэтага зрабіць, бо Ф. Комар залічаны судом да выгнаннікаў, і гэта рашэнне канфірмавана імператарам [57].

У 1844 г. назіраецца павелічэнне хвалі падачы прашэнняў і атрымання амністыі. Гэта звязана з прыбыццём імператара Мікалая I з візітам у Лондан. Некаторыя мясцовыя эмігранты выкарысталі гэты момант для таго, каб падаць прашэнні. У той час атрымалі амністыю вышэйзгаданыя К. Кумпikевіч, Т. Петрашэўскі, а таксама Міхал Петрашэўскі (з Мінскай губ.) і Станіслаў Камінскі (з Шавельскага пав.) [202]. Аднак і ў гэты раз, нягледзячы на супрацоўніцтва К. Кумпikевіча і Т. Петрашэўскага з расійскай амбасадай, вяртанне эмігрантам было дазволена толькі з той умовай, што яны накіруюцца

ў Коўна, дзе будуць аддадзены пад следства, у выніку чаго свабоду яны змогуць атрымаць толькі ў тым выпадку, калі суд не знойдзе доказаў іх дачынення да *якога-небудзь іншага злачынства, апроча ўдзелу ў паўстанні* [65, 201]. Таму з чатырох згаданых эмігрантаў трое не вярнуліся, а звесткі пра С. Камінскага з 1844 г. губляюцца. У гэтым жа годзе з Францыі прашэнне аб амністыі падаў ураджэнец Давыд-Гарадка Станіслаў Аткевіч, але не атрымаў адказу, што вымусіла яго ў 1846 г. паўтарыць сваё прашэнне [338].

З 1844 г. пытанню амністыі і вяртання на радзіму пачынае ўдзяляць вялікую ўвагу эміграцыйная прэса. У прыватнасці, на старонках *Нацыянальнай газеты* рэгулярна з'яўляліся спісы тых эмігрантаў, якія атрымалі памілаванне ці падалі прашэнне, і артыкулы на гэтую тэму. Характэрным для іх з'яўляецца негатыўнае стаўленне да працэсу вяртання пад панаванне расійскага імператара. Варта звярнуць увагу на рыторыку прэсы — працэс вяртання на радзіму шляхам прыняцця амністыі называўся *ўцёкамі з эміграцыі*, а тыя, хто вяртаўся — *уцекачамі ці здраднікамі* [196].

У адказ на згоду некаторых эмігрантаў вярнуцца назад, асобныя прадстаўнікі польскага каталіцкага духавенства ў свае прамовы пачалі ўключыць крытыку падобных паводзінаў. Напрыклад, ксёндз Геранім Кайсевіч у сваім казанні 30 чэрвеня 1844 г. у касцёле Святога Роха ў Парыжы перасцерагаў вернікаў ад прыняцця амністыі [200].

Павелічэнне колькасці падач прашэнняў аб амністыі назіралася ў перыяд еўрапейскіх рэвалюцыйных падзей 1846–1848 гг. і пасля іх. У 1847 г. да расійскага імператара звярнуліся дэпутат на сейм 1831 г. ад Вількамірскага пав. Людвік Пяткевіч, памешчык Гродзенскай губ. Аляксандр Булгак, вышэйзгаданы Ф. Кяневіч, камандзір паўстанцкага атрада ў Віленскай губ. Міхал Лісецкі з жонкай, а таксама ўраджэнцы Віленскай губ. Вінцэнт Шымкоўскі і Міхал Юшкевіч. Усе яны атрымалі дазвол на вяртанне на радзіму. Як і раней, умовай для гэтага павінны былі стаць следства і суд пасля вяртання [338]. Таму з названай групы эмігрантаў вярнуліся на радзіму толькі Л. Пяткевіч і М. Юшкевіч. Яны абодва пасля перасячэння мяжы былі зняволены і аддадзены пад ваенны суд. Л. Пяткевіч быў выпушчаны са зняволення ў 1849 г., а М. Юшкевіч — у 1851 г. [338; 339].

У пачатку 1848 г. атрымалі амністыю Калікст Незабітоўскі і Фердынанд Граткоўскі, у 1849 г. — Міхал Мілашэўскі [167, т. 2, s. 123, т. 3, s. 150–151, 202; 204]. Усяго ў 1834–1856 гг. падалі прашэнні аб памілаванні каля 20 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, але толькі нямногім з іх удалося вярнуцца на радзіму.

26 жніўня 1856 г. расійскім імператарам Аляксандрам II з нагоды нядаўняга ўступлення на трон быў выдадзены маніфест *Аб міласціях і аблегчаннях, Усяміласцівейша дараваных вернападданым Яго Імператарскай Вялікасці Царства Польскага. У ім абвешчалася дараванне ўсім палітычным злачынцам, якія*

падалі прашэнне аб памілаванні і характарызаваліся *бездакорнымі паводзінамі*. Ім дазвалялася свабодна абіраць у межах *Імперыі і Царства Польскага* месца жыхарства за выключэннем сталічных гарадоў. Апрача таго, за тымі з былых паўстанцаў, хто карыстаўся правамі спадчыннага дваранства, загадвалася пакінуць іх, а таксама за іх дзецьмі [105, т. 31, № 30878]. З гэтага часу падача прашэнняў аб амністыі ізноў набыла масавы характар. У перыяд з 1856 па 1862 гг. больш за 150 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў падалі падобныя прашэнні і атрымалі дазвол на вяртанне.

Атрыманне амністыі ў гэты перыяд таксама не гарантавала вяртання на радзіму. Тут з'явілася праблема ўжо не адміністрацыйнага характару (аддача пад следства), як гэта было ў папярэдні перыяд, а выключна фінансавага. Падарожжа на радзіму з Францыі, часта разам з сям'ёй, патрабавала значных грашовых выдаткаў з боку эмігрантаў, але далёка не ўсе мелі сродкі, каб пакрыць іх. Гэта вымусіла іх шукаць грошы на падарожжа дадому. Сваякам эмігрантаў, якія ўжо атрымалі амністыю, дазвалялася перасылаць ім грашовую дапамогу за мяжу для пакрыцця падарожжных выдаткаў [340].

Падобная сітуацыя стала чарговай нагодай для насмешак з *уцекачоў* з боку тых эмігрантаў, хто быў настроены крытычна ў адносінах да прыняцця амністыі. Юзаф Патрыкоўскі 3 лістапада 1856 г. пісаў у сваім дзённіку: *Нашы амністыянтны моцна пакрыўджаны на ўрад маскоўскага цара, на ўрад французскага цара* [імператара Францыі Напалеона III — *аўт.*] *і на саміх сябе. Ім далі амністыю, але ніхто і не думае хаця б грош даць на дарогу на радзіму. Многія ўжо шмат дзён займаюцца папрашайніцтвам у землякоў і зямлячак, што прыбылі ў Францыю ў падарожжжа, але іх ці ў дамах не прымаюць, ці, калі яны якім-небудзь чынам здолелі ўвайсці ў гэтыя дамы, то іх дрэнна і няветліва выправаджаюць* [422, т. 2, s. 359].

У адносінах да памілавання эмігранты падзяліліся на тры лагеры: да першага з іх належалі тыя, хто прыняў амністыю; да другога — хто яе не прыняў, але ставіўся спагадліва да тых, хто прыняў; і да трэцяга — хто выказаўся рэзка негатыўна і да самой амністыі, і да яе прыхільнікаў. Прадстаўнікі трэцяга лагера адразу пасля выдання памілавання выпусцілі некалькі адозваў з пратэстамі супраць яе. Адным з аўтараў падобных тэкстаў быў вышэйзгаданы Антоні Гарэцкі. Прадстаўнікі гэтага лагера займаліся таксама зборам подпісаў пад актам адмовы ад амністыі [422, т. 2, s. 317, 327].

Немалую ўвагу працэсу вяртання на радзіму працягвала ўдзяляць эміграцыйная прэса. Орган кансерватыўнага лагера *Wiadomości Polskie (Польскія навіны)* рэгулярна публікаваў на сваіх старонках спісы эмігрантаў, якія атрымалі амністыю, і падлічваў іх колькасць. Так, паводле звестак газеты, на 19 траўня 1857 г. з *забранных зямель* (Беларусі, Літвы і Украіны) памілаванне атрымалі 43 чал. [457].

Адной з умоў прыезду эмігрантаў у межы Расійскай імперыі было прынясенне імі прысягі на вернасць расійскаму імператару. Пасля іх з'яўлення

на месцы жыхарства за імі ўсталёўваўся паліцэйскі нагляд. Земскія і гарадавыя ўрады былі абавязаны рэгулярна дакладваць пра іх паводзіны ў вышэйшай органы [41; 42, арк. 2]. У губернскіх праўленнях вяліся справы аб жыцці эмігрантаў пасля іх вяртання на радзіму [40].

Нягледзячы на амністыю, расійскія ўладамі былі ўведзены некаторыя абмежаванні на вяртанне пэўных катэгорый эмігрантаў:

1) эміграцыйныя дэмакраты, якія прымалі актыўны ўдзел у дзейнасці дэмакратычных арганізацый на момант выдання амністыі [348];

2) асобы, якім вяртанне забаранялася асобным рашэннем міністра ўнутраных спраў [350];

3) паўналетнія дзеці асобаў, якія прызнаны выгнаннікамі і якім не даваўся дазвол на вяртанне на радзіму [349].

Некаторыя эмігранты падавалі прашэнні аб прыездзе на радзіму не на сталае жыхарства, а на пэўны час. Як правіла, аргументацыя для гэтага служыла жаданне сустрэцца са сваякамі. Менавіта такую просьбу падалі І. Дамейка, Уладзіслаў Невяровіч, Эдвард Бажэнці. У гэтым выпадку ім дазваляўся прыезд у якасці іншаземных падданых [69; 70; 76, арк. 126]. Вярталіся не толькі самі эмігранты, але і іх дзеці, прычым часам тады, калі іх бацькі ўжо памерлі. Так адбылося з сынам эмігранта з Брэсцкага пав. Адама Лышчынскага Генрыкам і Міхала Зялінскага Уладзімірам [76, арк. 73–78; 78, арк. 102–105; 351; 356].

Многія эмігранты пасля свайго вяртання на радзіму апынуліся ў складаным матэрыяльным стане. Гэта прымушала іх звяртацца да дзяржаўных органаў ці да сваіх землякоў з просьбамі аб аказанні матэрыяльнай дапамогі. У 1856–1862 гг. прашэнні аб грашовай падтрымцы падалі ва ўладныя органы дзясяткі эмігрантаў, якія вярнуліся назад. Асноўная аргументацыя прашэнняў — старасць і слабасць здароўя, якія не дазваляюць ім зарабляць на жыццё самастойна, а таксама адсутнасць сваякоў, якія маглі б узяць на сябе клопат па забеспячэнню іх усім неабходным. Як правіла, прашэнні вырашаліся станоўча. Ад дзяржавы былыя эмігранты атрымалі ў якасці аднаразовай дапамогі ад 150 да 800 руб. срэбрам на *першапачатковае ўладкаванне* [317; 318; 319; 320; 321; 322; 323; 324; 325; 326; 327; 328; 329; 330; 331; 332; 333; 334; 335]. Напрыклад, ураджэнец Слонімскага пав. Дыянізі Кісялеўскі, які вярнуўся на радзіму ў 1860 г., некалькі разоў звяртаўся да Гродзенскага губернскага праўлення з просьбай аб выплаце яму грашовай сумы для пакупкі надзела зямлі. Сваю просьбу ён аргументаваў старасцю, адсутнасцю сродкаў і сваякоў на радзіме, якія б маглі яму дапамагчы. У выніку ён атрымаў 500 рублёў срэбрам [68, арк. 130–142]. У падобнай сітуацыі апынуўся таксама Напалеон Орда, які хадатайнічаў аб вяртанні яму канфіскаванага маёнтка Варацэвічы. Маёнтка ва ўласнасць яму не вярнулі, але выплацілі 5790 руб. 50 кап. срэбрам за кошт пераходу ў будучыні да казны маёнтка яго маці пасля яе смерці [61].

Пры разглядзе праблемы вяртання эмігрантаў заслугаўвае ўвагі дзейнасць арганізацый, якія займаліся дапамогай тым з былых паўстанцаў, якія прыбылі на радзіму. Тут неабходна асвятліць працу Віленскага і Мінскага губернскіх камітэтаў па дапамозе палітычным эмігрантам і палітычным ссыльным, якія вярталіся назад.

28 лютага 1859 г. на пасяджэнні Віленскага дваранскага дэпутацкага сходу была адобрана прапанова па аказанні грашовай дапамогі тым палітычным эмігрантам і ссыльным, якія атрымалі памілаванне і вярталіся дадому. Для збору сродкаў для дапамогі была абрана форма своеасаблівага дадатковага падатку — 5 кап. срэбрам на год з кожнай рэвізскай сялянскай душы прыватнаўласніцкіх валоданняў Віленскай губ. Гэты падатак было пастаноўлена збіраць на працягу трох гадоў. Для размеркавання сабраных сродкаў засноўваўся асобны камітэт, які ўзначальваў губернскі маршалак. Акрамя яго, у склад камітэта ўваходзіў віленскі павятовы маршалак і два прадстаўнікі ад дваранства Віленскай губ., абраныя на дэпутацкім сходзе паводле прадстаўлення губернскага маршалка. У траўні гэтага ж года парадак збору сродкаў і размеркавання іх камітэтам былі зацверджаны імператарам Аляксандрам II [44, арк. 68].

Павятовыя маршалкі збіралі грошы са шляхты сваіх паведаў і адсылалі іх у Вільню. Да 11 лістапада 1861 г. Віленскім камітэтам было такім чынам сабрана 4915 руб. 92 кап. срэбрам, і ўсе гэтыя грошы былі выплачаны эмігрантам і ссыльным, якія вярнуліся на радзіму, альбо іх сваякам. Як правіла, сумы, якія выдаваліся камітэтам, вагаліся ад 60 да 80 срэбрам на 1 чал., і ніводнаму не было выплачана больш за 150 руб. [358].

Архіўныя дакументы дазваляюць найбольш поўна асвятліць дзейнасць Мінскага губернскага камітэта. На пасяджэнні Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу 22 верасня 1859 г. была таксама адобрана прапанова аб увядзенні своеасаблівага падатку для дапамогі палітычным ссыльным і эмігрантам, якія вярталіся ў Мінскую губ., і заснаваны спецыяльны камітэт для збору сродкаў і размеркавання іх сярод тых, каму яны былі найбольш неабходны. Практычна поўная ідэнтычнасць тэкстаў пастаноў Віленскага і Мінскага дваранскіх дэпутацкіх сходаў аб заснаванні камітэтаў дазваляе казаць пра несамастойнасць ініцыятывы ў Мінску і яе прыўнесенасць з цэнтра генерал-губернатарства [44, арк. 69–71].

Узначальваў Мінскі камітэт таксама губернскі маршалак. Апрача яго, у камітэт уваходзілі старшыня Палаты дзяржаўнага суда і мінскі павятовы маршалак. Кандыдатура апошняга тлумачыцца, верагодна, яго сталым знаходжаннем у губернскім горадзе, што дазваляла яму замяняць губернскага маршалка і дапамагаць яму ў вядзенні спраў у выпадку неабходнасці. Усе астатнія павятовыя маршалкі маглі прымаць удзел у працы камітэта ў той час, калі знаходзіліся ў Мінску. 4 снежня 1859 г. Аляксандр II зацвердзіў утварэнне камітэта з загадам дзякаваць усім, хто ўдзельнічае ў зборы і размеркаванні сродкаў [44,

арк. 3–4, 12–12 адв.]. У заснаванні падобнага грамадзянскага камітэта магчыма ўбачыць фінансавую выгаду для дзяржаўнай казны. Яго дзейнасць аблягчала цяжар дапамогі тым, хто не мог знайсці сабе сродкаў для жыцця.

Пра асноўную прычыну падобнай ініцыятывы ў акце заснавання камітэта гаворыцца, што асобы, якія вярталіся на радзіму, *...знайшоўшы пасля доўгачасовай адсутнасці поўную перамену як у фамільных сувязях, так і асабістых сваіх правах і адносінах; пры тым амаль усе гадамі і нягодамі абясцілены да крайнасці, не маюць і нават не могуць мець сродкаў для існавання* [44, арк. 3–4, 12–12 адв.].

На тым жа пасяджэнні 22 верасня 1859 г. быў ухвалены парадак збору сродкаў, якімі павінен распараджацца камітэт. Ён быў ідэнтычным Віленскаму камітэту — 5 кап. срэбрам на год з кожнай рэвізскай сялянскай душы прыватнаўласніцкіх валоданняў Мінскай губ. на працягу трох гадоў [44, арк. 12]. Павятовыя маршалкі паведамлялі пра прынятую пастанову шляхце свайго павета і павінны былі збіраць ад іх грошы.

Усяго за 3 гады ў Мінскай губ. планавалася сабраць 43135 руб. 50 кап. срэбрам, але ўся сума так і не паступіла ў казну камітэта. На 21 лістапада 1862 г. было сабрана 33034 руб. 88 кап. срэбрам. Размеркаванне грошай адбывалася не ў роўнай ступені для ўсіх, а ў адпаведнасці з сацыяльным станам эмігрантаў, колькасцю дзяцей у іх і наўнасцю сродкаў для жыцця [44, арк. 4, 19].

Для раздачы сабраных грошай была ўсталявана норма — не больш за 513 руб. Як правіла, на 1 чал. выдавалася ад 100 да 500 руб. Але меліся і выключэнні. Напрыклад, мінскім павятовым маршалкам было выдадзена 1200 руб. Аляксандру Булгаку. Улічваючы такое вялікае перавышэнне нормы выдачы, на пасяджэнні Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу было пастаноўлена праз згаданага павятовага маршалка вярнуць ад А. Булгака лішак сумы [44, арк. 23].

Звесткі пра дзейнасць камітэта дайшлі да эмігрантаў у Заходняй Еўропе, якія атрымалі амністыю, але не маглі вярнуцца з-за адсутнасці сродкаў. Яны пачалі прысылаць прашэнні на імя губернскага ці павятовых маршалкаў з просьбай аб выдачы ім грошай на падарожжа. Так зрабілі ўраджэнцы Барысаўскага пав. Караль Песляк і Тэлесфор Пятроўскі і эмігрант са Слуцкага пав. Антоні Зянковіч, які жыў у Францыі. Напрыклад, Т. Пятроўскі аргументаваў сваю просьбу тым, што мае жонку і васьмёра дзяцей і не мае, апроча сваёй працы, іншых матэрыяльных крыніц, а таму не можа пакрыць коштаў падарожжа на радзіму, што з'яўляецца адзінай перашкодай для вяртання. Разам з просьбай ён дасылаў пасведчанне аб колькасці дзяцей і візу, выдадзеную яму расійскай амбасадой у Парыжы на прыезд на радзіму. Таксама колькасцю дзяцей аргументаваў сваю просьбу і А. Зянковіч [44, арк. 22 адв., 212–215, 330–330 адв.].

Пастановай камітэта ад 26 красавіка 1862 г. Т. Пятроўскаму было выдаткавана 840 руб. 97 кап. срэбрам, але атрымаць гэтую суму ён мог толькі пасля

вяртання на радзіму. К. Песляку і А. Зянковічу таксама планавалася аказаць матэрыяльную дапамогу, аднак толькі пасля іх прыезду [44, арк. 19–20 адв., 22 адв.]. У выніку ніхто з вышэйзгаданых эмігрантаў не змог вярнуцца назад. Усе яны да канца жыцця жылі ў Францыі [167, т. 2, с. 286, 298].

Пры размеркаванні грошай не абышлося і без скандальных выпадкаў. Шляхціц Пінскага пав. Юзаф Міхалоўскі 19 чэрвеня 1862 г. скардзіўся губернскаму маршалку на пінскага маршалка князя Друцкага-Любецкага за несправядлівы, на яго думку, падзел сродкаў паміж ім і яго жонкай, з якой ён жыў асобна, і паміж ім і іншымі асобамі з Пінскага пав., якія атрымлівалі дапамогу. Аднак яго скарга не была задаволена — губернскі маршалак адхіліў яе [44, арк. 289–289 адв., 291, 294].

9 лістапада 1862 г. І. Яцкоўскі, які вярнуўся ў Навагрудскі пав., звяртаўся да губернскага маршалка з прапановай аб апублікаванні справаздачы для азнамлення грамадскасці з дзейнасцю камітэта [44, арк. 334]. Храналагічна апошні з вядомых дакументаў камітэта датуецца 20 лістапада 1862 г. [44, арк. 57–60]. Далейшую дзейнасць камітэта перапынілі падзеі паўстання 1863–1864 гг.

Незахаванасць аналагічных матэрыялаў у гродзенскім гістарычным архіве не дазваляе прасачыць гісторыю падобнага камітэта ў Гродзенскай губ., хаця лагічна выказаць меркаванне пра яго стварэнне і дзейнасць. Тое ж самае магчыма сказаць пра аналагічныя ковенскі, віцебскі і магілёўскі камітэты.

Некаторыя з эмігрантаў, што вярнуліся на радзіму, спрабавалі дамагчыся вяртання правоў на сваю былою маёмасць. Так, былы камандзір паўстанцкага атрада ва Упіцкім пав. Антоні Працішэўскі звяртаўся да шляхты Ковенскай губ., скардзячыся на свайго брата Гераніма за несправядлівы, на яго думку, падзел маёмасці і прэтэндуючы на яе частку. Але яму не ўдалося гэтага дамагчыся. Рашэннем Ковенскага дваранскага дэпутацкага сходу ад 12 снежня 1858 г. яго прэтэнзіі на маёмасць брата былі адхілены [152, к. 26–27].

Паўстанне 1863–1864 гг. стала той падзеяй, якая моцна паўплывала на лёсы некаторых з тых эмігрантаў, якія вярнуліся на радзіму ў 1856–1862 гг. Паколькі яны мелі вопыт удзелу ў барацьбе супраць Расійскай імперыі за вызваленне айчыны, былыя паўстанцы з падазронасцю ўспрымаліся расійскімі ўладамі. Падобныя апасенні мелі пад сабой падставы. Некаторыя з гэтай групы асобаў прынялі ўдзел у паўстанні. Так, Генрык Дмахоўскі ў траўні 1863 г. сфарміраваў паўстанцкі атрад у Барысаўскім пав. і загінуў у першым жа баі [421, т. 5, с. 206–207]. Ільдэфонс Анцыпа сфарміраваў атрад у Быхаўскім пав., які праз некалькі дзён быў разбіты, а ён сам трапіў у палон і быў пакараны смерцю [165]. Платон Пасербскі стаў на чале атрада, які дзейнічаў у Ковенскім і Троцкім паветах [167, т. 3, с. 264]. Былі прызнаны вінаватымі ў падтрымцы паўстання і за гэта высланы ў Сібір Міхал Багдановіч і Віктар Віславух [17, с. 86; 165]. Часова зняволены па абвінавачванні ў падтрымцы паўстання Напалеон Орда і Міхал Віткоўскі [110; 165]. Апасваючыся за свой далейшы лёс, некалькі чалавек вымушаны

былі паўторна выехаць у эміграцыю, напрыклад, П. Пасербскі, М. Віткоўскі, Станіслаў Зугарэўскі [165; 167, t. 3, s. 264].

Такім чынам, вяртанне былых паўстанцаў з еўрапейскіх краін на радзіму лагічна падзяляецца на тры перыяды (1831–1834 гг., 1834–1856 гг., 1856–1862 гг.). Кожны з іх характарызуецца пэўнай інтэнсіўнасцю падачы прашэнняў аб амністыі і ў выніку — колькасцю тых, хто вярнуўся. Асноўным фактарам, які ўплываў на гэты працэс, з’яўлялася выданне расійскім урадам заканадаўчых актаў, якія яго рэгламентавалі. Калі ўказ ад 4 кастрычніка 1834 г. практычна перапыніў вяртанне на радзіму больш чым на 20 гадоў, то маніфест ад 15/27 траўня 1856 г. надаў масавы характар гэтаму працэсу. Варта таксама адзначыць, што імкненне вярнуцца пад панаванне расійскіх уладаў было характэрна для пераважнай меншасці эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. У 1834–1862 гг. выказалі падобнае жаданне каля 200 з іх, што складае каля 12% ад іх агульнай колькасці. Неадназначнасць самога факта вяртання прывяла да неадназначнага ўспрыняцця яго рознымі групамі. Адныя выкарысталі выданне маніфеста 15/27 траўня 1856 г. для таго, каб бесперашкодна прыбыць на радзіму, другія рэзка негатыўна выказаліся ў адносінах да яго, а само прыняцце памілавання разглядалі як прызнанне палітычнага паражэння і здраду ідэям вызваленчага руху. Аднак атрыманне амністыі не гарантавала вяртання. Калі ў 1834–1855 гг. асноўнай перашкодай для гэтага былі цяжкія ўмовы прыезду ў Расійскую імперыю (аддача пад следства, служба на Каўказе і да т. п.), то ў 1856–1862 гг., калі былі памілаваны каля 150 эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў, менавіта адсутнасць у шмат каго з іх неабходных сродкаў на падарожжа не дазволіла ім прыбыць у родныя мясціны. У выніку выкарыстаць амністыю змагла толькі меншасць з тых, хто яе атрымаў. Вяртанне выклікала ў многіх іншыя праблемы. Складаны матэрыяльны стан вымушаў іх звяртацца да сваіх землякоў і да ўладных органаў па дапамозу. Паўстанне 1863–1864 гг. паклала канец вяртання палітычных эмігрантаў і прымусіла некаторых з тых, хто ўжо вярнуўся, ізноў выехаць у эміграцыю з-за апасенняў трапіць пад рэпрэсіі расійскіх уладаў.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Паўстанне 1830–1831 гг. выклікала рэакцыю расійскіх уладаў, накіраваную на яго падаўленне і правядзенне адпаведных захадаў у адносінах да яго ўдзельнікаў. У 1831–1834 гг. былі створаны заканадаўчая база і спецыяльныя органы для ажыццяўлення гэтай палітыкі. Царскія ўказы тычыліся як непасрэдна саміх паўстанцаў, так і ўсёй сістэмы кіравання землямі Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы, якія знаходзіліся ў складзе Расійскай імперыі. Актыўныя ўдзельнікі паўстання пазбаўляліся асабістай маёмасці праз канфіскацыі, а распачаты ўладамі чарговы этап *разбору шляхты* дазваляў пазбаўляць правоў дваранства найбольш шматлікую сацыяльную апору паўстання — дробную і сярэдняю шляхту. Шэраг іншых мерапрыемстваў царскіх уладаў (рэфармаванне сістэмы адукацыі, насаджэнне рускага чыноўніцтва і землеўладання, наступленне на рэшткі ранейшага заканадаўства і г. д.) хаця і не вызначалі становішча паўстанцаў непасрэдным чынам, але былі своеасаблівай абразай іх маральных і патрыятычных пачуццяў. Таму прычынамі эміграцыі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з беларуска-літоўскіх губерняў пасля паражэння з’яўляюцца змяненне палітычнай сітуацыі на тэрыторыі Беларусі і Літвы, змена сацыяльнага статусу і матэрыяльнага стану многіх паўстанцаў, а таксама іх патрыятычны перакананні.

Радзіму пакінулі каля 9 тыс. удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з зямель былой Рэчы Паспалітай, з якіх ад 1500 да 1700 чал. паходзілі з беларуска-літоўскіх губерняў. Большая іх частка (каля 52 %) былі выхадцамі з Віленскай губ., колькасць эмігрантаў з кожнай з іншых губерняў была нашмат меншай. За рэдкім выключэннем эмігранты належалі да шляхецкага саслоўя. Пераважная іх большасць апынулася ў Францыі, колькасць асобаў у іншых краінах Заходняй Еўропы была невялікай, што было характэрна для *Вялікай эміграцыі* ў цэлым. У 30-х гг. XIX ст. эмігранты ў Францыі шырока рассяліліся па яе тэрыторыі.

Назіралася некалькі своеасаблівых рыс у прыбыцці эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў у Заходнюю Еўропу. Па-першае, пераважная іх большасць прыбыла праз Прусію, дзе пасля паражэння паўстання апынулася значная колькасць паўстанцаў з тэрыторыі Літвы і Беларусі. Па-другое, значная частка эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў трапіла ў Заходнюю Еўропу марскім шляхам.

У эміграцыі ў 30–40-я гг. ураджэнцамі беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель было створана некалькі асобных арганізацый: Таварыства Літоўскае і Рускіх Зямель, Таварыства Братэрскага Аб’яднання і Літоўска-Рускі Клуб. Намаганнямі ТЛРЗ узнік вялікі комплекс мемуарных крыніц, якія тычыліся паўстання 1830–1831 гг. на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Украіны, а таксама выбіты медаль у памяць пра подзвіг паўстанцаў. Стварэнне ТБА сведчыць пра заканамернасць гуртавання эмігрантаў з Беларусі, Літвы і Украіны і існаванне ў пачатковы перыяд эміграцыі шэрагу нявырашаных праблем ва ўзаемаадносінах паміж *ліцвінамі* і *русінамі* з аднаго боку і *караняжамі* з другога. Менавіта гэтымі дзвюма арганізацыямі былі

прыкладзены асноўныя намаганні для іх вырашэння. Ім жа належыць асноўная заслуга ў папулярызацыі звестак пра свой родны край у Заходняй Еўропе. З чарговай хваляй рэвалюцыйных падзей у Еўропе (*Вясна Народаў*) ізноў паўстала пытанне пра лёс зямель Беларусі, Літвы і Украіны. Гэта выклікала ўзнаўленне традыцыі гуртавання *ліцвінаў* і *русінаў* і стварэнне Літоўска-Рускага Клуба.

Творы ўраджэнцаў беларуска-літоўскіх губерняў у эміграцыі паказваюць, што самасвядомасць іх аўтараў вызначалася шматузроўневай. Яны называлі сябе і *еўрапейцамі*, і *палякамі*, і *ліцвінамі* ў залежнасці ад сітуацыі і кантэксту, у якіх выкарыстоўваліся гэтыя назвы.

На працягу 30–40-х гг. XIX ст. эмігрантамі неаднаразова рабіліся спробы ўзнавіць паўстанне на землях былой Рэчы Паспалітай. Пасля катастрафічнага заканчэння першых узброеных акцый, эміграцыйныя эмісары перайшлі да доўгатэрміновай агітацыйнай і арганізацыйнай працы. Аднак дасягнуць сваіх мэтаў ім не ўдалося. У большасці яны былі выцеснены з радзімы, некаторыя трапілі ў палон і былі прысуджаны да розных ступеняў пакарання. Пасля паражэння рэвалюцыйных падзей *Вясны Народаў* у Еўропе, высылка эмісараў з эміграцыі на радзіму спынілася.

Письменніцкая дзейнасць эмігрантаў мела некалькі мэтаў — перамога ў ідэалагічнай барацьбе супраць Расійскай імперыі і павышэнне матэрыяльнага і сацыяльнага стану аўтараў. Яна здзяйснялася ў розных формах і з’яўлялася важнай часткай жыцця былых паўстанцаў па-за межамі радзімы пасля паражэння паўстання. Менавіта дзякуючы эмігрантам у свет былі выпушчаны сотні твораў, якія не маглі б з’явіцца на радзіме з-за панавання жорсткай цензуры.

Для вяртання на радзіму эмігранты мелі два шляхі: тайнае вяртанне для ўдзелу ў вызваленчым руху і афіцыйнае — шляхам прыняцця царскай амністыі. Выразна пераважаў другі шлях, які даваў некаторыя гарантыі бяспекі. Вяртанне былых паўстанцаў на радзіму з амністыяй падзяляецца на тры перыяды. Асноўным крытэрыем для іх выдзялення з’яўляецца інтэнсіўнасць вяртання, якая ў сваю чаргу вызначалася царскімі ўказамі, і ў выніку — колькасцю тых, хто вярнуўся. У цэлым жаданне вярнуцца пад панаванне расійскіх уладаў было характэрна для пераважнай меншасці эмігрантаў з беларуска-літоўскіх губерняў. Адносіны эміграцыйных груп да амністыі таксама былі рознымі — ад станоўчага ўспрыняцця актаў амністыі да катэгарычнага адмаўлення ад яе і рэзкага асуджэння. Прыняцце амністыі стала прызнаннем эмігрантамі палітычнага паражэння, аднак некаторыя разглядалі гэты акт як здраду ідэям вызваленчага руху. Атрыманне амністыі не гарантавала вяртання, таму як існаваў шэраг перашкод для гэтага. У 1834–1855 гг. вярнуцца не дазваляла пагроза аддачы пад суд і вынясення прысуду аб зняволенні, у 1856–1862 гг. — адсутнасць у многіх эмігрантаў сродкаў на падарожжа. У выніку выкарыстаць амністыю змаглі не ўсе з тых, хто яе атрымаў. Вяртанне на радзіму часта суправаджалася неабходнасцю вырашаць іншыя праблемы, як правіла, матэрыяльнага характару. Паўстанне 1863–1864 гг. прымусіла некаторых з тых, хто ўжо вярнуўся на радзіму, ізноў выехаць у эміграцыю.

ДАДАТАК

I

ІМЯННЫ СПІС СЯБРАЎ ТАВАРЫСТВА БРАТЭРСКАГА АБ’ЯДНАННЯ

Ніжэйпрыведзены спіс захоўваецца ў дакументах ТБА ў Бібліятэцы Чартарскіх (Rkps. 5331). Ён уключае імёны ўсіх сяброў таварыства — тых, хто падпісаў яго акт заснавання на першым пасяджэнні (125 чал.), і тых, хто ўступіў у яго шэрагі на наступных 13-ці сесіях, — і з’яўляецца найбольш поўным з усіх вядомых. Прозвішчы пададзены ў такім парадку, у якім яны змешчаны ў арыгінале, а не ў алфавітным. Прозвішчы пад нумарамі 124–128 залітыя ў арыгінале чарнілам і не паддаюцца расчытанню. Яны ўзноўлены на падставе пратаколаў пасяджэнняў. Насупраць кожнага прозвішча ў арыгінальным польскамоўным варыянце праз слэш (/) пастаўлены беларускамоўны адпаведнік. Імёны, змешчаныя ў квадратных дужках, адсутнічаюць у арыгінале і ўзноўлены, калі гэта было магчыма, на падставе іншых крыніц.

B. Czart. — Rkps. 5331. — К. 493–497.

LISTA IMIENNA / ІМЯННЫ СПІС

1. Bułharyn Jerzy / Булгарын Ежы
2. Kamiński Józef / Каменскі Юзаф
3. Kałusowski Henryk / Калусоўскі Генрык
4. Semeniński Piotr / Семяненка Пётр
5. Konopacki Antoni / Канапацкі Антоні
6. Syrewicz Ksawery / Сырэвіч Ксаверы
7. Kiersnowski Michał / Кярсноўскі Міхал
8. Syrewicz Józef / Сырэвіч Юзаф
9. Jawtok Karol / Яўтак Караль
10. Mierzwiński Stefan / Мярвінскі Стэфан
11. Giedgowd Kajetan / Гедгаўд Каётан
12. Rahoza Mikołaj / Рагоза Мікалай
13. Mirski Ferdynand / Мірскі Фердынанд
14. Pieślak Karol / Песляк Караль
15. Biergiell Zygmund / Бергель Зыгмунд
16. Potrykowski Alfons / Патрыкоўскі Альфонс
17. Gieczewicz Karol / Гячэвіч Караль
18. Kamiński Julian / Каменскі Юльян

19. X[iaɔz] Jackowski Józef / Ксёндз Яцкоўскі Юзаф
20. Siuciłło Tomasz / Сюціла Тамаш
21. Houwalt Kamill / Гоўвальт Каміл
22. Szacfajer Juliusz / Шацфаер Юльюш
23. Wierzbicki Wincenty / Вярбіцкі Вінцэнт
24. Towiański Karol / Тавянскі Караль
25. Murawski Julian / Мураўскі Юльян
26. Strokowski Agaton / Стракоўскі Агатон
27. Gierkiewicz Aleksander / Гярковіч Аляксандр
28. Mickiewicz Rafał / Міцкевіч Рафал
29. Sliziewicz Jan / Слізевіч Ян
30. Zaleski Wincenty / Залескі Вінцэнт
31. Sawicki Szymon / Савіцкі Шыман
32. Klimowicz Jan / Клімовіч Ян
33. Korsak Jan / Корсак Ян
34. Hoppen Aleksander / Гопэн Аляксандр
35. Iwanowski Aloizy / Іваноўскі Алаізі
36. Łazowski Leonard / Лазоўскі Леанард
37. Karpowicz Andrzej / Карповіч Андрэй
38. Szalewicz Adolf / Шалевіч Адольф
39. Rechlewicz Leon / Рахлевіч Леан
40. Ciemnołoński Benedykt / Цемналонскі Бенядзікт
41. Andrzejkowicz Adam / Андрайковіч Адам
42. Szyłański Teodor / Шыланскі Тэадор
43. Łapiński Dominik / Лапінскі Дамінік
44. Święcicki Karol / Свянціцкі Караль
45. Dzwonkowski Walerian / Дзванкоўскі Валерыян
46. Nowicki Hilary / Навіцкі Гіляры
47. Downarowicz Aroloniusz / Даўнаравіч Апалоніуш
48. Puner Juliusz / Пунэр Юльюш
49. Hummel Jan / Гуммэль Ян
50. Dowbor Dominik / Доўбар Дамінік
51. Terlecki Jan / Тарлецкі Ян
52. Budrewicz Ignacy / Будрэвіч Ігнат
53. Mirski Mikołaj / Мірскі Мікалай
54. Klinibert Mikołaj / Клінібэрт Мікалай
55. Petruszewicz Franciszek / Петрусевіч Францішак
56. Babiański Wincenty / Бабянскі Вінцэнт
57. Karpowicz Józef / Карповіч Юзаф
58. Mięurski Wincenty / Мігурскі Вінцэнт
59. X[iaɔz] Wingilewicz Skibiński Józef / Ксёндз Вінгілевіч Скібінскі Юзаф
60. Korsak Joachim / Корсак Іаахім

61. Biergiell Wojciech / Бергель Вайцех
62. Łukaszewicz Wilhelm / Лукашэвіч Вільгельм
63. Makarski Józef / Макарскі Юзаф
64. Sieleń Herkules / Селень Геркулес
65. Ossochowski Ignacy / Асахоўскі Ігнат
66. Butkiewicz Stefan / Буткевіч Стэфан
67. Gieczewicz Dominik / Гячэвіч Дамінік
68. Iwaszkiewicz Ignacy / Івашкевіч Ігнат
69. Sokołowski Piotr / Сакалоўскі Пётр
70. Hryniewicz Michał / Грыневіч Міхал
71. Szuskiewicz Aleksander / Шушкевіч Аляксандр
72. Kołosowski Franciszek / Каласоўскі Францішак
73. Galiński Franciszek / Галінскі Францішак
74. Bohdanowicz Aleksander / Багдановіч Аляксандр
75. Rudomina Tytus / Рудаміна Цітус
76. Hubarewicz Kazimierz / Губарэвіч Казімір
77. Michałowski Aloizy / Міхалоўскі Алаізі
78. Laskowski Antoni / Ляскоўскі Антоні
79. Krzywkowski Henryk / Крыўкоўскі Генрык
80. Łukowski Andrzej / Лукоўскі Андрэй
81. Straszewicz Aleksander / Страшэвіч Аляксандр
82. Niewiarowicz Ludwik / Невяровіч Людвік
83. Kraśnicki Leonard / Красніцкі Леанард
84. Kuczyński Leopold / Кучынскі Леапольд
85. Rutkowski Konstanty / Руткоўскі Канстанцін
86. Jurcewicz Edward / Юрцэвіч Эдвард
87. Michałowski Juliusz Cezary / Міхалоўскі Юльюш Цэзар
88. Dyrmont Konstanty / Дырмант Канстанцін
89. Milkiewicz Edward / Мількевіч Эдвард
90. Baszczewicz Kryspin / Башчэвіч Крыспін
91. Malicki Teodor / Маліцкі Тэадор
92. Burnejko Antoni / Бурнейка Антоні
93. Kolesiński Benedykt / Калясінскі Бенядзікт
94. Jastrzębski Felix / Ястрэмбскі Фелікс
95. Machwitz Adam / Махвіц Адам
96. Kildyszko Julian / Кільдышка Юльян
97. Wieszniewski Ludwik / Вяшнеўскі Людвік
98. Baniewicz Władysław / Баневіч Уладзіслаў
99. Zambrzycki Jan / Замбрыцкі Ян
100. Walicki Walery / Валіцкі Валеры
101. Siemaszko Michał / Сямашка Міхал
102. Chodźko Benedykt / Ходзька Бенядзікт

103. Chomski Adolf / Хомскі Адольф
104. Martynowski Rola Hieronim / Мартыноўскі Роля Геранім
105. Gross Józef / Грос Юзаф
106. Gross Julian / Грос Юльян
107. Gustowicz Konstanty / Густовіч Канстанцін
108. Sańkowicz Franciszek / Саньковіч Францішак
109. Pusłowski Felix / Пуслоўскі Фелікс
110. Laskowicz Władysław / Лясковіч Уладзіслаў
111. Marcinowski Julian / Марціноўскі Юльян
112. Gieczewicz Felix / Гячэвіч Фелікс
113. Dobrzański Józef / Дабранскі Юзаф
114. Marcinowski Jan / Марціноўскі Ян
115. Rupejko Franciszek / Рупейка Францішак
116. Sokołowski Józef / Сакалоўскі Юзаф
117. Miciuta Józef / Міцюта Юзаф
118. Syrewicz Adam / Сырэвіч Адам
119. Kozieł Adam / Козел Адам
120. Machwitz Konstanty / Махвіц Канстанцін
121. Jabłocki Kazimierz / Яблоцкі Казімір
122. Bułhak Aleksander / Булгак Аляксандр
123. Bądkiewicz Onufry / Бандзкевіч Ануфры
124. Perzanowski Lubicz Michał / Пераноўскі Любіч Міхал
125. Jesman Ludwik / Есман Людвік
126. Drozdowski Stanisław / Драздоўскі Станіслаў
127. Jazdowski Antoni / Яздоўскі Антоні
128. Czerniewski Antoni / Чарнеўскі Антоні
129. Kuliński Antoni / Кулінскі Антоні
130. Żyliński Ksawery / Жылінскі Ксаверы
131. Skiewnarski N. / Скяўнарскі N.
132. Narkiewicz [Ignacy Józef] / Наркевіч [Ігнат Юзаф]
133. Gasztoft [Wacław] / Гаштаўт [Вацлаў]
134. Zawistowski Kazimierz / Завістоўскі Казімір
135. Kirklewski Józef / Кірклеўскі Юзаф
136. Matuszewicz Wincenty / Матушэвіч Вінцэнт
137. Graf Napoleon / Граф Напалеон
138. Dworzecki Jan / Дварэцкі Ян
139. Nowicki Ludwik / Навіцкі Людвік
140. Kilweyn Stanisław / Кільвэйн Станіслаў
141. Szczerba Platon / Шчэрба Платон
142. Karpowicz Augustyn / Карповіч Аўгустын

II

АКТ ЗАСНАВАННЯ І СТАТУТ ЛІТОЎСКА-РУСКАГА КЛУБА

B. Kórn. — Rkps. 2478. — K. 33–34.

ЛІТОЎСКА-РУСКІ КЛУБ АКТ ЗАСНАВАННЯ

Пішыце ўжо на сэрцах, не на пергаменах,
Гэтае наканаванне!, перададзенае ад веку ў век.
Пакуль свет, Ліцвін братам Паляку,
І свет не аддзеліць Арла ад Пагоні.

Прымас Вароніч

Паўстанцы з розных частак старажытнай Літвы, сыны вялікіх Міндоўгаў, Гедымінаў, Альгердаў, Вітаўтаў, тагачасных славетных правадыроў народу, якія запрашаныя ці незапрашаныя ўмелі гасціць са славай і, як па сваіх жытніцах, прахаджвацца ў Маскве, Пскове, Вялікім Ноўгарадзе і іншых княствах, заменены пазней смутнымі падзеямі ў спадчыну прыгнятальніка і тырана іх Айчыны; унукі гэтых вялікіх у стагоддзях рыцараў, якія не паддаліся пад навалам незлічонах атрадаў, няспынна насылаемых з розных закуткаў Заходняй Еўропы для знішчэння іх племені, сабраныя на зямлі выгнання, пасля доўгіх нарадаў і глыбокага роздуму пастанавілі згуртавацца ў фамільна-палітычнае кола пад назвай Літоўска-Рускі Клуб.

У адносінах да нас падзеі, якія змяняюць аблічча свету, хутка ідуць адна за адной — сённяшні дзень не можа разгадаць заўтрашняга. Гатоўнасць да дарогі, да дзеяння ў кожную хвіліну абавязковая, каб не даць марна прамінуць спрыяльным акалічнасцям. Тым часам, Польшкую Эміграцыю, на няшчасце, напаўняе жахлівая нязгода ці непаразуменне, яе прыціскае цяжар уласных нараканняў і чужых абвінавачанняў у палітычным бязладдзі, у маральным аслабленні, што дасягнула крайняй мяжы. У такім стане, калі ўжо няма чаго псаваць, а магчыма толькі выпраўляць, аднаўляць, варта і належыць спрабаваць яшчэ няўжытыя сродкі для перамогі зла, у т. л., ад каго паходзіць істотная віна і на каго слухна павінна быць ускладзена адказнасць.

Каму ж невядома, што вынесенае з дзяцінства сяброўства, што шчыльная сувязь і суседская дабразычлівасць маюць непераможную моц над чалавекам і выклікаюць станоўчы ўплыў на ўсё яго жыццё. Чым глыбейшых часоў дасягаюць родава-гістарычныя ўспаміны, тым мацнейшымі яны застаюцца, тым глыбей укараняюцца ў нашым сэрцы, і адначасова тым мацнейшым з'яўляюцца агменем супольнага жыцця і стымулам для сумеснага дзеяння. Таму каб і хутка, і станоўча дамовіцца з агулам Эміграцыі, як гэтага патрабуюць ад нас

цяперашнія падзеі на радзіме, як наш патрыятызм, наш абавязак загадваюць гэта нам, мы з сябрамі і бліжэйшымі суседзямі вырашылі проста сабрацца на падрыхтоўчую нараду, ставячы сабе і прадстаўляючы ўсім нашым братам умовы, якія могуць, на нашу думку, вывесці нас з расколу да аб'яднання, з суіярэчлівых ашуканняў на дарогу простага шляху да мэты.

Літоўска-Рускі Клуб бярэ сваім абавязкам свята шанаваць свабоду думкі і сумлення наконт сацыяльных поглядаў і рэлігійных перакананняў; наконт жа чыста палітычных поглядаў хоча ён у згодзе і поўнай еднасці заклікаць да сябе дух сваіх прабацькаў, да глыбіні прасякнучца іх пачуццём, іх думкай — смела і неадступна ўступіць на дарогу, пратаптаную іх дзёрзкім прадпрыемствам, а цяпер зарослую пустазеллем неахайнасці і забыцця, словам, адкінуць пасіўную і ўзяць на сябе актыўную ролю.

Нашыя мужныя прадзеда добра ведалі таямніцу народнага ўкаранення і ўзрастання — умелі з хуткасцю маланкі стаць непахіснай магутнасцю, быць самастойнай дзяржавай. Паміж суседняй Руссю і Літвой былі згублены сляды межаў, знакі адрознення пакаленняў зніклі. Здаровая і хуткая палітыка нашых продкаў здолела зліць іх у адзіную краіну, звязаць у адзіную братэрскую сям'ю, які кіраваўся адным і тым жа правам — Літоўскім Статутам. Так злучаныя Літва і Русь, абапіраючыся з аднаго боку на Балтыйскае, а з другога — на Чорнае мора, заключылі назаўжды шлюб вечнага союзу з суседняй з імі Польшчай, і такім негвалтоўным, але назаўжды прыкладным, але сапраўды цывілізайным і высакародна братэрскім спосабам іх межы спачатку акрэсленыя ўжо двума марамі, а таксама якія выбягаюць за Днепр і Дзвіну, абаперліся цяпер на Карпаты і Одру. З таго часу Ліцвін-патрыёт ніякіх іншых больш вузкіх межаў не ведае і ведаць не хоча, і выражае іх на дыпламатычнай мове пад назвай: Польшчы цэлай, вольнай, незалежнай, — гістарычна ж разумее і бачыць іх выгравіраванымі на сэрцы і ў народным розуме над святой назвай: Польшчы Ягелонскай, гэта значыць, вечнай уніі Літвы з Польшчай. Менавіта на гэтай вялізнай прасторы ён рады паглядаць ва ўсе стагоддзі на гойданне ў сяброўскай пары Арла і Пагоні, і няспынна цешыцца поўнай народнай свабодай, усеагульным шчасцем. За такую і дзеля такой Айчыны ён гатовы ў любую хвіліну жыццё і маёнтак, значыць, усё, што мае дарагога, ахвяраваць.

Найбольш выразным характарам і галоўнай мэтай Літоўска-Рускага Клуба ёсць і будзе: бараніць да апошняга цэласнасць радзімы ва ўзнятай цяпер барацьбе за незалежнасць, адбіваць з усяе моцы здрадлівыя спакусы і ўсялякія праціўныя гэтаму намаганні, не дапусціць, каб якія-небудзь пазанародныя зборы, якія-небудзь з'езды ці дамовы, заключаныя паводле волі чужых, маглі кінуць хоць цень правамоцнасці на новыя гвалты, на новыя, якія сёння ўжо распачаты і якіх магчыма спадзявацца ў далейшым, расчвартаванні нашай зямлі, плануемья ў галовах тых, што спекулююць на міры і вайне дзеля завальнення разлікаў сваіх уласных інтарэсаў.

Другой, але не менш важнай мэтай заснавання і існавання Літоўска-Рускага Клуба непахісна стане: ламаць і дашчэнтну вынішчаць згубную анархію; сумленна працаваць над згуртаваннем волі з парадкам, роўнасці са справядлівасцю, братэрства з абавязкам, і ў наступствах гэтага, над канцэнтрацыяй ці еднасцю галоўнай улады, як тут за мяжой, так і на радзіме абавязковай, і без якой няма творчых сіл, няма збавіцельнага руху, няма народнага жыцця. Для хуткага і безумоўнага дасягнення гэтай мэты Літоўска-Рускі Клуб прызнае неабходным і адзіным паспяховым сродкам разумовае і сардэчнае прызнанне сумленна набытых пазіцый ці ў лагеры, ці ў радзе стану — аддаць належны гонар заслуге, належнае ўшанаванне старэчаму вопыту. І каб увасобіць гэтую думку, узмоцніць прыкладам, Літоўска-Рускі Клуб з ахвотай сваю паслухмянасць Сейму, які сёння бярэцца ізноў за руль Айчыннага карабля, урачыста абячае і як мага мацней дапамагаць яму ўсім сабой у яго намаганнях і прадпрыемствах абавязваецца. Ён хоча дапамагаць яму і быць паслухмяным як адзінай легальнай уладзе на цяперашні час, адзінай дыпламатычнай, якая валодае народным даверам, і, што пэўна, якая можа адразу пагасіць сваркі і прэтэнзіі на кіраўніцтва асобаў, што сеюць смуту ў Эміграцыі, баламуцяць яе добрую волю, уведзяць у зман яе добрую веру.

Нарэшце, Літоўска-Рускі Клуб, не губляючы з увагі, што знаходзіцца ў вогнішчы еўрапейскага руху, ад кірунку і дзеяння якога не належыць яму нябачна адломвацца, лічыць абавязковым пільна назіраць за цяперашнім славянскім рухам, які атачае вакол нашу зямлю, і з яго, паглыбіўшыся ў яго натуру, чэрпаць узоры для сябе, браць матэрыялы для ўсталявання сярод нас сапраўднай народнай палітыкі, якая грунтуецца на роднай глебе і не служыць з уласнай шкодай разлікам чужых. Тут таксама, як і ў кожным нашым імкненні, мы жадаем мець правадырамі годных пашаны духаў нязломных Кейстутаў, прадбачлівых Ягайлаў, мудрых Жыгімонтаў, падтрымліваемых адважнай рукою Тарноўскіх, Замойскіх, Жалкеўскіх, Хадкевічаў, Чарнецкіх.

Пераносячыся ў думках на лона Айчыны, Літоўска-Рускі Клуб з пакорнай галавой і сэрцам стаіць перад воляй Народу, якая павінна выразіцца вольным голасам і праз яго законны орган. Аднак жа, як кавалак, як частка гэтай вялікай сям'і, які мае натуральнае права і выразны абавязак прамаўляць за сябе, прадстаўляць іншым свае пачуцці, намеры і паняцці, Літоўска-Рускі Клуб, не выпускаючы з погляду чаго ад нас Божая справядлівасць і карысць Айчыны патрабуюць, гучна заяўляе: што як паасобку, так і супольна, ёсць і будзе не за разбурэнне ці пераўтварэнне, а за найшырэйшую, адпавядаючую духу часу і патрэбам краю рэформу, за грунтоўнае выпраўленне сацыяльнага ладу і палітычнага парадку.

Далёкія ад адмаўлення каму-небудзь правоў, якія атрыманы ў натуральную спадчыну ці сумленна набытыя, далёкія ад парушэння прынцыпу індывідуальнай уласнасці, мы не перастанем, аднак, заклікаць і дамагацца справядлівасці

для адвеку пакрыўджаных братоў, якія звычайна ў нас завуцця сялянамі, перадачы ім братэрскім спосабам у поўную ўласнасць зямель, якія дагэтуль знаходзяцца ў іх умоўным і цяжкім карыстанні. Такі ж клопат мы захаваем у адносінах да лёсу той часткі насельніцтва, якая ў нас усеагульна вядомая пад назвай Жыдоў, тым, як і іншым прышэльцам, паводле ўзору Вітаўтавых адносінаў да Татараў, мы лічым слушным і неабходным даць поўны ўдзел у грамадзянстве.

Таму ўвогуле, з прызвання палітычных эмігрантаў, у якасці грамадзянаў і абаронцаў Айчыны, мы непарушна стаім: 1о За цэласць яе старажытных межаў; 2о за ўладу Сейму і праз Сейм здзяйсняемую, а адсюль, супраць усялякага ўмяшальніцтва і прысваення, супраць разрывання на розныя часткі Эміграцыі, якая павінна быць палітычна адзінай. Далей мы ёсць і будзем: а) за расшырэнне асветы ці за народнае выхаванне ў найшырэйшым значэнні; б) за поўнае вызваленне працы; в) за наданне неадкладна зямельнай уласнасці земляробам, з прызнаннем ім, як і Жыдам, якія па большай частцы складаюць у нас гарадское насельніцтва, правоў поўнага грамадзянства; г) за свабоду гонару і рэлігійнага вызнання; д) за свабоду згуртаванняў, за свабоду слова, пісьма і друку, разам з увядзеннем судоў прысяжных і заснаваннем муніцыпалітэтаў. Перш за ўсё незалежнасці радзімы, а затым міру на тут названых умовах мы прагнем дасягнуць. Не стараемся, а хутчэй за ўсё не маем тут намеру з кім-небудзь пачынаць зацятую спрэчку пра назву, пра форму калі-небудзь галоўнай у народзе ўлады, якая залежыць ад мясцовых і часовых здарэнняў, ад столькіх знешніх і ўнутраных акалічнасцяў. Урэшце, нас цікавіць не столькі форма, колькі сама сутнасць. І гэтым можа будзе наша розніца ад іншых сувыгнаннікаў, што былі б рады да смерці станавіцца тым пад адзін, іншыя пад другі сцяг: няхай ведаюць, што мы не хочам будаваць ільдыных замкаў ці слепа запрагацца ў чужы воз.

Нарэшце, мы верым, што Вышэйшая сіла не кідае на прастору сусвету ніводную істоту без надання ёй якой-небудзь місіі — яна дадзена кожнаму чалавеку; таму тым больш выразную і тым больш узнёслую павінен мець кожны народ, кожная нацыя. Мінуўшчына Літвы, звязанай вузлом братэрства з Руссю і Польшчай, яскрава паказвае, якое яе прызванне сярод самых раззлаваных на яе, сярод самых зайздрослівых славянскіх пакаленняў¹. Яна іх гневаў і спрэчак, з-за свайго геаграфічнага знаходжання з'яўляецца натуральным арбітрам і несумненна галоўным звяном іх вялікага ў мінуўшчыне саюзу, пра які да сённяшняга дня не выпрацавана паняцце, прадчуванне не дазваляе сумнявацца, што менавіта ў ім сапраўды завітнее і разрасцецца так доўга, з такой нецяярпліваасцю чакаемая хрысціянская вольнасць, роўнасць і братэрства.

Такімі разлікамі, такім пачуццём і перакананнем кіруемы Літоўска-Рускі Клуб, для надання моцы і поспеху сваім працам і прадпрыемствам, ухваляе сабе наступныя правілы, якія лічыць неад'емнай часткай акту заснавання.

¹ Магчыма, памылка; павінна быць «плямёнаў»

СТАТУТ КЛУБА

Артыкул 1. Літоўска-Рускі Клуб лічыць непарушным правам і неад'емным правілам сваёй палітычнай дзейнасці заўжды разумець Айчыну ў непадзельнай аднасці пад адвечным штандарам Арла і Пагоні, гэта значыць, хацець і верыць, што няма Польшчы без Літвы з Руссю, няма Літвы з Руссю без Польшчы.

Артыкул 2. Літоўска-Рускі Клуб складаецца з неабмежаванай колькасці сябраў.

Артыкул 3. Кожны Ліцвін і Русін, які не мае абвінавачанняў супраць сваіх паводзінаў і сваёй сумленнасці, мае права належаць да Клубу.

Артыкул 4. Пра сапраўднасць зробленага каму-небудзь абвінавачання вырашае большасць згуртавання.

Артыкул 5. Каб стаць сябрам Клубу, трэба быць прадстаўленым на пасяджэнні двума яго сябрамі.

Артыкул 6. Сябрам Клубу прызнаецца кожны, хто падпісаў акт заснавання разам з гэтым статутам, а таксама прыняў братэрскі поціск рукі Старшыні ў знак гармоніі думкі і згоды ў дзеянні.

Артыкул 7. Абавязкам Сябра ёсць рэгулярна бываць на пасяджэннях Клубу, а таксама падначальвацца ўхвалам, выдадзеным паводле права.

Артыкул 8. Усе ўхвалы толькі тады маюць абавязковую моц, калі з'яўляюцца вынікам публічнага сходу і прыняты большасцю галасоў, а таксама зацверджаны подпісам кіраўніцтва.

Артыкул 9. Чыноўнікамі Клубу з'яўляюцца: а) Старшыня; б) двое віцэ-старшыняў; в) двое сакратароў; г) двое камісараў, і д) адзін скарбнік. Усе яны разам складаюць бюро клубу. Іх абранне, як і адхіленне ад пасады, здзяйсняецца большасцю галасоў.

Артыкул 10. Старшыня кіруе пасяджэннямі — толькі ён адзін тым, хто жадае дае, тым, хто адыходзіць у бок ад абмяркоўваемай тэмы, перарывае, у тых, хто ўпадае ў непрыстойнасць, адбірае голас. Яму таксама належыць падпісанне разам з сакратаром пратаколаў і іншых твораў, якія ўхвалены агулам і выходзяць з Клубу.

Артыкул 11. Абавязкам віцэ-старшыняў з'яўляецца замяшчаць старшыню падчас яго адсутнасці.

Артыкул 12. З двух сакратароў аднаму прызначана ўтрымліваць пратакол, другому ж захоўваць цэласнаць архіва.

Артыкул 13. Камісарам належыць ахоўваць парадак падчас сходу.

Артыкул 14. Скарбнік займаецца касай Клубу. Яго абавязак — штомесяц пра-такулярна даць ведаць агулу пра стан прыходаў і разыходаў. Неўпаўнаважаны бонамі, падпісанымі Старшыней клубу, не мае права рабіць якія-небудзь выдаткі.

Артыкул 15. Каса клубу папаўняецца добраахвотнымі ахвярамі сябраў і нясябраў клубу. Аднак, дзеля парадку і надзейнасці ў выдатках, кожны сябра сам азначаць велічыню складкі, якую ён будзе ўносіць штомесяц.

Артыкул 16. Пасяджэнні клубу падзяляюцца на звычайныя і надзвычайныя. Першыя адбываюцца рэгулярна два разы на тыдзень, гэта значыць, у панядзелак і чацвер а 7май гадзіне вечара, другія ж у выпадку патрэбы склікае старшыня, вызначаючы разам час і месца сходу.

Артыкул 17. Уваход на пасяджэнні клубу дазволены толькі пасля паказу спецыяльна для гэтага прызначанай карткі.

Артыкул 18. Нясябру, які знаходзіцца на пасяджэнні клубу, старшыня, паводле сваёй волі, можа даць голас, але галасавання не дазволіць нікому чужому.

Артыкул 19. Гэтыя правілы могуць змяняцца і дадавацца, але не раней, чым пасля правядзення 12ці звычайных пасяджэнняў. Непастаўленыя пад пытанне ў гэты тэрмін, дзейнічаюць у сваёй моцы на працягу 12ці наступных пасяджэнняў, і гэтак далей. Гэтае ж правіла павінна ўжывацца пры змене часткі ці поўнага складу бюро.

Артыкул 20. Клуб прызнаецца існуючым і законна аформленым, калі яго бюро будзе абрана з колькасці сябраў, якая перавышае прынамсі ў тры разы колькасць асобаў, якія павінны ўвайсці ў склад кіраўніцтва.

Адбылося ў Парыжы дня 15 чэрвеня 1848 года

Заснавальнікі клубу:

Сабалеўскі Міхал	Леанард Ходзька
Альффонс Патрыкоўскі	Юзаф Урбановіч маёр
Францішак Патрыкоўскі	Рамуальд Букаты
Марцэлі Пранеўскі	Яністоўскі Казімір
Фларыян Доўггінд	Прыалгоўскі Андрэй
Ленартовіч Казімір	Тамкевіч Казімір
Станіслаў Каліноўскі	Хатомскі Фердынанд палкоўнік
Баркоўскі Ян	Ян Кульчыцкі
Юзаф Сырэвіч палкоўнік	Рафал Яленскі
Матушэвіч падпалкоўнік	Юр'евіч (Ян)

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ

1. Антоні Гарэцкі. Гравюра на дрэве сяр. XIX ст. (*Tyrowicz M. Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 161*).
2. Віктар Гэльтман. Малюнак пад крыптонімам S. M. 1864 г. (*Tyrowicz M. Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 224*).
3. Генрык Дмахоўскі. Гравюра на дрэве сяр. XIX ст. (*Tyrowicz M. Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 112*).
4. Генрык Калусоўскі. Фота з алейнага партрэта невядомага мастака. (*Tyrowicz M. Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 241*).
5. Казімір Швыкоўскі. Алейны партрэт Андрэя Мнішка. (*Tyrowicz M. Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny. Warszawa, 1964. S. 624*).
6. Кунегунда Белапятровіч з Гедройцяў. (*Kraushar A. Kunegunda z książąt Giedroyciów Białopiotrowiczowa: sylwetka z r. 1831. Warszawa, 1909. S. 7*).
7. Леанард Ходзька. Гравюра Джэймса Гопвуда паводле малюнка Юзафа Куроўскага. Парыж, 1840. (*Ostrowski A. Ten biedny Mickiewicz: Zapiski z początków Towiańszczyzny / Wyd. Z. Wichrowska. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006. S. 255*).
8. Міхал Валовіч і Леан Працлаўскі. Літаграфія Франсуа лэ Вілена. Парыж, 1832 г. (*Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 novembre 1830, ou portraits des personnes qui ont figure dans la derniere guerre de l'indpendense polonaise, accompagnes d'une biographie pour chaque portrait. Paris, 1832*).
9. Цэзар Плятэр. Літаграфія Франсуа лэ Вілена паводле малюнку Леклера. 1832 г. (*Ostrowski A. Ten biedny Mickiewicz: Zapiski z początków Towiańszczyzny / Wyd. Z. Wichrowska. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006. S. 245*).
10. Яўстах Янушкевіч. Малюнак невядомага мастака. 1851 г. (*Ostrowski A. Ten biedny Mickiewicz: Zapiski z początków Towiańszczyzny / Wyd. Z. Wichrowska. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006. S. 179*).
11. Шыман Канарскі. Літаграфія. Парыж, 1866 г. (*Daszyński I. Szymon Konarski: w 60 tą rocznicę stracenia. Lwów, 1902*).
12. Напалеон Орда. Літаграфія Максіміліяна Фаянса. Каля 1875 г. (*Orda N. Album widoków gubernii grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej... Ser. I. Warszawa, 1875*).

13. Ігнат Дамейка. Літаграфія паводле акварэльнага партрэта Юзафа Куроўскага. 1832 г. (*Ostrowski A. Ten biedny Mickiewicz: Zapiski z początków Towiańszczyzny / Wyd. Z. Wichrowska. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006. S. 124*).
14. Факультэт медыцыны ў Манпэльзе. Галоўны ўваход. Фотаздымак. (*Konarska B. Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji. Warszawa: PWN, 1986. S. 210*).
15. Польская Бібліятэка ў Парыжы. Малюнак К. Брандэля. (*Konarska B. Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji. Warszawa: PWN, 1986. S. 210*).
16. Акты Версальска-Віленскай бібліятэкі. Тытульны аркуш. 1841 г. (*Ostrowski A. Ten biedny Mickiewicz: Zapiski z początków Towiańszczyzny / Wyd. Z. Wichrowska. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 2006. S. 221*).
17. Замак у Раперсвілі. Фотаздымак. (*Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu. Kraków, 1906. S. 21*).
18. Уладзіслаў Плятэр. Фотаздымак позняга перыяду жыцця.
19. Авэрс і рэверс медала ТЛРЗ з праспекта аб яго выбіцці. 1833 г. (*Biblioteka Narodowa. Rkps. II.6594. K. 8*).
20. Юзаф Заліўскі. Літаграфія. (*Chodźko M. Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r. 1834–1835. Poema z muzyką do dwóch pieśni, i czterema portretami. Paryż: w drukarni i litografji Maulde i Renou, 1841*).
21. Іаахім Лялевель. Літаграфія Франсуа лё Вілена паводле малюнка Л. Ходзькі. б/д. (*Straszewicz M. Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1840). Warszawa, 1971. S. 112–113*).

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ

1. Аляксандр Рыпінскі (1811 ці 1812–1886) // Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / Укладальнік Г. В. Кісялёў. — Мінск: Навука і тэхніка, 1977. — С. 174–184.
2. Беларусія ў эпоху феодалізма. Сборнік дакументаў і матэрыялаў. — Т. 4. — Мінск: Навука і тэхніка, 1979.
3. Берг Н. В. Запіскі о польскіх заговорах і возстаніях. — М., 1873.
4. Гарбачова В. В. Архіўная спадчына Ігнація Клюкоўскага // Беларускі археаграфічны штогоднік. — Вып. 9. — Мінск: БелНДДАС, 2008. — С. 314–321.
5. Гарбачова В. В. Беларусь і «Вялікая эміграцыя» // Працы гістарычнага факультэта БДУ. — Вып. 2. — Мінск: БДУ, 2007. — С. 106–109.
6. Гарбачова В. В. Валадковіч Аляксандр // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі (ЭГБ). — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 352.
7. Гарбачова В. В. Версальска-Віленская бібліятэка // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 355.
8. Гарбачова В. В. «Вялікая эміграцыя» // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 360.
9. Гарбачова В. В. Дзейнасць Ігнація Дамейкі ў Таварыстве навуковай дапамогі ў Францыі // Архіварыус. — Вып. 7. — Мінск: БелНДДАС, 2009. — С. 27–39.
10. Гарбачова В. В. Дзейнасць Таварыства літоўскага і рускіх зямель у межах Вялікай эміграцыі ў Францыі // Гістарычны альманах. — Т. 11. — Гародня-Беласток, 2005. — С. 172–188.
11. Гарбачова В. В. Замбржыцкі Людвік Тадэвуш // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 386.
12. Гарбачова В. В. Зяноўка Юзаф // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 391.
13. Гарбачова В. В. Ігнацій Дамейка і святкаванне гадавіны лістападаўскага паўстання ў Францыі ў 1833 г. // Архіварыус. — Вып. 4. — Мінск, 2006. — С. 41–51.
14. Гарбачова В. В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі. — Мінск: БДУ, 2001. — 186 с.
15. Гарбачова В. В. Раперсвільскі музей // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 429.
16. Гарбачова В. В. Рэчыцкі павет у паўстанні 1830–1831 гадоў і далейшы лёс яго ўдзельнікаў // Трэція Міжнародныя Доўнарскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 верасня 2001 г.). — Мінск, 2002. — С. 288–303.
17. Гарбачова В. В. Удзельнікі паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі. Біябібліяграфічны слоўнік. — Мінск: БДУ, 2004. — 400 с.
18. Гарбачова В. В. Ураджэнцы Ваўкавышчыны, удзельнікі паўстання 1830–1831 гг., у «Вялікай эміграцыі» // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Ваўкавыскага раёна. — Мінск, 2004. — С. 131–135.

19. Гарбачова В. Яўстафій Янушкевіч і яго ўспаміны пра падзеі 1831 г. // ...Пачуць, як лёсу валяцца муры: Памяці Генадзя Кісялёва. — Мінск: Лімарыус, 2009. — С. 196–212.
20. Горбачева О. В. Молодежь белорусско-литовских земель в эмиграции во Франции (1830–40-е гг.) // *Kobiety i młodzież w migracjach (Migracja i społeczeństwo, № 10) / red. J. E. Zamojski.* — Warszawa, 2005. — S. 123–137.
21. За вольнасць і веру. Ігнацій Ключоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830–1831 гадоў: На польскай і беларускай мовах / Укл., перакл., камент. В. В. Гарбачова. — Мн: Лімарыус, 2007. — 120 с.
22. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. — Т. 2. — М., 1956.
23. Именной список осужденным дворянам Гродненской губернии и именуемым шляхтою, кои присоединяя к мятежникам бежали за границу, без вести пропали или убиты в действиях, с показанием оставшихся после их детей и семейств. Составлен 26 сентября 1833 года // НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 134. — Арк. 7–13 адв.
24. Кісялёў Г. Героі і музы. — Мінск, 1982.
25. Ляшук В. Ліцвінскі і польскі патрыятычны пафас паэмы Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш» // Скарызназнаўства. Кнігазнаўства. Літаратуразнаўства. (Беларусіка=Albathenica. № 20). — Мінск, 2001. — С. 64–71.
26. Мазоўка Н. Зянковіч Леан // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 391.
27. Мазоўка Н. Клімашэўскі Іпаліт // ЭГБ. — Т. 6. — Ч. 2. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2003. — С. 400.
28. Мархель У. «Беларусь» і «Нячысцік» Аляксандра Рыпінскага // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. — Мінск: Лімарыус, 2007. — С. 213–217.
29. Митина Н. П. Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по спискам эмигрировавших и скрывшихся от репрессий) / Н. П. Митина // *Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран).* — М., 1970. — С. 169–197.
30. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Ф. 561. — Воп. 1. — Мінская губернская следчая камісія, заснаваная па справах аб паўстанні 1830–1831 гг. 1831–1832 гг.
31. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 325. — Справа аб падачы звестак у Міністэрства юстыцыі аб маёнтках былых удзельнікаў польскага паўстання 1831 г., якія падлягаюць секвестру альбо канфіскацыі. 14.08.1832–28.08.1837.
32. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 329. — Справа аб канфіскацыі маёнткаў удзельнікаў польскага паўстання 1831 г. 10.06.1833–08.01.1834.
33. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 332. — Справа паводле разгляду былога ўдзельніка польскага паўстання Кіневіча Ф. аб дазvole яму ізноў вярнуцца на радзіму. 28.06.1832–03.09.1832.

34. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 587. — Справа аб канфіскацыі часткі маёнтка Рымшаўкі Рэчыцкага пав. памешчыка Абуховіча за ўдзел у польскім паўстанні 1831 г. 1837–1838 гг.
35. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 589. — Справа аб раззеле маёнтка Лапуць Барысаўскага пав. памешчыка Блажэвіча паміж яго спадчыннікамі і канфіскацыі часткі ў казну за ўдзел у польскім паўстанні 1831 г. 14.04.1837–29.09.1839.
36. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 591. — Справа аб канфіскацыі часткі маёнтка Дзягільна Мінскага пав. памешчыка Янушкевіча за ўдзел у польскім паўстанні 1831 г. 21.08.1837–23.06.1839.
37. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 593. — Справа аб канфіскацыі часткі маёнтка Свіслач Бабруйскага пав. памешчыкаў Незабытоўскіх за ўдзел іх у польскім паўстанні 1831 г. 20.08.1837–14.12.1839.
38. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 741. — Справа аб канфіскацыі ў казну часткі маёнтка Хожаў памешчыка Ф. Халхоўскага за ўдзел у паўстанні 1831 г. яго сына Валерыяна Халхоўскага. 1841 г.
39. НГАБ. — Ф. 295. — Ф. 1. — Спр. 1424. — Рапарты павятовых ураднікаў і ведамасці аб асобах, якія знаходзіліся пад наглядам паліцыі. 18.08.1861–23.07.1862.
40. НГАБ. — Ф. 295. — Воп. 1. — Спр. 1440. — Звесткі пра польскіх падданых, якія вярнуліся з-за мяжы на хыхарства ў Расію. 03.07.1861–17.08.1862.
41. НГАБ. — Ф. 299. — Воп. 2. — Спр. 5122. — Справа аб аб'яўленні прапановы Наварасійскага і Бесарабскага генерал-губернатара ад 7 жніўня 1857 г. аб прывядзенні да прысягі ўраджэнцаў Расіі, якія вяртаюцца з-за мяжы. 08.10.1857–18.02.1858.
42. НГАБ. — Ф. 299. — Воп. 2. — Спр. 5123. — Справа аб дазvole ўраджэнцу Навагрудскага павега Ф. Кержноўскаму, які жыве ў Францыі, вярнуцца на радзіму. 20.11.1857–20.12.1857.
43. НГАБ. — Ф. 319. — Мінскі дваранскі дэпутацкі сход. 1644–1920 гг.
44. НГАБ. — Ф. 320. — Воп. 1. — Спр. 366. — Справа аб зборы ахвяраванняў на карысць асобаў, што вярнуліся з эміграцыі. 23.01.1859–13.04.1864.
45. НГАБ. — Ф. 333. — Мінская казённая палата. 1795–1918 гг.
46. НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 2. — Спр. 699. — Справа аб канфіскацыі часткі маёнтка Сечак Вілейскага пав. удзельнікаў паўстання Амброзія і Альбіна Білевічаў.
47. НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 1528. — Справа паводле ўказа Сената аб выдзяленні ў казну часткі маёнтка Лапуць Дзісенскага пав. удзельніка паўстання 1831 г. Блажэвіча [Агатопа]. 1843 г.
48. НГАБ. — Ф. 333. — Воп. 4. — Спр. 1570. — Справа паводле прапановы Мінскага губернатара аб пошуку ў архівах казёнай палаты справы былой ліквідацыйнай камісіі аб даўгах і маёмасці ўдзельніка польскага паўстання 1831 г. Нарцыза Капярніцкага. 1844 г.
49. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 6766. — Справа паводле адносіны Віленскага ваеннага губернатара аб адшуканні рэвалюцыянераў Заліўскага і Макоўскага. 04.05.1833–05.10.1833.

50. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 6887. — Справа аб пошуку Юзафа, Антонія і Аляксандра Макоўскіх, былых удзельнікаў польскага паўстання. 12.06.1833–22.06.1833.
51. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 6779. — Справа паводле адносіны Віленскага ваеннага губернатара аб дастаўленні звестак пра асобаў, якія адправіліся ў Амерыку. 09.10.1833–07.05.1834.
52. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 7004. — Справа паводле адносіны графа Бенкендорфа аб дазvole Леапольду Клоту вярнуцца з-за мяжы на радзіму. 14.08.1833–28.08.1833.
53. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 7438. — Справа аб ліквідацыі даўгоў удзельнікаў польскага паўстання Беларускай губерні. 24.11.1833–14.07.1842.
54. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 7519. — Справа аб правілах вяртання канфіскаваных і секвестраваных маёнткаў. 21.02.1833–06.03.1833.
55. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 7533. — Справа аб адшуканні маёнткаў і капіталаў, якія належалі ўдзельніку польскага паўстання Пуслоўскаму. 03.02.1833–17.05.1836.
56. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 10451. — Справа паводле загаду Віцебскага губернскага праўлення аб канфіскацыі маёмасці былога ўдзельніка паўстання Ксаверыя Брынка. 25.07.1837–03.09.1842.
57. НГАБ. — Ф. 1297. — Воп. 1. — Спр. 13449. — Справа аб адхіленні прашэння ўдзельніка польскага паўстання 1831 г. Францішка Комара аб вяртанні з эміграцыі ў Расію. 1842 г.
58. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 3785. — Справа аб пошуку польскіх рэвалюцыянераў Шыманскага, Пішчатоўскага і Залескага, адпраўленых з Парыжа рэвалюцыйным камітэтам у Расію для арганізацыі паўстання. 25.05.1834–29.06.1834.
59. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (НГАБ у Гродне). — Ф. 1. — Воп. 4. — Спр. 255. — Іменны спіс жыхароў Гродзенскай губ., якія паехалі ў Амерыку, і перапіска з Гродзенскай казённай палатай аб канфіскацыі маёнткаў і аб прыняцці ў казённую ўласнасць канфіскаваных маёнткаў удзельнікаў польскага паўстання 1830–1831 гг. Булгарына, Гадэбскага, Нэймана, Парацкага і інш. 02.01.1834–14.03.1835.
60. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 5. — Спр. 569. — Справа аб канфіскацыі маёнтка Жыдомля Гродзенскага пав. за ўдзел яго ўладальніка [Парчэўскага Канстанціна] ў паўстанні 1831 г. 1845 г.
61. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 5. — Спр. 1936. — Справа паводле прашэння памешчыцы Орды аб дазvole ёй перадаць сыну, удзельніку паўстання 1831 г. спадчыны маёнтак Варацэвічы ў Кобрынскім павеце. 1857–1859 гг. 34 арк.
62. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 5. — Спр. 1963. — Справа паводле прашэння жонкі ўдзельніка паўстання 1831 г. Парчэўскай аб вяртанні ёй часткі канфіскаванага маёнтка Чырвоны Двор у Віленскай губ. і Жыдомля ў Гродзенскай губ. 1857 г.

63. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 11. — Спр. 1636. — Справа аб канфіскацыі маёнтка Варацэвічы Кобрынскага пав. ва ўдзельніка паўстання 1831 г. Орды Напалеона. 1844 г.
64. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 20. — Спр. 253. — Справа аб дазvole ўдзельніку польскага паўстання 1830–1831 гг. Агінскаму Габрыэлю вярнуцца з-за мяжы на радзіму. 25.04.1840–29.04.1840.
65. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 20. — Спр. 1606. — Справа аб усталяванні паліцэйскага нагляду за з’яўленнем у межах [Гродзенскай] губерні польскага выхадца Петрашэўскага Міхаіла, які распаўсюджаў паклёп у адрас рускага ўрада. 31.01.1845–12.08.1845.
66. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 21. — Спр. 400. — Справа аб высвятленні, ці вярнуўся з-за мяжы эмігрант Алендскі. — 15.02.-17.06.1847.
67. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 21. — Спр. 412. — Справа аб высвятленні сувязі памешчыка Гансоўскага з эмігрантам Алендскім. — 21.10.1847–28.05.1848.
68. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 22. — Спр. 997. — Справа аб дазvole вярнуцца на радзіму ўдзельнікам польскага паўстання 1830–1831 гг. Перапіска з генерал-губернатарам, павятовымі земскімі ўраднікамі. 1859–1862 гг.
69. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 22. — Спр. 1040. — Справа аб усталяванні паліцэйскага нагляду за Бажэнцім, які ў 1831 г. выехаў за мяжу. 14.05.-02.11.1860.
70. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 22. — Спр. 1147. — Справа аб усталяванні паліцэйскага нагляду за былым польскім эмігрантам Невяровічам Уладзіславам. 23.06.1861–11.11.1861.
71. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 140. — Справа паводле прашэння ўдзельнікаў паўстання 1831 г. аб дазvole ім вярнуцца з-за мяжы на радзіму. 12.02.-29.04.1832.
72. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 147. — Справа аб дазvole вярнуцца на радзіму ўдзельніку польскага паўстання 1831 г. радавому Іодка Мікалаю, ураджэнцу Лідскага пав. 1832 г.
73. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 351. — Справа аб пошуку ўдзельнікаў паўстання 1831 г. у Белавежскай пушчы. 12.02.1833–12.04.1835.
74. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 352. — Справа аб пошуку ўдзельнікаў паўстання 1831 г. у Белавежскай пушчы. 30.04.1833–15.12.1836.
75. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 530. — Справа аб высылцы з межаў Губерні асобаў, звязаных з эмісарам Шыманскім.
76. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 27. — Спр. 1628. — Справа аб дазvole ўдзельнікам польскага паўстання 1831 г. вярнуцца з-за мяжы на радзіму. 1861–1862 гг.
77. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 28. — Спр. 269. — Справа аб зборы звестак пра ўдзельніка польскага паўстання 1831 г. Макоўскага Аляксандра, ураджэнца гор. Гродна. 1852 г.
78. НГАБ у Гродне. — Ф. 1. — Воп. 34. — Спр. 18. — Справа аб усталяванні паліцэйскага нагляду за палітычна недабранадзейнымі асобамі, што прыбылі з іншых губерняў і з-за мяжы. 10.01.1862–23.04.1863.

79. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 21. — Спр. 252. — Справа аб накладанні секвестра на маёнтак Мастовічы Ваўкавыскага пав., маёнтак Луконіца Слонімскага пав., маёнтак Гута Кобрынскага пав. памешчыкаў Брынка, Орды, Бронца за ўдзел у паўстанні 1831 г. 1838–1839 гг.
80. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 30. — Спр. 17. — Справа аб канфіскацыі маёмасці і капітала памешчыка Кобрынскага пав. Орды Напалеона, двараніна Тукалы Ігната і інш. за ўдзел у паўстанні 1831 г. 02.08.1833–13.12.1833.
81. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 36. — Спр. 415. — Справа аб устанаўленні памешчыкам Стыпалкоўскім Люцыянам — удзельнікам паўстання 1831 г. — правоў на валоданне маёнткам Бяла Навагрудскага пав. 15.06.1833–12.09.1838.
82. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 36. — Спр. 631. — Справа аб канфіскацыі маёнт. Парэчча Слонімскага павета ўдзельніка паўстання 1830–1831 гг. Валовіча. 28.12.1838–12.05.–24.05.1839.
83. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 36. — Спр. 639. — Справа аб спагнанні Гродзенскай ліквідацыйнай камісіяй даўгоў удзельніка паўстання 1830–1831 гг. Орды Напалеона. 01.06.1838–23.05.1839.
84. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 36. — Спр. 431. — Справа аб канфіскацыі маёнткаў Калона і Лашэвічы Ваўкавыскага пав. удзельнікаў паўстання 1831 г. памешчыкаў Гарайных Тадэвуша і Міхала. 17.01.1838–20.04.1838.
85. НГАБ у Гродне. — Ф. 2. — Воп. 36. — Спр. 437. — Справа аб перадачы зямлі маёнтка Вензавец Слонімскага пав. удзельніка паўстання 1830–1831 гг. памешчыка Мікульскага Ізыдара ў казённую ўласнасць. 20.08.1838–29.11.1839.
86. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Гродзенская губернская камісія для вызначэння ступені «віны» ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг.
87. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 33. — Перапіска з віленскім губернатарам аб сыходзе памешчыкаў Слонімскага павета Ваўковіча Міхала і інш. у паўстанцкі атрад. — 21.05.1831–02.06.1831. — 3 арк.
88. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 106. — Справа паводле прашэння ўдзельнікаў паўстання 1830 г., якія знаходзяцца за мяжой, аб дазvole ім вярнуцца на радзіму. 18.05.1832–25.11.1834.
89. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 127. — Справа аб забароне вярнуцца на радзіму ў Навагрудскі пав. актыўнаму ўдзельніку паўстання 1830–1831 гг. адвакату Ігнату Яцкоўскаму, які эмігрыраваў у Аўстрыю (1832). 1832 г.
90. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 135. — Прапанова віленскага генерал-губернатара пра 15 асоб, якія выправіліся з Пілавы ў Францыю. 1832 г.
91. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 138. — Справа аб секвестры маёнтка Варацэвічы Кобрынскага пав. памешчыка Напалеона Орды за актыўны ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. 1832 г.
92. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 149. — Запыт віленскага ваеннага губернатара аб паступленні прашэння ад Булеўскага Дамініка аб памілаванні за ўдзел у паўстанні 1830 г. 15.09.1832.

93. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 187. — Перапіска з віленскім губернатарам аб вяртанні на месца жыхарства ўдзельнікаў паўстання 1830 г., якія знаходзіліся за мяжой. 26.12.1832–05.11.1833.
94. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 191. — Спісы ўдзельнікаў паўстання 1830 г. у Гродзенскай губ. і рашэнні камісіі аб прыцягненні іх да адказнасці паводле ступені віны. 246 арк. 1832 г.
95. НГАБ у Гродне. — Ф. 4. — Воп. 1. — Спр. 196. — Справа аб уцёках у Амерыку ўдзельнікаў польскага паўстання 1830 г. 09.01.1834–05.06.1834.
96. НГАБ у Гродне. — Ф. 5. — Гродзенская губернская ліквідацыйная камісія аб справах, якія датычацца канфіскаваных маёнткаў удзельнікаў паўстання 1830–1831 гг.
97. НГАБ у Гродне. — Ф. 5. — Воп. 1. — Спр. 56. — Справа аб канфіскацыі маёнтка ўдзельніка паўстання 1830–1831 гг. Напалеона Орды. 18.01.1839–07.08.1839.
98. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 32. — Справа аб спагнанні даўгоў з маёнткаў Кленікі і Скокі Брэсцкага пав., канфіскаваных за ўдзел памешчыка Нямцэвіча Караля ў паўстанні 1830–1831 гг. 05.04.1833–13.05.1837.
99. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 42. — Справа аб секвестры маёнтка Варацэвічы Кобрынскага пав. памешчыка Орды Напалеона за ўдзел у паўстанні 1831 г. 20.09.1832–08.03.1838.
100. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 153. — Справа аб частковай аддачы канфіскаванага маёнтка Варацэвічы Кобрынскага пав. памешчыка Напалеона Орды, удзельніка паўстання 1831 г. у валоданне яго маці. 30.03.1835–12.09.1838.
101. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 176. — Справа аб аддачы маёнтка Варацэвічы Кобрынскага пав. у валоданне маці Напалеона Орды, удзельніка паўстання 1831 г. 03.04.1838–17.11.1839.
102. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 331. — Справа аб пошуку маёмасці памешчыка Брэсцкага пав. Эльяшэвіча Аляксандра за ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. 1843–1844 гг.
103. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 351. — Справа аб перадачы ў казну часткі маёнткаў Скокі, Кленікі Брэсцкага пав., Старыя Чарвачыцы, Новыя Чарвачыцы, Шыковічы і Канювічы Кобрынскага пав. памешчыка Нямцэвіча Караля за ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. 24.06.1845–17.07.1851.
104. НГАБ у Гродне. — Ф. 31. — Воп. 2. — Спр. 923. — Справа аб перадачы ў казну канфіскаванага маёнтка Воўчын Брэсцкага пав., маёнтка Любня Пружанскага пав. і інш. памешчыка Пуслоўскага Фелікса. 29.10.1856–11.12.1856. 13 арк.
105. Полное Собрание Законов Российской Империи. — Изд. II. — Т. 5. — СПб., 1831. — № 4206; Т. 6. — СПб., 1832. — №№ 4233, 4444, 4485, 4535, 4711, 4732, 4738, 4869; Т. 7. — СПб., 1833. — № 5293, 5317, 5637; Т. 8. — СПб., 1834. — № 6446; Т. 9. — СПб., 1835. — № 7429; Т. 31. — СПб., 1857. — № 30878.
106. Праграма агульных курсаў: Для студэнтаў гістарычных факультэтаў спецыяльнасці 1–21 03 01 «Гісторыя». У 3 ч. Ч. 1 / Рэд. савет: А. А. Яноўскі (старш.), С. М. Ходзін, В. В. Сяргеева. — Мінск: БДУ, 2005. — 403 с.

107. Радзiк Р. Паляк, лiтвiн, беларус — эвалюцыя крытэрыяў нацыянальна-культурнай прыналежнасцi ў два апошнiя стагоддзi // На шляху да праўды. — Acta Albaruthenica 2. (Матэрыялы VIII Мiжнароднай канферэнцыi «Шлях да ўзаемнасцi» (Белавежа, 15–17 чэрвеня 2000 г.) і Круглага стала «Iдэя беларускасцi і iдэя польскасцi на мяжы тысячагоддзяў: да вызначэння паняццяў») (Мiнск, 6–7 верасня 2001 г.). — Мiнск, 2001. — С. 18–24.
108. Радзюк А. Р. Канфiскацыя прыватнай уласнасцi на Беларусi ў канцы XVIII—першай палове XIX ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. гiст. навук: 07.00.02. — Мiнск, 2006. — 21 с.
109. Радзюк А. Р. Канфiскацыя прыватнай уласнасцi на Беларусi ў канцы XVIII—першай палове XIX ст.: дыс. на саiсканне вучонай ступенi канд. гiст. навук 07.00.02. — Мiнск, 2006. — 114 с.
110. Радзюк А. Р. Наполеон Орда под следствием // Powstanie styczniowe. 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja / pod red. W. Cabana i W. Sliwowskiej. — Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. — S. 243–248.
111. [Ратч В. Ф.]. Польская эмиграция до и во время последнего мятежа (1831–1863 гг.): Краткий очерк (Извлечения из «Вестника Северо-Западного края»). — Вильна, 1866. — 412 с.
112. Ратч В. Ф. Сведения о польском мятеже 1863 года в Северо-Западной России. — Т. 1. — Вильна, 1867. — 165 с.
113. Сидорцов В. Н. Методология истории. — Минск: БГУ, 2003. — 142 с.
114. Сидорцов В. Н. Методология исторического исследования. (Механизм творчества историка). — Минск: БГУ, 2000. — 233 с.
115. Талерчык А. Лiстападаўскае паўстанне і ўдзел у iм М. Валовiча // Спадчына. — 2000. — № 2. — С. 58–85.
116. Тлумачальны слоўнiк беларускай мовы / пад рэд. К. К. Атраховiча (Кандрата Крапiвы). — Т. 5. — Кн. 2. — Мiнск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1984.
117. Хаўстовiч М. Айчына здалёку і зблiзку: Iгнацы Яцкоўскi і Аляксандр Рыпiнскi. — Мiнск, 2006. — 280 с.
118. Хаўстовiч М. Вершы Iгнацы Яцкоўскага // Acta Albaruthenica. — Т. 7. — Warszawa: SOWA Sp. z o. o., 2007. — S. 53–71.
119. Хаўстовiч М. Два выданнi «Аповесцi з майго часу» Iгнацы Яцкоўскага // Працы кафедры гiсторыi беларускае лiтаратуры Белдзяржунiверсiтэта / Пад агульн. рэд. М. Хаўстовiча. — Вып. 8. — Мiнск: Права і эканомiка, 2007. — С. 238–241.
120. Хаўстовiч М. Лонданскiя выданнi «Нячысцiка» Аляксандра Рыпiнскага // Працы кафедры гiсторыi беларускае лiтаратуры: Навуковы зборнiк / Пад агульн. рэд. М. Хаўстовiча. — Вып. 7. — Мiнск: «Права і эканомiка», 2006. — С. 63–84.
121. Хаўстовiч М. Паэтыка другой часткi зборнiка Аляксандра Рыпiнскага «Роезiе» // Феномен пагранiчча: польская, украiнская і беларуская лiтаратура — уплывы і ўзаемаўзбагачэнне: Зборнiк артыкулаў / пад рэд. С. Кавалёва і I. Набытовiча. — Мiнск: Кнiгазбор, 2008. — С. 110–122.

122. Хельтман В. Гарантии для простого народа // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей / под ред. И. С. Миллера и И. С. Нарского. — Т. 2. — М.: Госполитиздат, 1956. — С. 487–496.
123. Шалькевiч В. Ф. Валовiч Мiхаiл Казiмiравiч // ЭГБ. — Т. 2. — Мiнск, 1994. — С. 209.
124. Швед В. В. Памiж Польшчай і Расiяй: грамадска-палiтычнае жыццё на землях Беларусi (1771–1863 гг.). — Гродна: ГрДУ, 2001. — 416 с.
125. Яцкоўскi I. Аповесць з майго часу // Пачынальнiкi: 3 гiсторыка-лiтаратурных матэрыялаў XIX ст. / Укладальнiк Г. В. Кiсялёў. — Мiнск: Навука і тэхнiка, 1977. — С. 186–189.
126. Яцкоўскi I. Аповесць з майго часу, або Лiтоўскiя прыгоды / пераклад і каментар М. Хаўстовiча // Працы кафедры гiсторыi беларускае лiтаратуры Белдзяржунiверсiтэта / Пад агульн. рэд. М. Хаўстовiча. — Вып. 9. — Мiнск: Права і эканомiка, 2008. — С. 167–237.
127. Album Muzeun Narodowego w Rapperswyll. — Т. 1 — Poznań, 1872; t. 2 — Lwów, 1876; t. 3 — Poznań, 1881.
128. Barszczewska A. Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej. 1831–1863. — Łódź, 1999.
129. Barszczewska A. Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na emigracji (1831–1836) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. — Seria 1. — Z. 53. — Łódź, 1967. — S. 45–67.
130. Barszczewska A. Société Lituanienne et des Territoires Biélorusses et Ruthènes à Paris. 1831–1836 // Acta Baltico-Slavica. — Т. 6. — Białystok, 1969.
131. Barszczewska A. Szymon Konarski. — Warszawa: Wiedza powszechna, 1976. — 269 s.
132. Barszczewska A., Śmiałowski J. Z dziejów partyzantki Józefa Zaliwskiego w roku 1833 w Królestwie Polskim // Studia i materiały do historii wojskowości. — Т. 7. — Cz. 1. — Warszawa, 1961.
133. Bartkowski J. Wspomnienia z powstania 1831 r. i pierwszych lat emigracji / Wyd. E. Sawrynowicz. — Kraków, 1966.
134. [Białopiotrowicz z Giedroyciów K.]. Esquisses polonaise ou fragments et traits détachés pour servir à l'histoire de la révolution de Pologne actuelle. — Paris: Hector Bossange, 1831. — 176 p.
135. [Białopiotrowicz z Giedroyciów K.]. Pamiętnik księżnej G. z roku 1830 i 1831. Z archiwum Muzeum Narodowego w Rapperswyll uporządkował i wydaje H. W. // Lech: Tygodnik illustrowany. — 1879. — №№ 34(24.08.1878) — 50(14.12.1878).
136. Biblioteka Czartoryskich (dalej — B. Czart.). — Rkps 5331. — Tułactwo Polaków we Francji. Rada Wojskowa, akta, ekspedycje, Towarzystwo Zjednoczenia w Besançon. 1832–1833.
137. B. Czart. — Rkps 5334. — «Towarzystwo Zjednoczenia w Emigracji Polskiej». Odezwa, korespondencja Zjednoczenia Emigracji Polskiej, akta gmin polskich we Francji z lat 1834–1853. Zbiór Potrykowskiego.
138. B. Czart. — Rkps 5356. — Organizacja Towarzystwa Litewskiego. Protokoły posiedzeń z lat 1831–1832.

139. Biblioteka Jagiełłońska (dalej — BJ). — Rkps. 6163 III. — Papiery uczestnika powstania listopadowego i emigranta Waleriana Chełchowskiego [1811–1872]. — K. 182.
140. BJ. — Rkps. 7150 III. — Papiery Konstantego Zaleskiego [1803–1868] z lat 1831–1868. — K. 112.
141. BJ. — Rkps. 7854 IV. — Autografy nowsze ze zbioru Władysława Górskiego. XIX w. K. 118.
142. BJ. — Rkps. 7913 III. — Listy różnych autorów do różnych adresatów z lat 1804–1935. — 227 k.
143. BJ. — Rkps. 9166 IV. — Papiery związane z działalnością polityczną i społeczną Józefa Bohdana Zaleskiego oraz różne dotyczące spraw osobistych.
144. BJ. — Rkps. 9232 II. — Korespondencja Józefa Bohdana Zaleskiego z lat 1823–1886. Odpisy listów. XIX–XX w.
145. Biblioteka Kórnicka. — Rkps. 2478. Materiały dotyczące ugrupowań politycznych, towarzystw, instytucji i szkół emigracji polskiej po roku 1831. — K. 33–34.
146. Biblioteka Narodowa (dalej — BN). — Rkps. 2952. Korespondencja Seweryna Goszczyńskiego z lat 1833–1875. Listów 130. — 206 k.
147. BN. — Rkps II.7861. Ludwik Janowski: Notatki bio-bibliograficzne dotyczące osób z kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. 13 tomów. Pocz. XX w.
148. BN. — Rkps II.7871. — Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich z lat 1831–1836.
149. BN. — Rkps II.7872. — Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich.
150. BN. — Rkps II.7873. — Fragmenty korespondencji «Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich». Odpisy.
151. BN. — Rkps II.7874. — Materiały dotyczące Zjednoczenia się Braterskiego w Besançon zawiązanego 25 kwietnia 1832.
152. BN. — Rkps II.7875. — Materiały do historii emigracji polskiej we Francji w latach 1830–1872.
153. BN. — Rkps II.7876. — Ludwik Janowski: odpisy i notatki, dotyczące powstania listopadowego oraz emigracji.
154. BN. — Rkps II.7881. — Odpisy listów różnych osób do Leonarda Chodźki. XIX–XX w. 51 listów. 164 k.
155. BN. — Rkps III.6594. — Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. Akta dotyczące się wybicia medalu na pamiątkę powstania Żmudzi, Litwy, Wołynia, Podola i Ukrainy. 1832–1837. 1832–1840.
156. Biblioteka Polska w Paryżu (dalej —BPP). — Rkps 435–547. — Papiery emigrantów.
157. BPP. — Rkps 410. — Pamiętniki do powstania 1830–1831.
158. BPP. — Rkps 413. — Piotr Kopczyński: Dziennik z lat 1831–1834.
159. BPP. — Rkps 418. — Opis krótki lat upłynionych Tadeusza Józefa Chamskiego członka Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, z lat 1805–1837, przez N. N. 1873 r.
160. BPP. — Rkps 449. — Papiery emigrantów: Litera «C».

161. BPP. — Rkps 477. — Papery emigrantów. Litera «K».
162. BPP. — Rkps. 487. — Papiery emigrantów. Litera «L».
163. BPP. — Rkps 537. — Papiery emigrantów: Litera «W».
164. Biblioteka Śląska. — Archiwum Konstantego Zaleskiego. — R. 371 IV–XI. — Pisma i dokumenty różnych instytucji i organizacji emigracyjnych.
165. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. — Spuścizna Roberta Bieleckiego. — Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego.
166. Bielecki R. Polacy w Legii Cudzoziemskiej. 1831–1879. — Warszawa-Łódź, 1992. — 402 s.
167. Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. — W 4 t. — T. 1–3. — Warszawa, 1995–1998.
168. Bielecki R. Zarys roszczenia Wielkiej Emigracji we Francji. Materiały z archiwów francuskich. 1831–1837. — Warszawa-Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. — 368 s.
169. Bielecki R., Biernat A., Gmurczyk-Wrońska M., Górzyński S., Ugniewski P., Wroński A. Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu / pod. red. E. Węgiełek. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999. — 329 s.
170. Borejsza J. W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. — Warszawa, 1966.
171. Borkowski K. Pamiętnik historyczny z wyprawy partyzanckiej do Polski w roku 1833. — Lipsk, 1863. — 164 s.
172. Brock P. Geneza Ludu Polskiego w Anglii. Materiały źródłowe. — Londyn, 1962. — 320 s.
173. Bronikowski K. Pamiętniki polskie. — T. 1–4. — Paryż, 1844–1845.
174. Całoroczne trudy Komitetu Narodowego Polskiego na dniu 8 grudnia 1831 r. we Francji zawiązanego. — Paryż: Drukarnia A. Pinard, 1831–1833. — 312 s.
175. Chamski T. J. Opis krótki lat upłynionych Tadeusza Józefa Chamskiego członka Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, z lat 1805–1837 // BPP. — Rkps. 418.
176. Chodźko M. Adam Mickiewicz i Legion Polski we Włoszech. Czterdziestego ósmego lata wspomnienie. — Paryż, 1862. — 175 s.
177. [Chodźko M.] Dwa akty. — Paryż: w drukarni Lacour i Cie, 1845. — 34 s.
178. Chodźko M. Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r. 1834–1835. Poema z muzyką do dwóch pieśni, i czterema portretami. — Paryż: w drukarni i litografii Maulde i Renou, 1841. — XXXII+275 s.
179. Chodźko M. Jezioro cudów, poemat chrześcijański. — Paryż, 1857.
180. Chodźko M. Legenda o Madeju z XVI stulecia, ofiarowana dla dorastającego pokolenia. Paryż, 1876. VIII+24 s.
181. Chodźko M. Noc pielgrzyma. Urywek z poematu ducha. — Paryż, [1861]. — 32 s.
182. Chodźko M. Oni, to my. Wiersz. — Paryż: W drukarni L. Martinet, 1848. — 8 s.
183. Chodźko M. Siedm listów o legionie polskim we Włoszech. — Poznań, 1850. — 97 s.

184. Chodźko M. Szymon Konarski. Poema dramatyczne. Obraz I. Śmierć Xiędza Trynkowskiego. — Paryż: W drukarni LACOUR i Cie, 1845. — 67 s.
185. [Chodźko M.]. Usque ad finem. Żywyoty narodowe z ostatnich lat stu, ozdobione portretami, rękorysami i pomnikami, wydawane staraniem młodego pokolenia polskiego. Artur Zawisza i Michał Wołłowicz. — Paryż: W drukarni L. Martinet, 1859. — 40 s.
186. Chodźko M. Wieszczyby Lamennego. Zawiadomienie. — Paryż, 1843. — 4 s.
187. Chodźko M. Wyprawa do Polski w roku 1833 przez jednego z emisariuszów. — Paryż: W drukarni i gisserni A. Pinard, 1835. — 16 s.
188. Chodźko M. Żywot Rajmónda Rembelińskiego. — Paryż: Drukarnia L. Martinet, 1862. — 79 s.
189. Czartoryski W. Pamiętnik. 1860–1864. — Warszawa, 1960.
190. Dangel S. Rok 1831 w Mińszczyźnie. — Warszawa, 1925. — 189 s.
191. Demokrata Polski. — Poitiers, 1837–1842; Paryż, 1841–1848; Paryż-Bruxella, 1849–1851; Londyn, 1853–1863.
192. Domeyko I. Filareci i filomaci // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. — Rok 1870–1872. — Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1872. — S. 1–28.
193. Domeyko I. Listy do Władysława Laskowicza. — Warszawa, 1976.
194. Domeyko I. Moje podróże. Pamiętniki wygnańca / Wyd. E. Nieciowa. — T. 1–3. — Wrocław, etc.: Zakład Narodowy imienia Ossilińskich, 1962–1963.
195. Domeyko I. O młodości Mickiewicza: List do Bohdana Zaleskiego // Przegląd Lwowski. — R. 2. — Poszyt 13. — Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossilińskich, 1872. — S. 36–44.
196. Dziennik Narodowy. — Paryż, 1841–1848.
197. Dziennik Narodowy. — № 28. — 9 października 1841. — S. 111–112.
198. Dziennik Narodowy. — № 37. — 11 grudnia 1841. — S. 148.
199. Dziennik Narodowy. — № 45. — 5 lutego 1842. — S. 180.
200. Dziennik Narodowy. — № 171. — 13 lipca 1844. — S. 685–688.
201. Dziennik Narodowy. — № 175. — 10 sierpnia 1844. — S. 704.
202. Dziennik Narodowy. — № 179. — 7 września 1844. — S. 718–719.
203. Dziennik Narodowy. — № 251. — 24 stycznia 1846. — S. 1005–1007.
204. Dziennik Narodowy. — № 358. — 12 lutego 1848. — S. 1436.
205. Estreicher K. Bibliografia polska XIX stulecia. — Kraków, 1881. — T. VI. — Dopelnienia.
206. Fajnhauz D. Klub Litewsko-Ruski — nieznanne stowarzyszenie emigracyjne w okresie Wiosny Ludów w Paryżu // Acta Baltico-Slavica. — R. 2. — 1965. — S. 103–113.
207. Fajnhauz D. Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846–1848. — Warszawa, 1965.
208. Gadon L. Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego. — W 3 t. — Kraków, 1901–1902.

209. Gadon L. Wielka emigracja w pierwszych latach po powstaniu listopadowym. — Wyd. M. Kukiel. — Paryż, 1960. — 954 s.
210. Gadon L. Z życia Polaków we Francji. Rzut oka na 50-letnie koleje Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. 1832–1882. — Paryż, 1883. — 129 s.
211. Gadon W. O reformie Izraelitów. — Paryż, 1835.
212. Gadon W. Zbiór ustaw i obrzędów wymagających najrychlejszej reformy Izraelitów osiadłych w prowincjach do Polski należących. — Paryż, 1835.
213. Gaszyński K. Kwarantanna // Listopadowe żołnierze w Prusach Wschodnich i Zachodnich w latach 1831–1833 / wyd. N. Kasperek. — Olsztyn, 1992.
214. Giller A. Historia powstania narodu polskiego w r. 1861–1864. — T. 1–3. — Paryż, 1870.
215. Gorbaczewa O. Działalność kulturalno-oświatowa i naukowa Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich na emigracji we Francji // Migracja i kultura (Migracje i społeczeństwo, № 11). — Warszawa, 2006.
216. Gorecki A. Bajki. — Paryż: Księgarnia Luxemburska, 1867. — 56 s.
217. Gorecki A. Bajki i poezje nowe. — Paryż: A. Jełowicki, 1839. — 16 s.
218. Gorecki A. Duma o generale Grabowskim poległym pod Smoleńskiem dnia 17 sierpnia 1812 roku. — Warszawa, 1814. — 8 s.
219. Gorecki A. Grosz wdowi: kolęnda z roku 1851 na rok 1852 na korzyść sierot polskich wychowywanych w Szkole Narodowej Polskiej. — Paryż: L. Martinet, 1852. — 34 s.
220. Gorecki A. Jeszcze tomik pism. — Paryż: L. Martinet, 1859. — 224 s.
221. Gorecki A. Kłosek polski czyli nowy tomik poezji. Z dodatkiem uwag nad doktryną dziś Papieża względem Polski. — Paryż: Księgarnia słowiańska, 1843.
222. Gorecki A. Na zgon generałowej z Zambrzyckich Rybińskiej, zmarłej w Paryżu 1850 r. 18 stycznia. — Paryż, 1850.
223. Gorecki A. Nowe pisemko. — Paryż: Renou et Maulde, 1859. — 91 s.
224. Gorecki A. Nowy zbiorek wierszy. — Paryż: L. Martinet, 1858. — 48 s.
225. Gorecki A. Pieśni. Wyd. 3. — Paryż: Księgarnia Luxemburska, 1868. — 72 s.
226. Gorecki A. Pieśń dziesiątek. Napisana i rozdana dzieciom podczas ich zabawy. — Paryż: Maulde et Renou, 1857.
227. Gorecki A. Pisma / Wyd. uprawnione E. Ł. Kasprowicza. — T. 1–2. — Lipsk: A. F. Brockhaus, 1886. (Biblioteka pisarzy polskich. — T. 80–81).
228. Gorecki A. Pisma / Zebrane i wydane przez Ewarystwa Goreckiego. — Lipsk: G. Uschman, Weimar, 1877. — XV+551 s.
229. Gorecki A. Pisma Antoniego Goreckiego: wydanie zbiorowe uprawnione przez spadkobierców. — Lipsk: E. Ł. Kasprowicza, 1878. — XV+551 s.
230. Gorecki A. Poezycie Litwina. — Paryż: w Drukarni P. Baudouina, 1834. — VIII+276 s.
231. Gorecki A. Powieść o zającach. — Kraków: Druk „Czasu», 1880.
232. Gorecki A. Rozmaitości. — Paryż: Renou et Maulde, 1861. — 64 s.
233. Gorecki A. Siewba czyli Nowy tomik pism. — Paryż: Maulde et Renou, 1857. — 189 s.

234. Gorecki A. 1838. 8 rok od wznowienia wojny narodowej. — Paryż: A. Jełowicki, 1838. — 4 s., ilustr.
235. Gorecki A. Wiersz powiedziany na pogrzebie generała Tadeusza Suchorzewskiego na cmentarzu Mont-Parnasse w Paryżu dnia 19 Marca 1852 r. — Paryż: L. Martinet, 1852. — 4 s.
236. Gorecki A. Wiersze różne. — Paryż: Księgarnia Polska, 1860. — 116 s.
237. Gorecki A. Wolny głos czyli nowy tomik pism. — Paryż: Mauld et Renou, 1850. — 168 s.
238. Grabowiecki J. Moje wspomnienia w emigracji. — Warszawa, 1970.
239. Gulczyński E. Sprawa Marcelego Szymańskiego, emisariusza Zaliwskiego (1833) // Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego. — Wilno, 1933. — S. 293–333.
240. Heltman W. Emigracja polska od 1831 do 1863. Krótki rys historyczny. — Lipsk: E. Ł. Kasproicz, 1865. — 105 s.
241. Heltman W. Demokracja polska na emigracji. Wyjątki z pism W. Heltmana. — Lipsk: F. A. Brockhaus, 1866. — 404 s.
242. Heltman W. Tablice synoptyczne historii Polskiej. — Bruxella: in Fol., 1863. — 56 s.
243. Heltman W., Zienkowicz L. J. Boże słowa do ludu polskiego. — Paryż, 1847. — 147 s.
244. Hoffman K. B. Pamiętnik z emigracji / Wyd. E. H. Nieciowa // Rocznik biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. — 1966. — R. 12. — S. 231–350.
245. Iwaszkiewicz J. Z pamiętników Hipolita Klimaszewskiego. (Stan Uniwersytetu Wileńskiego od czasu jego reformy przez Nowosilcowa i Pelikana). 1824–1830. — Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1929. — 19 s.
246. [Jackowski I.] Do S. Koźmiana i T. Olizarowskiego. Wiersz pisany w 1850 roku. — Londyn, 1852. — 6 s.
247. [Jackowski I.] Kruciata. Ballada o Krakusie. — B. m. i b. r.
248. [Jackowski I.] Panorama. Wiesz czytany przez Ign[acego] Jackowskiego dnia 28 lutego 1852 roku, na obiedzie w Free Masson's Tavern w Londynie; z okazji ofiarowania pierścienia Panu Karolowi Szulczewskiemu sekretarzowi Tow[arzystwa] Literackiego przez jego rodaków. — Londyn: W Drukarni A. Rypińskiego i spółki, 1852. — 24 s.
249. [Jackowski I.] Pisma polityczne wyjęte z dziennika (Trzeci Maj). — Londyn: Drukarnia Polska, 1853. — 64 s.
250. [Jackowski J.] Powieść mojego czasu czyli przygody litewskie. — Wyd. II. — Poznań: W Komisie Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1858. — 315 s.
251. [Jackowski J.] Zasady religii chrześcijańskiej. — Londyn: Czcionkami Aleksandra Rypińskiego, 1852. — 117 s.
252. Januskiewicz E. Listy (Z epoki emigracyjnej) / wyd. J. Kallenbach // Lamus. — № 3. — 1908–1909. — S. 440–470.
253. Januskiewicz E. Wilia Wilii w Paryżu w 1834 r. // Czas. — № 294. — 24.12.1871.

254. Januskiewicz E. Wspomnienia z czasu oblężenia Paryża (Wyjątki z dziennika spiswanego przez ojca dla swej córki) // Przegląd Polski. — R. 5. — Z. 10. — Kraków: W Drukarni Uniwersytetu Jagiełłońskiego, 1871. — S. 240–275.
255. Januskiewicz E., Gałęzowski S. Ostatnie chwile Joachima Lelewela. — Poznań: W komisie u Ludwika Mierzbacha, 1861. — 20 s.
256. Januskiewicz E., Wrotnowski F. Krótki wykład historii i jeografii polskiej. — Paryż: Drukarnia E. Martinet, 1866. — 70 s. + mapa.
257. Jeleński R. Paraliżowanie sprawy Polski czyli prococtwo imci pana Andrzeja Towiańskiego. — Poitiers, 1842. — 8 s.
258. Jodziewicz A. Egzekucja Roehra i kolegów (1848 r.) // Ateneum Wileńskie. — R. 4. — Z. 12. — Wilno, 1927. — S. 200–207.
259. Kalemka S. Towarzystwo Demokratyczne Polskie w latach 1832–1846. — Toruń, 1966. — 342 s.
260. Kalemka S. Wielka emigracja. Polskie wychodztwo polityczne w latach 1831–1862. — Warszawa, 1971. — 341 s.
261. Kalemka S. Wielka emigracja. 1831–1863. — Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. — 434 s.
262. Kasperek N. Powstańcy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania. 1831–1832. — Olsztyn, Wydawnictwo Umiwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001. — 386 s.
263. Kasperek N. Wejście wojsk polskich z Litwy do Prus Wschodnich w lipcu 1831 roku // Powstaniec polski w Prusach Wschodnich i na emigracji. — Olsztyn, 1995. — s. 21–39.
264. Kasznik A. H. Między Francją a Algierią. Z dziejów emigracji polskiej. 1832–1856. — Wrocław, 1977.
265. Kasznik A. H. Polityka finansowa monarchii lipcowej wobec emigracji polskiej // Studia historyczne. — R. 16. — № 4. — Kraków, 1973.
266. Kieniewicz S. Joachim Lelewel. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1990. — 249 s.
267. Kieniewicz S. Legion Mickiewicza. 1848–1849. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. — 193 s.
268. Kłossowski A. Historia księgarni Polskiej w Paryżu przez jej współwłaściciela Eustachego Januskiewicza spisana // Roczniki Biblioteczne. — 1966. — Z. 3/4. — S. 505–528.
269. Kłossowski A. Księgarstwo polskie na obczyźnie od powstania listopadowego // Księgarz. — 1966. — № 3. — S. 20–32.
270. Kłyszewski W. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich // Ruch Literacki, dodatek do «Kuryera Litewskiego». — Wilno, 1906. — № 1–4.
271. Kłyszewski W. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich // Tygodnik illustrowany. — 1907. — № 4. — S. 83.
272. [Klimaszewski H.] Appel aux amis de la Pologne. — [Versailles, 1841]. — 6 p.
273. Klimaszewski H. Kilka słów przy objęciu dyrekcji Szkoły Narodowej Polskiej i otwarciu w niej kursów rocznych d. 10 października 1847 w Paryżu. — Paryż: Druk Martinet, 1850.

274. [Klimaszewski H.] Odezwa do szanownych współobywateli rodaków. — Wersal, 1843. — 8 s.
275. Klimaszewski H. Protestacya byłego dyrektora szkoły narodowej polskiej w Batignolles. — [Paryż: Druk Martinet, 1853]. — 8 s.
276. Klimaszewski H. Rozbiór poezyi Stanisława Trembeckiego. — Wilno: A. Marcinowski, 1830. — Cz. 1. — 185 s.
277. Klimaszewski H. Skład i rozkład mowy, czyli grammatyka obrazowa języka polskiego. — Paryż, 1848.
278. Klimaszewski H. Sprostowanie kilku fałszow umieszczonych w 86 nrze Dziennika Narodowego z powodu Biblioteki Polskiej w Wersalu. — [Versailles, 1842].
279. Klimaszewski H. Szkoła Narodowa Polska. Sprawozdanie naukowe z roku 1850, oraz program nauk. — Paryż, 1850.
280. [Klimaszewski H.] Uwiadomienie o Bibliotece Polskiej Wersalsko-Wileńskiej umieszczonej przy Szkole Narodowej Polskiej w Batignolles. — [Paryż, 1849]. — 2 s.
281. Klimaszewski H. Uwiadomienie [o możliwości korzystania ze zbiorów Biblioteki Polskiej w Wersalu]. — [Wersal], 1842.
282. Klimaszewski H. Uwiadomienie [o przeniesieniu Biblioteki Polskiej w Wersalu do Tours]. — [Tours], 1843.
283. Klimaszewski H. Wiadomość o Bibliotece Polskiej w Wersalu. — [Wersal, 1841].
284. Knapowska W. Nawroty polskich ruchów zbrojnych (1830–1834). — Poznań, 1948.
285. Kocój H. Losy żołnierzy z oddziałów Chłapowskiego, Rolanda i Rybińskiego po przekroczeniu granicy pruskiej w 1831 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. — T. 14. — Cz. 2. — Warszawa, 1968.
286. Konarska B. Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji. 1832–1848. — Warszawa, 1986. — 487 s.
287. Konarski S. Dziennik z lat 1831–1834 // Materiały Komisji Nauk Historycznych. — T. 23. — Warszawa, 1973. — 270 s.
288. Konopka S. Polscy wychowankowie wydziału lekarskiego w Montpellier // Archiwum Historii Medycyny. — T. 25. — Z. 2. — Warszawa, 1962.
289. Korotyński W. Powieść z czasu mego: Studium literackie // Kraj. — 1895. — №№ 17–18.
290. Kozłowska-Studnicka J. Materiały do sprawy Michała Wołłowicza 1833 r. — Grodno, 1923.
291. Kozłowski E. Józef Bem. 1794–1850. — Warszawa, 1989.
292. Kozłowski J. Emigracja okrusku szlacheckiego Rzeczypospolitej szlacheckiej i porobiorowa (do 1864 r.) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych. — Warszawa, 1984. — S. 9–118.
293. Krasieński H. Bataille de Kircholm, ou l'amour d'une Anglaise, roman historique. — T. 1–2. — Paryż, 1836.
294. Krasieński H. Le célèbre Vitold grand duc de Lithuanie: précédé de Notions sur la Samogitie. — Paryż, 1834. — 36 p.
295. Krasieński H. The cossacs on the Ukraine. — London, 1848. — 312 p.

296. Krasieński H. Coup d'oeil sur l'état actuel de l'Europe et les moyens de contenir la Russie. — Londres, 1854. — 232 p.
297. Krasieński H. Gonta, an historical drama in five acts. — London, 1848.
298. Krasieński H. Italy, Venetia and Hungary; Rome, Sicily, Generals Cialdini and Lamoricie-re, the Emperor Louis Napoleon, Lord Palmerston, China, Garibaldi, and the king of Italy, with Anecdotes. — London, 1861. — 124 p.
299. Krasieński H. The Poles in the Seventeenth century. An historical novel. With a sketch of the Polish Cossacks. In 3 volumes. — London, 1843.
300. Krasieński H. The polish aristocracy. — London, 1843.
301. Krasieński H. Private anecdotes of the late and present Emperors of Russia, the King of Prussia, and the sultan. — London, 1858.
302. Krasieński H. Sketch of the Union of the Grand Duchy of Lithuania with Poland. — London, 1842. — 80 p.
303. [Kraskowski T.]. Pamiętniki o powstaniu białowieżkiem, mający służyć jako materiał do historii powstań litewsko-ruskich. — Paryż, 1836. — 14 s.
304. Kraushar A. Tragedia życia Wincentego Migurskiego emissaryusza z czasów wyprawy Zaliwskiego. — Warszawa, 1916.
305. Krawiec L. Lista członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z lat 1832–1851 // Materiały do biografii, geneologii i heraldyki polskiej / pod. red. S. Konarskiego. — T. 1. — Buenos-Aires—Paryż, 1963. — 149 s.
306. Kronika Emigracji Polskiej. — Paryż, 1834–1839.
307. Krosnowski A. Almanach historique ou souvenir de l'émigration polonaise. — Paris, 1837.
308. Krosnowski A. Almanach historique ou souvenir de l'émigration polonaise. — Paris, 1846.
309. Krzywobłocki I. Pamiętnik o powstaniu w puszczy białowieżkiej w 1831 r. — Bezansą, 1832.
310. Leconte J.-R. La formation historique de l'armée belge. Les officiers étrangers au service de la Belgique. — Paris-Bruxelles, 1946.
311. Lelewel J. La Numismatique du moyen-âge. Ouvrage publiée par J. Straszewicz. — T. 1–3. — Paris, 1835.
312. Lelewel J. Listy emigracyjne / Wyd. H. Więckowska. — T. 1–5. — Kraków, 1948–1956.
313. Lelewel J. Pamiętnik z roku 1830–1831 / Wyd. J. Iwaszkiewicz. — Warszawa, 1924.
314. Lelewel J. Wybór pism politycznych / Wyd. M. H. Serejski. — Warszawa, 1955.
315. Les officiers, les sous-officiers et les soldats Polonais résidants à Havre de Grace // B. Czart. — Rkps 5313. — «Spisy osób. 1815–1854». Listy imienne wyższych oficerów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, lista poległych na San Domingo, spisy emigrantów polskich (cywilnych i wojskowych) we Francji, w Afryce i w Stanach Zjednoczonych, i in. — K. 413–416.

316. Les Polonais, les Lithuaniens et les Russiens célèbrant en France les premiers anniversaires de leur révolution nationale du 29 novembre 1830 et du 25 mars 1831. — Wyd. J. Lelewel. — Paris, 1832.
317. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA). — F. 378. — Ap. 66. — В. 1081. — Справа пра аказанне дапамогі дваранам Мілачэўскаму, Хмялеўскаму і Кярсноўскаму, якія вярнуліся з-за мяжы. 3 арк. 30.04.1858–05.12.1858.
318. LVIA. — F. 378. — Ap. 66. — В. 1084. — Справа пра аказанне дапамогі двараніну Зянону Вішнеўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 9 арк. 26.05.1858–21.06.1858.
319. LVIA. — F. 378. — Ap. 66. — В. 1088. — Справа пра аказанне дапамогі двараніну Францішку Жорга, які вярнуўся з-за мяжы. 5 арк. 13.06.1858–19.12.1858.
320. LVIA. — F. 378. — Ap. 66. — В. 1106. — Справа пра аказанне дапамогі выхадцу Кіпрыяну Заеўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 2 арк. 28.11.1858–18.02.1859.
321. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 903. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу двараніну Лісецкаму, які вярнуўся з-за мяжы. 2 арк. 09.02.1859–18.02.1859.
322. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 905. — Справа пра аказанне дапамогі Феліцыяну Палуяну, які вярнуўся з-за мяжы. 13 арк. 06.03.1859–14.12.1866.
323. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 907. — Справа пра аказанне дапамогі Казіміру Равенскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 2 арк. 13.03.1859–17.03.1859.
324. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 909. — Справа пра аказанне дапамогі Вікенцію Шымкоўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 6 арк. 06.04.1859–09.07.1859.
325. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 916. — Справа паводле просьбы двараніна Хандзынскага аб аказанні яму дапамогі з нагоды вяртання з-за мяжы. 17 арк. 18.05.1859–09.02.1860.
326. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 917. — Справа пра аказанне дапамогі двараніну Вілейку, які вярнуўся з-за мяжы. 7 арк. 22.05.1859–17.08.1859.
327. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 927. — Справа пра аказанне дапамогі выхадцу Бельскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 7 арк. 29.08.1859–24.11.1859.
328. LVIA. — F. 378. — Ap. 67. — В. 930. — Справа пра аказанне дапамогі двараніну Напалеону Мусніцкаму, які вярнуўся з-за мяжы. 3 арк. 10.10.1859–07.01.1860.
329. LVIA. — F. 378. — Ap. 68. — В. 974. — Справа пра аказанне грашовай дапамогі Івану Букатаму, які вярнуўся з-за мяжы. 5 арк. 03.05.1860–02.08.06.1860.
330. LVIA. — F. 378. — Ap. 68. — В. 992. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу Станіславу Бэйнару, які вярнуўся з-за мяжы. 7 арк. 23.08.1860–03.01.1861.
331. LVIA. — F. 378. — Ap. 68. — В. 1001. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу Завадскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 6 арк. 21.09.1860–24.01.1861.
332. LVIA. — F. 378. — Ap. 68. — В. 1011. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу Міхаілу Віткоўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 15 арк. 25.11.1860–15.06.1863.
333. LVIA. — F. 378. — Ap. 68. — В. 1013. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу Аляксандру Карэве, які вярнуўся з-за мяжы. 8 арк. 28.11.1860–17.06.1861.

334. LVIA. — F. 378. — Ap. 70. — В. 860. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу графу Грабоўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 30 арк. 12.02.1862–19.10.1862.
335. LVIA. — F. 378. — Ap. 70. — В. 885. — Справа пра аказанне дапамогі польскаму выхадцу графу Грабоўскаму, які вярнуўся з-за мяжы. 8 арк. 18.08.1862–14.11.1862.
336. LVIA. — F. 378. — Ap. 124. — В. 5. — Справа пра шайкі мяцежнікаў, якія патаемна вярнуліся з Францыі з намерам прабрацца ў Расію, што з’явіліся ў Царстве Польскім, пра з’яўленне такіх у Белавежскай пушчы, у тым ліку пра Валовіча. 1833–1834 гг.
337. LVIA. — F. 378. — Ap. 124. — В. 29. — Справа аб зламаўніках, у тым ліку аб Марцэліне Шыманскім. 1833–1834 гг.
338. LVIA. — F. 378. — Ap. 138. — В. 81. — Справа паводле просьбаў польскіх выхадцаў аб дазволе ім вярнуцца на радзіму. Ч. 1. 159 арк. 1847–1851 гг.
339. LVIA. — F. 378. — Ap. 139. — В. 219. — Справа пра польскага выхадца Людвіга Пяткевіча, які вярнуўся з-за мяжы. 63 арк. 07.12.1848–11.09.1849.
340. LVIA. — F. 378. — Ap. 147. — В. 44. — Справа паводле ўзнікшага пытання, ці могуць сваякі польскіх выхадцаў, якія жадаюць вярнуцца на радзіму, паслаць ім грошы. 5 арк. 25.06.1856–24.07.1856.
341. LVIA. — F. 378. — Ap. 147. — В. 65. — Справа пра польскага выхадца Антонія Чарнеўскага, які просіць дазволу вярнуцца на радзіму. 7 арк. 21.09.1856–12.12.1857.
342. LVIA. — F. 378. — Ap. 147. — В. 69. — Справа па просьбе польскага выхадца Гектара Алендскага пра дазвол яму вярнуцца ў Гродзенскую губерню. 8 арк. 05.10.1856–25.01.1857.
343. LVIA. — F. 378. — Ap. 147. — В. 106. — Справа пра прыбылых у тутэйшы край выхадцаў Кяржноўскіх. 17 арк. 1856 г.
344. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 8. — Справа пра збор звестак пра польскага выхадца Хандзынскага. 9 арк. 1857 г.
345. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 11. — Справа пра збор звестак пра польскага выхадца Барткевіча. 11 арк. 1857 г.
346. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 16. — Справа пра дазвол вярнуцца на радзіму выхадцу Качаноўскаму. 17 арк. 1857 г.
347. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 26. — Справа пра дазвол вярнуцца на радзіму выхадцам Страбейка і Гулевічу. 15 арк. 1857 г.
348. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 75. — Справа пра польскіх выхадцаў, якія вяртаюцца з-за мяжы. 3 арк. 1857 г.
349. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 84. — Справа пра недапушчэнне ў нашыя межы дзяцей польскіх выхадцаў і ўвогуле асоб, якія прымалі за мяжой удзел у палітычных задумах. 4 арк. 1857 г.
350. LVIA. — F. 378. — Ap. 148. — В. 102. — Справа пра польскіх выхадцаў, якім адмоўлена ў просьбах аб памілаванні. 72 арк. 1857 г.
351. LVIA. — F. 378. — Ap. 149. — В. 20. — Справа пра выхадцаў Сячкоўскага і Вэйсенгофа, якія атрымалі дазвол вярнуцца на радзіму. 7 арк. 1858 г.

352. LVIA. — F. 378. — Ар. 149. — В. 44. — Справа паводле адносіны Міністра ўнутраных спраў пра вяртанне на радзіму польскіх выхадцаў Канстанціна Ліневіча і ксяндза Георгія Франца Гладынскага. 18 арк. 1858 г.
353. LVIA. — F. 378. — Ар. 149. — В. 99. — Справа пра памешчыкаў Ковенскай губерні Гераніме Брадоўскім і інш., якія знаходзяцца пад наглядом паліцыі. 1858 г.
354. LVIA. — F. 378. — Ар. 150. — В. 18. — Спіс асоб, якія знаходзіліся пад наглядом паліцыі Ковенскай губерні, а таксама Віленскай і Гродзенскай. 1859 г.
355. LVIA. — F. 378. — Ар. 151. — В. 34. — Справа пра польскага выхадца Адама Лышчынскага, які просіцца на радзіму для спаткання са сваякамі. 1860 г.
356. LVIA. — F. 378. — Ар. 153. — В. 32. — Справа адносна дазволу прыезду ў Гродзенскую губ. сыну памерлага польскага выхадца Уладзіміру Зялінскаму. 1862 г.
357. LVIA. — F. 391. — Ар. 6. — В. 393. — Справа аб заснаванні ў Вільні Камісіі і ўдзеле губернскага маршалка ў справе ліквідацыі даўгоў удзельнікаў паўстання 1831 г., маёмасць якіх падлягала канфіскацыі ці секвестру. 85 арк. 1831–1862 гг.
358. LVIA. — F. 391. — Ар. 6. — В. 1947. — Кніга ўліку ахвяраванняў на карысць ураджэнцаў Віленскай губерні, якія вярнуліся з-за мяжы. 20 арк. 1859–1861 гг.
359. LVIA. — F. 437. — Камісія, створаная ў Віленскай губерні для вызначэння ступені віны ўдзельнікаў паўстання 1831 г. 1832–1834 гг.
360. LVIA. — F. 437. — Ар. 1. — В. 547. — Справа пра студэнтаў Віленскага ўніверсітэта. 92 арк.
361. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 299. — Справа пра 133 ураджэнцаў Віленскай губерні, што перайшлі ў Францыю. 47 арк. 1832 г.
362. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 330. — Справа пра 14 ураджэнцаў Віленскай губерні, якія адлучыліся ў Прусію. 20 арк. 1831–1833 гг.
363. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 334. — Справа пра 15 ураджэнцаў Віленскай губерні, якія адлучыліся ў Прусію. 136 арк. 1831–1833 гг.
364. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 361. — Справа пра 61 ураджэнца Віленскай губерні, якія перайшлі ў Прусію. 21 арк. 1831–1833 гг.
365. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 362. — Справа пра 157 ураджэнцаў Віленскай губерні, якія перайшлі ў Прусію. 48 арк. 1831–1833 гг.
366. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 363. — Справа пра 88 ураджэнцаў Віленскай губерні, якія перайшлі ў Прусію. 68 арк. 1831–1833 гг.
367. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 364. — Справа пра 25 ураджэнцаў Віленскай губерні, якія перайшлі ў Прусію. 80 арк. 1831–1833 гг.
368. LVIA. — F. 437. — Ар. 4. — В. 634. — Справа пра ўраджэнцаў Віленскай губ., якія адлучыліся ў Амерыку. 45 арк. 1834 г.
369. LVIA. — F. 437. — Ар. 5. — В. 136. — Справа паводле прапановы Выконваючага пасаду Мінскага Грамадзянскага губернатара аб мяцежніках, што выдаліліся праз Прусію ў Паўночную Амерыку, якія паказалі сябе ўраджэнцамі Мінскай губерні з Дзісенскага павета. 43 арк. 1834 г.

370. Limanowski B. Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej. — Wyd. V. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. — 932 s.
371. Limanowski B. Stanisław Worcell. — Kraków, 1910.
372. Limanowski B. Siermierz wolności. — Kraków, 1911.
373. Lisiecki M. Pamiętniki naczelnika powstania nad granicami Kurlandii // Pamiętniki polskie. — Wyd. K. Bronikowski. — T. 2. — Paryż, 1845. — S. 49–63, 97–112.
374. Lista polskich żołnierzy przybyłych z Prus do Portsmouth pod dowództwem majora Wincentego Nowickiego // B. Czart. — Rpks 5313. — «Spisy osób 1815–1854». Listy imienne wyższych oficerów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, lista poległych na San Domingo, spisy emigrantów polskich (cywilnych i wojskowych) we Francji, w Afryce i w Stanach Zjednoczonych, i in.
375. Mackiewicz W. O Ig[nacym] Jackowskim // Kraj. — 1895. — № 22. — S. 15.
376. Manifest Towarzystwa Demokratycznego Polskiego r. 1836 / wyd. C. Leśniewski. — Warszawa, 1936. — 104 s.
377. Matusik P. Źródło siły narodowej czy kosmopolityczne zagrożenie? Kościół w katolickiej publicystyce Wielkiej Emigracji («Młoda Polska» — «Trzeci Maj» — «Dziennik Narodowy») // Swoi i obcy: Studia z dziejów myśli Wielkiej Emigracji / pod red. P. Mutusika i K. Marchlewicza. — Poznań: Poznańska Drukarnia Naukowa, 2004. — S. 53–72.
378. Mickiewicz A. Dzieła. — T. 1–16. — Warszawa, 1955.
379. Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i Pielgrzymstwa polskiego / Wyd. S. Pigoń. — Wyd. I. — Kraków, 1911.
380. Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i Pielgrzymstwa polskiego // Mickiewicz A. Dzieła. — T. 6. — Cz. 2. — Warszawa, 1955.
381. Mickiewicz A. Kurs literatury słowiańskiej wykładanej w Kollegium Francuzkiem / tłum. F. Wrotnowskiego. — Paryż, 1842–1845.
382. Mickiewicz A. O posiedzeniu Towarzystwa Ziem Ruskich i o konstytucji powstańców // Mickiewicz A. Dzieła wszystkie / Wyd. T. Pini i M. Reyter. — T. 9. — B. d. — S. 11–14.
383. Mickiewicz A. Wezwanie do ziomeków od Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich w przedmiocie spisywania pamiętników z czasów ostatniej rewolucji // Mickiewicz A. Dzieła. — T. VI. — Pisma prozą. — Cz. 2. — Warszawa, 1955. — S. 84–87.
384. Mickiewicz W. Pamiętniki. — T. 1–3. — Warszawa-Kraków etc.: Nakładem Gebethnera i Wolfa, 1926–1933.
385. Mickiewicz W. Żywot Adama Mickiewicza podług zebranych przez siebie materyałów oraz z własnych wspomnień. — T. 1–4. — Poznań: W drukarni Dziennika Poznańskiego, 1894.
386. Mikos S. Deportacja powstańców polskich w 1832 roku z Gdańska do Francji oraz ich opór przeciwko próbom wywiezienia do Algieru // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. — R. 11. — Gdańsk, 1963. — S. 105–124.
387. Mikos S. Powstańcy polscy internowani w twierdzy gdańskiej na Biskupiej Górcy // Rocznik Gdański. — T. 21. — Gdańsk, 1962.

388. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — Paryż, 1838–1840.
389. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — 10 maja 1838 r. (dodatek do № 13).
390. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — № 10. — 30 marca 1838 r. — S. 117–118.
391. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — № 16. — 10 czerwca 1838 r. — S. 190.
392. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — № 9. — 30 marca 1839 r. — S. 99–101.
393. Młoda Polska. Wiadomości historyczne i literackie. — № 9. — 25 marca 1840 r. — S. 132.
394. Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu (dalej — MAM). — Rkps. 1018. — Rękopisy z lat 1831–1888. Pisma i listy do Ignacego Domeyki.
395. MAM. — Rkps. 1025. — Wrotnowski F. Pamiętnik. T. 1. Styczeń 1856 — wrzesień 1862.
396. Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza (dalej — MLAM). — Rkps. 92. — Korespondencja Władysława Mickiewicza. 1854–1926. — 5 tomów. — 298 listów. — K. 576.
397. MLAM. — Rkps. 102. — Korespondencja Marii i Tadeusza Goreckich. 1852–1992. 49 listów. 96 k.
398. Niedźwiecki L. Listy wybrane z lat 1832–1839 / opr. S. Makowski. — Warszawa: Czytelnik, 2009. — 652 s.
399. Niemcewicz J. U. Pamiętniki. Dziennik pobytu za granicą. Od dnia 21 lipca 1831 r. do 20 maja 1841 r. — T. 1–2. — Poznań, 1876–1877.
400. Niemcewicz K. Pamiętnik z 1831 roku. — Paryż: Księgarnia Polska, 1863. — 119 s.
401. Nieszkoć W. O systemacie wojny partyzanckiej wzniesionym wśród emigracji. — Paryż, 1836. — 36 s.
402. Nieszkoć W. Obraz rozbiorowy przedniejszych kombinacji wojny przez Jenerała Jomini, na język polski przełożony. — Mont-de-Marsan, 1835.
403. Nieszkoć W. Szkoła Bombardierów w nocy 29 listopada. — Mont-de-Marsan, 1834.
404. Nieznane lista Joachima Lelewela z lat 1831–1846 / Wyd. J. Berger-Mayerowa. — Katowice, 1961.
405. Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich (1831–1833) w laboratorium rozpadu «przednowoczesnego» narodu Rzeczypospolitej // Nowak A. Od Imperium do Imperim. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. — Kraków, 2004. — 399 s. — S. 196–223.
406. O Marcelim Szymańskim // Tygodnik Emigracji Polskiej. — 31.07.1834. — S. 33–36.
407. Odezwa Komitetu Narodowego do Rosjan // Całocenne trudy Komitetu Narodowego Polskiego. — Paryż, 1831–1833. — S. 229–233.
408. Odezwy Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich z 20.08.1832 i 23.08.1832 // Borowski K. Pamiętnik historyczny z wyprawy partyzanckiej do Polski w roku 1833. — Lipsk, 1863. — S. 14–17.

409. Pamiętnik Emigracji. — Paryż, 1832–1833.
410. Pamiętnik Emigracji. — Broszura «Ziemowit». — Paryż, 1832.
411. Patkowski A. K. Tomasz Ujazdowski. — Kielce, 1931. — 18 s.
412. Pawlicowa M. Sto lat temu. O Polakach w Legii Francuskiej i Hiszpańskiej. 1834–1839 // Przegląd Historyczny. — T. 33. — Warszawa, 1935.
413. Pielgrzym Polski. — Paryż, 1832–1833.
414. Pielgrzym Polski. — 5 kwietnia 1833 r.
415. Pietkiewicz M. La Lithuanie et sa dernière insurrection. — Bruxelles: H. Dumont, 1832.
416. Pigoń S. Ignacy Jackowski autorem (na marginesie Korbuta) // Ruch Literacki / pod red. prof. dr B. Gubrynowicza. — R. VII. — 1932. — S. 287.
417. Piotrowski R., Wrotnowski F. Zasady grammatyki polskiej dla użytku Szkoły Narodowej Polskiej. — Paryż, 1864.
418. Podczaszyński M. O narodowości litewskiej w emigracji // Pamiętnik Emigracji. — 1832. — Broszura «Władysław I». — 19 listopada. — S. 4–6.
419. Położenie koteryi dynastycznej — apostazja niektórych dynastyków // Dziennik Narodowy. — № 105. — 1 kwietnia 1843. — S. 420.
420. Polacy w Oporto / wyd. E. Januskiewicz. — Paryż, 1833.
421. Polski Słownik Biograficzny. — T. 1- — Wrocław, etc., 1835-.
422. Potrykowski J. A. Tułactwo polaków we Francji. Dziennik emigranta. — Wyd. A. Owsieńska. — T. 1–2. — Kraków, 1974.
423. Puciata M. Skład i działalność reprezentacji ziem zabranych na sejmie 1830–1831 // Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego. — Wilno, 1933. — 231–249.
424. Rederowa D. Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831–1872. — Wrocław, 1972.
425. Rosiak S. Wileńska komisja śledcza (1831–1834) // Księga pamiątkowa koła historyków słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. 1923–1933 (Alma mater vilnensis. Biblioteka. — Zeszyt III). — Wilno, 1933. — S. 250–268.
426. Rostocki W. Jeszcze o próbach stworzenia legionu polskiego w Portugalii // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. — Sectio F. — Vol. 37. — Lublin, 1982. — S. 260–275.
427. Rypiński A. Białoruś. — Paryż, 1841. — 231 s.
428. Rypiński A. Do generała Dembińskiego. — Londyn: A. Rypiński i spółka, 1852.
429. Rypiński A. Nasze więc górą! Śpiew historyczny. — Londyn, 1853.
430. Rypiński A. Niaczyścik. Ballada białoruska. — [Londón: A. Rypiński, 1853?].
431. Rypiński A. Poezije, pisane na pielgrzymstwie. — Związek I-II. — Londyn: A. Rypiński i spółka, 1853.
432. Sidorowicz-Czerniewska K. Sprawa emisariusza Michała Wołłowicza w r. 1833. — Grodno, 1934.

433. Sierotwiński S. Jackowski Ignacy // *Polski Słownik Biograficzny*. — T. 10. — Wrocław, etc., 1962–1964. — S. 275–276.
434. Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski. 1770–1861. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994.
435. Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 r. / kom. red. Dżakow W. A., i in. — Wrocław, 1984. — 807 s.
436. Stawiarski F. Pamiętnik // Brock P. *Geneza Ludu Polskiego w Anglii: Materiały źródłowe*. — Londyn, 1962. — S. 38–83.
437. Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w Guberni Kijowskiej. Szymon Konarski / pod red. M. Micińskiej. — Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. — 581 s.
438. Straszewicz J. Emilie Plater. Sa vie et sa mort. — Paris: Bourgogne et Martinet, 1835. — XVI+356 s.
439. Straszewicz J. The life of countness Emily Plater. — New York, 1843.
440. Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 novembre 1830, ou portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l'indépendance polonaise, accompagnés d'une biographie pour chaque portrait. — Paris, 1832.
441. Straszewska M. *Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji. 1831–1840*. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970. — 482 s.
442. Sudolski Z. *Mickiewicz: Opowieść biograficzna*. — Warszawa: Ancher, 2004. — 920 s.
443. Szostakowski S. *Z kart Wielkiej Emigracji. Prasa obozu arystokratyczno-konserwatywnego w latach 1832–1848*. — Olsztyn, 1974. — 356 s.
444. Śliwowska W. *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*. — Warszawa, 1998.
445. Trzeci Maj. — Paryż, 1839–1848.
446. Trzeci Maj. — 30 kwietnia 1830.
447. Tygodnik Emigracji Polskiej. — 25 marca 1835 r. — S. 17.
448. Tygodnik Emigracji Polskiej. — 30 marca 1836 r. — S. 19.
449. Tyrowicz M. *Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Przywódcy i kadre członkowskie. Przewodnik bibliograficzny*. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1964. — 876 s.
450. *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855 (Królestwo Polskie): przewodnik biograficzny* / red. W. Dżakow. — Wrocław, 1990.
451. *Walka moralna. — Nasi mistrze słowa // Dziennik Narodowy*. — № 285. — 26.09.1846.
452. Warkulewicz A. *Dix mille Polonais en Prusse*. — Troyes, 1837.
453. Wasilewski Z. *Mickiewicz i Słowacki jako członkowie Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich // Dziennik Poznański*. — № 293 (dodatek III). — 24.12.1893.
454. Wasilewski Z. *Mickiewicz i Słowacki jako pamiętnikarze // Wasilewski Z. Mickiewicz i Słowacki*. — Warszawa, etc., [1921].
455. Wasilewski Z. *Śladami Mickiewicza. Szkice i przyczynki do dziejów romantyzmu*. — Lwów, 1905.

456. Wernicki A. Leonard Chodźko i jego prace. Krótki rys biograficzny i naukowy. — Lwów, 1880. — S. 210–248.
457. *Wiadomości Polskie*. — № 20. — 19 maja 1857 r.
458. Wielhorski W. *Narodowość Mickiewicza w świetle współczesnej socjologii i etnografii // Alma Mater Vilnensis*. — № 5. — Prace zebrane. — Londyn, 1958. — S. 101–112.
459. Wierzbicki A. *Lelewel i ojczyzna // W kręgu historii historiografii i polityki*. — Łódź, 1997. — S. 42–57.
460. Wierzychowski M. *Przyczynek do dziejów Zaliwszczyzny na Litwie // Przegląd Historyczny*. — T. LI. — Z. 2. — Warszawa, 1960. — S. 385–397.
461. *Władysław Plater // Wieniec pamiątkowy półwiekowej rocznicy powstania listopadowego* / wyd. A. Giller. — Rapperswil, 1882. — Zeszyt 2.
462. [Wołodkowicz A.]. *Ni paix, ni sécurité pour l'Europe avec la Russie telle quelle est*. — Paris: E. Dentu, 1854. — 36 p.
463. Wójcik Z. *Ignacy Domeyko. Litwa-Francja-Chile*. — Warszawa-Wrocław, 1995.
464. [Wrotnowski F.]. *Elementarz dla dzieci polskich*. — Berlin: B. Behr, 1851. — 222 p.
465. [Wrotnowski F.]. *Elementarz dla dzieci polskich*. — Paryż: Borgogne et Martinet, 1842. — 222 p.
466. Wrotnowski F. *Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie*. — T. 1–2. — Lipsk: F. A. Brockhaus, 1875. (T. 1 — Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831: opisane podług podań dowódców i współczesników tegoż powstania; T. 2 — Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831).
467. Wrotnowski F. *Pamiętniki o powstaniu Litwy i ziem ruskich w roku 1831*. — Sposzty 1–5. — Paryż: A. Pinard, 1833.
468. Wrotnowski F. *Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831*. — T. 1–2. — Paryż: Księgarnia i Drukarnia Polska, 1837–1838.
469. Wrotnowski F. *Wspomnienia siedmiu lat pielgrzymstwa polskiego // Kalendarz pielgrzymstwa polskiego na rok 1839*. — Paryż: Księgarnia Polska, 1838.
470. Wrotnowski F. *Zbiory starożytności polskich w Paryżu Adolfa Cichowskiego*. — Paryż: L. Martinet, 1856. — 56 s.
471. Wrotnowski F. *Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831*. — Paryż, 1835. — 285 s.
472. *Wyciąg z akt wojskowo-sądowych Michała Wołłowicza // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 r. / kom. red. Dżakow W. A., i in.* — Wrocław, 1984.
473. Zaleski B. *Januszkiewicz Eustachy // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. — R. 1873–1878. — T. 2. — Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1879. — S. 302–331.
474. Zaleski B. *Klimaszewski Hipolit // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. — R. 1873–1878. — T. 2. — Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1879. — S. 346–349.

475. Zaleski B. Krasieński Hr. Henryk // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. — R. 1873–1878. — T. 2. — Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1879. — S. 357–358.
476. Zaleski B. Książd Hieronim Kajsiewicz (wyciąg z listów i notatek zmarłego). — Poznań, 1878. — 345 s.
477. Zaleski B. Wrotnowski Felix // Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. — R. 1870–1872. — Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1872. — S. 660–671.
478. Zaliwski J. Rewolucja polska 29 listopada 1830 r. — Paryż, 1832.
479. Zeznania i ostatnie słowo Józefa Zaliwskiego w Sądzie Karnym we Lwowie (Lwów, 27.11.1833–28.06.1835) // Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 r. / kom. red. Djakow W. A., i in. — Wrocław, 1984. — S. 356–491.
480. Zieliński J. F. Wspomnienia z tułactwa. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989.
481. Zieliński L. Emigracja polska w Anglii w latach 1831–1846 // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku. — R. 13. — Gdańsk, 1964. — S. 7–115.
482. Zienkiewicz L. J. Album Pszonki. — Paryż: Druk Bourgogne et Martinet, 1845. — 544 s.
483. Zienkiewicz L. J. Cours de la litterature polonaise en langue polonaise [zawiadomienie]. — B. m., 1859.
484. [Zienkiewicz L. J.]. Esquisse sur la vie de Kasimir Malachowski généralissime polonaise en 1831. — Paris: L. Martinet, 1847. — 40 p.
485. Zienkiewicz [L. J.] Les costumes du peuple polonais suivis d'une descriptions exacte de ses moeres, de ses usages et de ses habitudes. Ouvrage pittoresque red. et publ. par Leon Zienkiewicz. — Paris, 1841.
486. [Zienkiewicz L. J.] Listy polityczne Leona Nadwiślańskiego. List 1. Obecne położenie nasze. — Kraków: Drukarnia Uniwersytecka, 1849. — 20 s.
487. Zienkiewicz L. J. Lud Polski, czyli dokładny opis jego obyczajów, zwyczajów i ubiorów. — Strassurg, 1838.
488. [Zienkiewicz L. J.] Malowniczy podarek ludowy wiejski i miejski, naukowy i gospodarski, moralny, religijny i historyczny na dwanaście miesięcy ułożony, obejmujący wszelkiego rodzaju wiadomości dla użytku obojej płci przeznaczone. — Lipsk: Druk F. A. Brockhaus, 1865. — IV, 261 s.
489. [Zienkiewicz L. J.] Odprawa posła czyli słowo pielgrzymkie, w odpowiedzi na Poselstwo z ziemi ucisku do synów jej w rozproszeniu [Kazimierza Brodzińskiego]. — Strassburg: W tłoczni Gustawa Silbermanna, 1838. — 96 s.
490. [Zienkiewicz L. J.] La propagande démocratique en Pologne. Paroles de Dieu au peuple polonais. — Paris, 1847.
491. Zienkiewicz L. J. Przegląd polityczny pisarstwa emigracji polskiej. Prospekt. — Paryż: L. Martinet, 1847.
492. Zienkiewicz L. J. Przegląd polityczny pisarstwa emigracji polskiej. — T. 1. — Paryż: L. Martinet, 1848. — 96 s.

493. Zienkiewicz L. J. Rolnik Polski, jak to niegdyś bywało, a stan dzisiejszy pod rządem niemieckim w Galicyi. Przez wydawcę Galicyanina. — Supraśl [Kraków], 1848. — 32 s.
494. [Zienkiewicz L. J.] Szymon Konarski. — Paryż: L. Martinet, 1859.
495. Zienkiewicz L. J. Wieczory Lacha z Lachów, czyli opowiadania przy kominku starego literata polskiego. — Lipsk: F. A. Brockhaus, 1864. — 257 s.
496. Zienkiewicz L. J. Wizerunki polityczne dziejów państwa polskiego. — T. 1–4. — Lipsk: F. A. Brockhaus, 1864–1865.
497. Zienkiewicz L. J. Wizerunki polityczne literatury polskiej. Kurs publiczny wykładany w Paryżu, w okręgu Towarzystwa uczonych. — T. 1–2. — Lipsk, 1867.
498. Żaliński H. W. Z dziejów sejmu polskiego na emigracji // Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. — T. III. — Paryż, 1996. — S. 59–72.
499. Żebrowski O. Architectonique universelle ou système des réalités de l'univers et des sciences qui leur correspondent formant l'introduction à toutes les encyclopedies. — Paris, 1873. — 149 p.
500. Żebrowski O. Essai sur les principes fondamentaux de la cosmologie. — Paris, 1866. — 176 p.
501. Żebrowski O. Obraz ogólny postępu społeczeństw ludzkich. — Paryż: Drukarnia Polska, 1879. — 168 s.
502. Żebrowski O. Polska. Ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego. — Paryż: Maulde et Renou, 1847. — 87 s.
503. Żebrowski O. Tableau synoptique du système des réalités de l'Univers et des sciences qui leur correspondent. — Toulouse, 1875.
504. Żywot Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich / oprac. i wyd. E. Januszkiewicz i F. Wrotnowski. Berlin, 1861.
505. Żywczyński M. Watykan wobec powstania listopadowego. — Wyd. II. — Kraków, 1995. — 195 s.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ АЎТАРА

- 1—А. Браты Янушкевічы і тавянізм: складаныя шляхі эміграцыі // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. — Вып. 2. — Мінск: Лімарыус, 2010. — С. 115–129.
- 2—А. «Вялікая эміграцыя» і лёсы паўстанцаў 1830–1831 гг. з Віцебскай губерні // Commentarii polocenses historici. — Т. 2. — Наваполацк-Мінск, 2005. — С. 19–22.
- 3—А. Вяртанне з эміграцыі на радзіму ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з Беларусі і Літвы // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. — 2008. — № 4. — С. 52–59.
- 4—А. Дамінік Квяткоўскі і яго «Думкі пра фарміраванне ўзброенай сілы» // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. — Вып. 1. — Мінск: Лімарыус, 2009. — С. 117–128.
- 5—А. Ліцвін ці паляк? Да праблемы самавызначэння насельніцтва беларуска-літоўскіх зямель у 30–40-я гг. XIX ст. (на падставе матэрыялаў «Вялікай эміграцыі») // Актуальныя праблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социо-религиоведческих науках Беларуси, ближнего и дальнего зарубежья: материалы международной научно-теоретической конференции (Витебск, 19–20 апреля 2007 г.). — Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2007. — Ч. 1. — С. 66–68.
- 6—А. «Ліцвіны засталіся палякамі»: Урачыстае пасяджэнне Таварыства Літоўскага і Рускіх Зямель 25 сакавіка 1832 г. у Парыжы // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса / пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. — Мінск: Лімарыус, 2007. — С. 191–203.
- 7—А. Міхал Ходзька (1808–1879): паўстанец, эмігрант, літаратар // ...Пачуць, як лёсу валяцца мury: Памяці Генадзя Кісялёва. — Мінск: Лімарыус, 2009. — С. 217–249.
- 8—А. Палітыка царскага ўрада ў час паўстання 1830–1831 гг. Эміграцыя з беларускіх зямель // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII — пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы / Н. В. Анофранка [і інш.]; навук. рэд. В. В. Яноўская. — Мінск: Беларуская навука, 2006. — 446 с. — С. 130–149. (сумесна з А. М. Філатавай).
- 9—А. Рукапісныя дакументы Таварыства Літоўскага і Рускіх Зямель і Таварыства Братэрскага Аб'яднання ў бібліятэчных сховішчах Польшчы // Беларускі археаграфічны штогоднік. — Вып. 8. — Мінск: БелНДДАС, 2008. — С. 89–102.
- 10—А. Створення і дзейнасць у Францыі Товариства литовських і руських земель (1831–1833) // Український історичний збірник (2006) / Головний редактор Т. Чухліб; заступник головного редактора А. Блануца. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 79–87.
- 11—А. Стварэнне і дзейнасць Мінскага камітэта па дапамозе палітычным эмігрантам і палітычным ссыльным, якія вярталіся на радзіму (1859–1862 гг.) // Архіварыус. — Вып. 5. — Мінск, 2006. — С. 199–203.
- 12—А. Удзельнікі паўстання 1830–1831 гг. — ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў: эміграцыя, гуртаванне, дзейнасць / Аўтарэферат дысертацыі на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. — Мінск: БДУ, 2008. — 22 с.
- 13—А. Уладзіслаў Плятэр і Раперсвільскі музей // Спадчына. — 2003. — № 4–5. — С. 29–38.
- 14—А. Эміграцыя з беларускіх зямель у 1831–1863 гг.: айчынная і польская гістарыяграфія пытання // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. — 2005. — № 5. — Ч. 2. — С. 47–49.
- 15—А. Эміграцыя з беларуска-літоўскіх зямель у Заходняй Еўропе (1831–1863 гг.) // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. — 2007. — № 3. — С. 52–61.
- 16—А. Эміграцыя ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг.: крыніцы з гістарычных архіваў Беларусі і Літвы // Архіварыус. — Вып. 6. — Мінск: НГАБ, 2008. — С. 160–168.
- 17—А. Эміграцыя ў Заходнюю Еўропу ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. з Гродзенскай губерні // Весці Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Серыя гуманітарных навук. — 2007. — № 2.

ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ

Агінскі Габрыэль *133*
 Ажэшка Антоні *98, 100*
 Алэндскі Гектар *101*
 Алізар Васіль *85*
 Алізар Нарцыз *46*
 Алізароўскі Тамаш *128*
 Алькеніцкі Мойша *85, 88*
 Альцыята Ян *117*
 Аляксандр II *9, 134, 137*
 Андрайковіч Адам *144*
 Андрушкевіч Шыман *133*
 Анцыпа Ільдэфонс *139*
 Аранскі Ксаверы *58*
 Арліцкі Людвік *96*
 Арлоўскі Эдвард *32*
 Асахоўскі Ігнат *145*
 Аскерка Дамінік *84–87*
 Аскерка, нар. Валовіч, Ганна *84*
 Астроўскі Антоні *68, 123–124*
 Аткевіч Станіслаў *134*
 Бабянскі Вінцэнт *144*
 Багдановіч Аляксандр *145*
 Багдановіч Міхал *139*
 Багрым Паўлюк *128*
 Багуслаўскі Юзаф *102–103*
 Бажэнцкі Эдвард *136*
 Балінскі Міхал *89*
 Бандзкевіч Ануфры *146*
 Баневіч Уладзіслаў *145*
 Бараноўскі Казімір *90*
 Баркоўскі Караль *56*
 Баркоўскі Ян *67, 152*
 Барткевіч Вінцэнт *59*
 Баршчэўска Аліна *12*
 Басанж Гектар *118*
 Башчэвіч Крыспін *62–64, 145*
 Белазерскі Станіслаў *32*
 Белапятровіч Ежы *108*
 Белапятровіч, нар. Гедройць, Кунегунда *108–109, 153*
 Бенкендорф Аляксандр *92*
 Бергель Аляксандр *41*
 Бергель Вайцех *145*
 Бергель Зыгмунд *143*
 Бітэрніх Эдвард Мікалай *35*
 Бразевіч Караль Леанард *41*
 Бракагаўз Фрыдрых *117*
 Бранікоўскі Караль *59*
 Бронскі Антоні *82*
 Брынк Ежы *98*
 Бударкевіч Міхал *90*
 Бударэвіч Ігнат *114*
 Букаты Рамуальд *67, 152*
 Букгарт Сіверс *97*
 Булгак Аляксандр *134, 138, 146*
 Булгак Павел *87–88*
 Булгак Тамаш *98*
 Булгарын Ежы *30, 61–65, 143*
 Бурба Адам *35–36*
 Бурба Аляксандр *59*
 Бурнейка Антоні *145*
 Буткевіч Стэфан *145*
 Буткевіч Ян *37*
 Быстраноўскі Людвік *104*
 Бэм Юзаф *35, 41, 45, 53, 55, 58, 118*
 Бэрг Мікалай Васілевіч *78*
 Бялецкі Роберт *33*
 Бялінскі Валеры *40–41*
 Вадзінскі Караль Эдвард *48–49*
 Вайткевіч Шыман, ксёндз *62*
 Валадковіч Аляксандр *40, 126–127, 132*
 Валігурскі Аляксандр *104*
 Валіцкі Валеры *145*
 Валовіч Ганна, в. Аскерка *84*
 Валовіч Казімір *82*
 Валовіч Міхал *33, 82–88, 90, 93, 109, 111–112, 153*
 Валовіч Ян *86, 88*
 Ваньковіч Валенты *9*
 Варкулевіч Аляксандр *124*
 Вароніч, прымас *147*
 Васілеўскі Зыгмунт *11*
 Васілеўскі Юзаф *90*
 Васіліцкі Тамаш *86–87*
 Верашчынскі Язафат *122*
 лё Вілен Франсуа *153–154*

Вінгілевіч Скібінскі Юзаф *144*
 Віславух Віктар *139*
 Вітаўт *74, 126, 147*
 Віткоўскі Міхал *139–140*
 Вішань Валент *66*
 Вішнеўская Паўліна, в. Шыманская *97*
 Вішнеўскі Зянон *133*
 Вольскі Адам *32*
 Ворцэль Станіслаў *12, 56, 79*
 Вялічка Антоні *103*
 Вялічка Францішак *37*
 Вянгерскі Фелікс *105*
 Вярбіцкі Вінцэнт *144*
 Вярніцкі Аляксандр *12, 49*
 Вяшнеўскі Людвік *145*
 Гадон Любамір *11, 55, 61*
 Гадон Уладзімір *60, 124–125*
 Гадэбскі Францішак Ксаверы *123*
 Галінскі Францішак *145*
 Галубовіч Ала Купрыянаўна *10*
 Галязноўскі Севярын *119*
 Галянкоўскі *86–88*
 Гарадэцкі Ануфры *37*
 Гараін Тадэвуш *35*
 Гарбачова Вольга Васілеўна *10, 12, 59, 119*
 Гарбінскі Юрась *10*
 Гардон Уладзіслаў *98*
 Гардынскі Юзаф *90*
 Гарныш Антон *85*
 Гарубовіч Канстанцін *113*
 Гарыбальдзі Джузэпэ *121*
 Гарэцкі Антоні *16, 73, 113, 118, 135, 153*
 Гаўрыленка Максім *93–94*
 Гафмайстар Апалін *102–103*
 Гаштаўт Вацлаў *146*
 Гедгаўд Каётан *143*
 Гедройць Кунегунда, в. Белапятровіч *108–109, 153*
 Гейсмар Фёдар *100*
 Гелгуд Антоні *25, 42, 74, 77, 82, 97*
 Гецальд Стэфан *33, 81, 93*
 Глушневіч Антоні *48, 53, 79*
 Гопэн Аляксандр *144*
 Гоўвальт Каміл *144*
 Гофман Караль Барталамей *73, 120*
 Грабавецкі Яцэнты *27*
 Грабоўскі Маўрыцы *40*
 Грабоўскі Ян *39*
 Грабоўскі, ген. *113*
 Граткоўскі Фердынанд *134*
 Граткоўскі Ян *48*
 Граф Напалеон *39, 64, 146*
 Грос Юзаф *146*
 Грос Юльян *62, 146*
 Гружэўскі Юльюш *110*
 Грыневіч Міхал *145*
 Губарэвіч Казімір *145*
 Губарэвіч Канстанцін *61*
 Гуммель Ян *144*
 Густовіч Канстанцін *146*
 Гэльтман Віктар *11, 102, 113–115, 153*
 Гюго Віктор *120*
 Гярковіч Аляксандр *144*
 Гяцэвіч (Гячэвіч) Караль *54, 62, 143*
 Гяцэвіч (Гячэвіч) Фелікс *65, 146*
 Гячэвіч Дамінік *145*
 Дабравольскі Канстанцін *102*
 Дабранскі Юзаф *146*
 Далгарукаў Мікалай, князь *12, 84, 87, 91*
 Дамейка Ігнат *27, 41, 52–53, 57, 73, 83, 110, 118, 120, 123, 136, 154*
 Даўнаровіч Апалоніуш *144*
 Дварэцкі Ян *64, 66, 146*
 Двярніцкі Юзаф *25, 47, 92*
 Дзванкоўскі Валерыян *144*
 Дзібіч Іван *24*
 Дзявіцкі Каспар *81*
 Дмахоўскі Вінцэнт *132*
 Дмахоўскі Генрык *29, 33, 49, 93–96, 139, 153*
 Дмахоўскі Уладзімір *73*
 Доўбар Дамінік *144*
 Доўгірд Фларыян *67, 152*
 Драздоўскі Станіслаў *146*
 Друцкі-Любецкі, кн. *139*
 Дыдынскі Ян *133*
 Дырмант Канстанцін *145*
 Дэмбінскі Адольф *40*
 Дэмбінскі Генрык *45, 88, 93, 129*
 Дэмбоўскі Стэфан *118*
 Елавіцкі Аляксандр *118*
 Ельскі Людвік *29, 39*

Есман Людвік 146
 Есьман Аляксандр 59, 113
 Жаброўскі Ігнат Оскар 125
 Жавускі Отан 40
 Жарданоўскі 102
 Жупанскі Ян Канстанцін 128
 Жылінскі Ксаверы 146
 Жылінскі Станіслаў 35
 Жылінскі Ян 108
 Забела Юзаф 40
 Завістоўскі Казімір 146
 Завіша Артур 81, 112
 Залескі Браніслаў 102, 123, 127
 Залескі Вінцэнт 144
 Залескі Канстанцін 16, 29, 38, 44, 50, 52, 54–55, 57–58, 73
 Залескі Юзаф Багдан 73
 Залеўскі Іпаліт 32
 Заліўскі Юзаф 14, 33–34, 49, 64–65, 77–81, 83–84, 86, 92–97, 101, 107, 109, 111, 115, 117, 131, 154
 Замбрыцкі Людвік 48–49
 Замбрыцкі Ян 145
 Замойскі Уладзіслаў 45, 46
 Зан Стэфан 73
 Зан Тамаш 116
 Зброжак Аляксандр 96
 Звяркоўскі Валенты 79, 123
 Зугарэўскі Станіслаў 140
 Зялінскі Міхал 136
 Зялінскі Уладзімір 136
 Зянковіч Антоні 138–139
 Зянковіч Віктар 42
 Зянковіч Леан 113–117
 Зянковіч Юзаф 48, 59, 110
 Іваноўскі Алаізі 144
 Івашкевіч Ігнат 145
 Ізабэла, каралева партуг. 38
 Ізэншмідт-дэ-Мільбітц Аляксандр 42
 Казлоўскі Антоні 32
 Казьмян Станіслаў 128
 Кайсевіч Геранім 54, 57, 73–74, 134
 Калантай Гуга 117
 Каласоўскі Францішак 145
 Калембка Славамір 11, 38, 106
 Календа Караль 87–88

Калінка Валерыян 118
 Каліноўскі Станіслаў 67, 152
 Калусоўскі Генрык 40, 61–62, 65–66, 143, 153
 Калыска Адам 48, 111, 126
 Калясінскі Бенядзікт 145
 Камблевіч Юзаф 37
 Каменскі Люцыян 62
 Каменскі Юзаф 39, 61, 143
 Каменскі Юльян 61, 143
 Камінскі Станіслаў 133, 134
 Канапацкі Антоні 143
 Канарскі Станіслаў 117
 Канарскі Шыман 14, 44, 77, 82, 96–101, 104, 111, 116–117, 153
 Капчынскі Пётр 16, 53, 58
 Капярніцкі Нарцыз 37
 Карабевіч Эдмунд 64
 Карвоўскі Фердынанд 41
 Карпінскі Францішак 117
 Карповіч Андрэй 144
 Карповіч Аўгустын 66, 146
 Карповіч Юзаф 144
 Касцюшка Тадэвуш 6, 116
 Кашыц Юзаф 30, 46, 73, 110, 113, 126
 Кільвэйн Станіслаў 65, 146
 Кільдышка Юдьян 145
 Кірклеўскі Юзаф 146
 Кісялеўскі Дыянізі 136
 Клімашэўскі Іпаліт 59, 73, 123–124
 Клімовіч Ян 144
 Клінібэрт Мікалай 144
 Клот Юзаф 102
 Клот Ян 40
 Кльшэўскі Уладзіслаў 12
 Клюкоўскі Ігнат 59, 125
 Клячко Юльян 118
 Козел Адам 146
 Комар Станіслаў 133
 Комар Францішак 133
 Корсак Іаахім 144
 Корсак Ян 144
 Красінскі Генрык 126–127
 Красінскі Зыгмунт 116
 Красіцкі Казімір 88
 Краскоўскі Тамаш 108

Красніцкі Леанард 145
 Красноўскі Адольф 75
 Крафт, генерал прус. 26
 Крашэўскі Юзаф Ігнат 118, 124
 Крукавецкі Ян, ген. 88
 Крываблоцкі Ігнат 108
 Крыўкоўскі Генрык 65, 145
 Кузьмін-Караваеў Аглай 100
 Кулінскі Антоні 146
 Кульвець Даніэль 32
 Кульчыцкі Ян 67, 152
 Кумпікевіч Канстанцін 133
 Купер Джэймс Фенімар 122
 Курбацкі 85–86
 Кучынскі Леапольд 145
 Кучынскі Пётр Уладзіслаў 32
 Кучынскі Францішак 35
 Кяневіч Фелікс 101, 105, 131, 134
 Кярсноўскі Міхал 39, 62, 143
 Лабаноўскі Антэнор 40
 Лазоўскі Леанард 32, 144
 Лапінскі Дамінік 144
 Лапко Аляксандр 85, 87
 Леапольд I 40
 Левасёр, консул франц. 27
 Ленартовіч Казімір 16, 67, 70, 152
 Ліманаўскі Баляслаў 12, 78
 Лісецкі Міхал 56, 59, 134
 Лукашэвіч Вільгельм 62, 145
 Лукоўскі Андрэй 145
 Лышчынскі Адам 136
 Лышчынскі Генрык 136
 Людовік Філіп 28, 32, 80, 133
 Лялевель Іаахім 39, 44, 47, 49, 55, 63, 65, 71–74, 77–78, 89, 92, 94–97, 99, 104, 110, 119, 154
 Лямэнэ Рабэр 112
 Лянкевіч Тадэвуш 39
 Лясковіч Уладзіслаў 111, 146
 Ляскоўскі Антоні 145
 Лях-Шырма Крыстын 129
 Ляшчынскі Станіслаў 60
 Магдзінскі Тэафіл 102
 Мазіні Джузэпэ 44
 Макарска Юзаф 62, 145
 Малахоўскі Казімір 31, 116

Малевіч Гіляры 32
 Маліцкі Тэадор 145
 Малішэўскі Юзаф 60
 Маранд Шарль 30, 61
 Мартынкевіч Ян 85, 87
 Мартыновіч Роля Геранім 146
 Мартыноўскі Геранім 62
 Мархель Уладзімір 128
 Марціноўскі Юльян 146
 Марціноўскі Ян 146
 Магушэвіч Вінцэнт 64–65, 67–68, 110, 146, 152
 Махвіц Адам 145
 Махвіц Канстанцін 62, 146
 Мацэвіч Станіслаў 63
 Машкоўскі Каспер 98–99
 Мераеўскі Мікалай 131
 Мераслаўскі Людвік 102
 Мігурскі Вінцэнт 95, 144
 Мікалай I 9, 21, 26, 91, 103, 131, 133
 Мілашэўскі Міхал 134
 Мількевіч Эдвард 40, 145
 Міржавіч Фёдар 102
 Мірскі Мікалай 144
 Мірскі Фердынанд 63, 143
 Мірскі Тэафіл, князь 88
 Місінскі Генрык 94
 Міхалоўскі Алаізі 144
 Міхалоўскі Юзаф 139
 Міхалоўскі Юльёш Цэзар 145
 Міхелевіч Аўсей 85
 Міціна М. 12
 Міцкевіч Адам 9, 11–12, 16, 41, 49–50, 60, 67, 71–74, 108, 110, 112, 118–123, 128
 Міцкевіч Рафал 144
 Міцкевіч Уладзіслаў 12, 112, 120
 Міцкевіч Францішак 41, 73
 Міццюа Юзаф 65, 146
 Мор Томас 129–130
 Мураўеў Міхаіл Мікалаевіч 23, 84, 86–87, 90–91
 Мураўскі Юльян 144
 Мюрэй 128
 Мясешка Пётр 85
 Мярвінскі Стэфан 143
 Навіцкі Вінцэнт 73

Навіцкі Гіляры 144
 Навіцкі Людвік 64, 66, 146
 Навіцкі Напалеон 131
 Нагумовіч Ізыдар 85, 87
 Накваскі Генрык 71
 Напалеон I 6, 28
 Напалеон III 67, 135
 Наркевіч Ігнат Юзаф 146
 Нарэўскі Юзаф 32
 Невяровіч Людвік 145
 Невяровіч Уладзіслаў 136
 Невяровіч Ян Алаізі 75
 Незабітоўскі Калікст 134
 Незабітоўскі Стэфан 131
 Нешакоць Вінцэнт 109
 Новак Анджэй 10, 12, 58
 Нядзвецкі Леанард 73
 Нямцэвіч Караль 108, 113, 131
 Нямцэвіч-Урсын Юльян 39,
 73, 111, 119–120
 Няцонскі Ігнат 90
 Орда Людвік 98
 Орда Напалеон 9, 136, 139, 153
 Павел I 6
 Падбярэскі Фартунат 39
 Падчашынскі Міхал 50, 54, 56
 Панасюк Васіль 85, 87
 Панасюк Лявон 85–87
 Панасюк Ян 85, 87
 Панятоўскія 44
 Парчэўскі Канстанцін 59
 Пасербскі Платон 35, 103, 139–140
 Пагоцкая, кн. 89
 Патрыкоўскі Альфонс 67, 143, 152
 Патрыкоўскі Францішак 67, 152
 Патрыкоўскі Юзаф 55, 65–66,
 73–74, 110, 135
 Патуліцкі Казімір 52
 Пераноўскі Любіч Міхал 146
 Песакоўскі Міхал 85–87
 Песляк Караль 65, 138–139, 143
 Петрашэўскі Міхал 133
 Петрашэўскі Тэафіл 133
 Петрусевіч Францішак 144
 Пігань Станіслаў 128
 Пішчатоўскі Адам 82

Плятэр Людвік 60
 Плятэр Уладзіслаў 12, 30, 39, 47–48, 54,
 58–59, 73, 107, 118, 120–122, 154
 Плятэр Цэзар 30, 41, 48, 57–59,
 73, 113, 153
 Плятэр Эмілія 110
 Прагалінскі Ян Дамінік 37
 Пранеўскі Марцэлі 67, 152
 Працішэўская Юзэфа 102
 Працішэўскі Адольф 102
 Працішэўскі Антоні 48, 51, 139
 Працішэўскі Геранім 139
 Працішэўскі Францішак 102
 Працлаўскі Леан 58, 82, 96, 109, 153
 Прозар Маўрыцы 59
 Прускі Антоні Станіслаў 37
 Прушынскі Фелікс Прот 40
 Прыалгоўскі Андрэй 59, 67, 152
 Пужыцкі Юзаф 40
 Пунэр Юльош 144
 Пуслоўскі Фелікс 39, 132, 146
 Пуслоўскі Цітус 82
 Путкамер Ваўрынец 90
 Путкамер Марыя 90
 Пэдра, дон 35, 41, 89
 Пяткевіч Валерыян 29, 44, 48, 94–96
 Пяткевіч Людвік 39, 134
 Пяткевіч Міхал 73, 109
 Пяткевіч Мэдард 109
 Пятроўскі Карнэль 39
 Пятроўскі Руфін 123
 Пятроўскі Тэлесфор 138
 Рагоза Мікалай 75, 143
 Радзевіч Ігнат 98–100
 Радзюк Аляксандр Рыгоравіч 20
 Раецкі Валенты 102
 Рамбялінскі Раймунд 112
 Раморына Джыралама 26
 Раньне Аніцэты, гл. *Рэгнер Аніцэты*
 Ратч Васіль 11
 Раўкоўскі Дамінік 88, 90
 Раўкоўскі Зыгмунт 90
 Рахлевіч Леан 144
 Рачкоўскі Міхал 35
 Роланд Францішак 25
 Ромэр Эдвард 89, 104, 125

дэ Ронка Яўген 108
 Рудаміна Цітус 145
 Ружыцкі Самуэль 26
 Рупейка Францішак 146
 Руткоўскі Казімір 59
 Руткоўскі Канстанцін 145
 Рыбінскі Мацей 25, 67, 108
 Рымкевіч, палкоўнік 69
 Рыпінскі Аляксандр 9, 16, 75, 126, 128–129
 Рэгнер (Рэнігер, Раньне) Аніцэты 102–103
 Рэдэрова Данута 12
 Рэр Ян 102
 Сабалеўскі Міхал 67–68, 152
 Савашкевіч Антоні 100
 Савашкевіч Леан Леапольд 39
 Савіцкі Шыман 144
 Савіч Францішак 98, 100–101
 Сакалоўская Тэклія, в. Янушкевіч 119
 Сакалоўскі Антоні 35
 Сакалоўскі Пётр 62, 145
 Сакалоўскі Юзаф 146
 фон Сакен 19
 Саньковіч Францішак 146
 Сапега Ганна, в. Чаргарыская 45
 Сасінскі Міхал 32
 Свідэрскі Оскар 102
 Свяніцкі Караль 144
 Себасьяні Гарацый 28
 Селень Геркулес 145
 Семяненка Пётр 61–62, 64, 143
 Сідаркевіч Сцяпан 85, 87
 Скаўронак Ежы 104
 Скульскі Стэфан 25
 Сцяўнарскі 146
 Славацкі Юльош 11, 49, 57
 Сламчэўскі Міхал 102
 Слізевіч Ян 144
 Ставінскі Эдвард 103
 Станевіч Эзэхель 60
 Станеўскі Антоні 35
 Статкевіч Антоні 32
 Стачкоўскі Агатон 65
 Стракоўскі Агатон 65, 144
 Страшэвіч Аляксандр 145
 Страшэвіч Юзаф 109–110, 120
 Страшэўска Марыя 12, 109, 117

Стыпулкоўскі Люцыян 41
 Стэфанаў Казімір 32
 Сузін Аўгустын 102
 Сузін Калікст 96
 Сцюарт Дадлі 127
 Сырэвіч Адам 146
 Сырэвіч Ксаверы 63, 143
 Сырэвіч Юзаф 61, 67–68, 143, 152
 Сюціла Тамаш 144
 Сяйчук Фёдар 85, 87
 Сямашка Міхал 145
 Тавянскі Андрэй 111–112, 122, 125–126
 Тавянскі Караль 62, 144
 Тамкевіч Казімір 67, 152
 Тарашкевіч Людвік 102
 Тарлецкі Ян 144
 Трамбецкі Станіслаў 123
 Траскоўскі Канстанцін 55
 Трубяцкі Аляксей 100
 Тур Караль 88
 Уладкоўскі Антоні 35
 Умінскі Ян 49, 51
 Уратноўскі Фелікс 50, 52–53,
 59, 111, 119–123, 125
 Урбановіч Юзаф 67, 104, 152
 Урбановіч Юльян 102
 Урсын Нямцэвіч, гл. *Нямцэвіч Урсын*
 Урублеўскі Юзаф 40
 Уяздоўскі Тамаш 130
 Файнгаўз Давід 67, 102, 105
 Фергюсан Роберт 130
 Філатава Алена Мікалаеўна 12
 Фрыдэрый Вільгельм III 24
 Фядута Аляксандр Іосіфавіч 10
 Фялінская Ева 99
 Фяратка Мікалай 85, 87
 Хадкевіч Ігнат 96, 112
 Хаецкі Эдмунд 117
 Халхоўскі Валерыян 16
 Хамскі Юзаф Тадэвуш 111
 Хатомскі Фердынанд 67, 152
 Хаўстовіч Мікола 128–129
 Хлапіцкі Юзаф 54, 82
 Хлапоўскі Дзэідэры 25, 88, 97
 Хлябзевіч Ян 40
 Ходзька Бенядыкт 65, 145

Ходзька Леанард 9, 12, 52, 58, 67–68, 73, 78–79, 108, 152–154
 Ходзька Міхал 33, 41, 52, 61–63, 95, 111–112, 125
 Ходзька Станіслаў 73
 Хомскі Адольф 145
 Хомскі Аўгуст 59
 Цемналонскі Беньядзікт 144
 Ціхоўскі Адольф 123
 Цьер Адольф 72
 Чайкоўскі Міхал 68
 Чарнеўскі Антоні 146
 Чарнецкі Казімір 40
 Чартарыская, нар. Сапега, Ганна 45
 Чартарыскі Адам Ежы 26, 35–37, 41, 44–47, 51, 67–70, 92, 103–105, 120–121, 124, 126–127, 129
 Чартарыскі Уладзіслаў 121
 Шабанскі Францішак 84–87
 Шаблоўскі Барталамей 89–91
 Шалевіч Адольф 144
 Шастакоўскі Станіслаў 122
 Шатравіч Павел 40
 Шацфайер Юльёш 144
 Швед Вячаслаў Віталевіч 12
 Швыкоўскі Казімір 153
 Шпэк Эдвард 81, 93
 Шрэтэр Якуб 110
 Шумскі Станіслаў 89, 104
 Шушкевіч Аляксандр 145
 Шчэпінскі Юзаф Пётр 59
 Шчэрба Платон 66, 146
 Шыланскі Тэадор 144
 Шыманоўскі Юзаф 25, 82
 Шыманская Тэклія 88, 91
 Шыманская, нар. Вішнеўская, Паліна 97
 Шыманскі Ежы Стэфан 97
 Шыманскі Марцэлі 33, 82, 88–93
 Шыманскі Тамаш 88

Шымборскі, ксёндз 90–91
 Шымкевіч Дамінік 104
 Шымкоўскі Вінцэнт 134
 Шэмёт Антоні 102
 Шэмёт Францішак 57–58, 71, 73, 96
 Эйсмант Ян 90–91
 Эстрэйхер Караль 128
 Эстэргазэ 69
 Юкічкаў, палк. 91
 Юр’евіч Ян 67, 152
 Юрцэвіч Эдвард 145
 Юрцэвіч Якуб 35
 Юхновіч Міхал 40
 Юшкевіч Міхал 134
 Юшкевіч Ян 98
 Яблоцкі Казімір 146
 Яжоўскі Антоні 90
 Яздоўскі Антоні 146
 Якутовіч Марцін 86
 Яленскі Рафал 67, 125–126, 152
 Яленскі Уладзіслаў 99
 Яленскі Ян 98
 Яністоўскі Казімір 67, 152
 Ян Казімір, кароль РП 60
 Яновіч Алаізі 30–31
 Яноўскі Людвік
 Яноўскі Ян Непамуцэн 114
 Янушкевіч Адольф 119
 Янушкевіч Яўстах 49, 51, 53–55, 60, 111, 117–120, 122, 153
 Янушкевіч, нар. Сакалоўская, Тэклія 119
 Ястрэмбскі Фелікс 40, 62, 145
 Яўтак Караль 59, 65, 143
 Яцкевіч Юзаф 84–85, 87
 Яцкоўскі Ігнат 126–128, 139
 Яцкоўскі Міхал 55, 59, 61
 Яцкоўскі Юзаф 144
 Яцэвіч Ануфры 59

ПАКАЗАЛЬНІК ГЕАГРАФІЧНЫХ НАЗВАЎ

Авіньён, г. 29–31, 33–34, 39, 48, 52–53, 55–56, 81, 93–94
 Адэса, г. 100–101
 Азія 119
 Алэрон, востраў 31
 Алжыр 27, 31–32, 34, 36–37
 Альмянская Кашара, гл. *Кашары*
 Амерыка 14, 27, 37, 89, 92, 110
 Англія 24, 27, 34, 37, 39, 44, 107, 126–127, 130
 Ангулем, г. 38
 Апочка, г. 75
 Аран, г. 37
 Аржантон, г. 30
 Арлеан, г. 38, 45
 Асманская імперыя 46
 Аўгустоўскае ваяводства 54, 61, 84, 88, 97
 Аўстрыйская імперыя (Аўстрыя) 25–27, 37, 42, 79, 83, 94–95, 126, 131–132
 Афганістан 46
 Афрыка 37
 Ашмянскі пав. Віленскай губ. 20
 Бабруйск, г. 100
 Бабруйскі пав. Мінскай губ. 99, 126
 Баварыя 83
 Бавэ, г. 38
 Базэль 94
 Балтыйскае мора 37, 122, 146
 Бальцэнікі, маёнтак 90
 Барысаўскі пав. Мінскай губ. 139
 Бацінэль, прыгарад Парыжа 124
 Безансон, г. 30, 33–34, 50, 52–56, 55–56, 59–65, 74, 97, 108, 110
 Белавежская пушча 84, 99, 108
 Беларусь 5–12, 14–17, 22, 24, 28, 37, 42, 44, 49–50, 58–61, 68–70, 75, 77–78, 82, 93–96, 98, 100–101, 103–104, 111, 129–131, 135, 141–142
 Беласток, г. 74, 84, 86
 Беластоцкая вобласць (Беласточчына) 18–19, 23, 61, 90
 Бельгія 39–40, 97, 118
 Берлін, г. 69
 Берн, кантон 34, 83

Біскупава Горка г. Гданьска 27
 Браслаўскі пав. Віленскай губ. 20, 94
 Брусэль, г. 39, 109
 Брэст, г. 55, 85
 Брэсцкая вобласць 99
 Брэсцкі пав. Гродзенскай губ. 11, 113, 136
 Буг, р. 102
 Бузанс, г. 30
 Бурж, г. 31–33, 48, 55, 59, 114
 Быхаўскі пав. Магілёўскай губ. 139
 Бярдыхаў, г. 98
 Вавер, м. 97
 Ваклюз, дэп. 29–30
 Вальнская губ. 18
 Вальны 21, 28, 48, 53, 56, 75, 97
 Варацэвічы, маэнт. Кобрынскага пав. Гродзенскай губ. 136
 Варонежская губ. 84
 Варшава, г. 15–17, 20–21, 24, 49, 54, 77, 82, 88–89, 93–94, 100, 108–109, 111–113, 117
 Варшаўскае Княства (Герцагства) 6, 72, 97, 109
 Ваўкавыск, г. 85
 Ваўкавыскі пав. Гродзенскай губ. 86, 93, 133
 Версаль 123
 Вілейскі пав. Мінскай губ. 52, 95, 132
 Віленская губ. (Віленшчына) 9–10, 17–20, 23–24, 27–28, 35, 40–41, 44, 65, 70, 89, 101, 124–125, 133–134, 137, 141
 Віленскі пав. Віленскай губ. 49
 Вілія, р. 52
 Вількамірскі пав. Віленскай губ. 39, 54, 89, 133–134
 Вільня, г. 14, 19–20, 55, 77, 85, 88–91, 94, 97–102, 104, 113, 122, 130, 137
 Віргэмбэрг 93
 Віцебск, г. 23
 Віцебская губ. 9–10, 20, 22, 27–28, 75, 94
 Вішнеўская гміна Люблінскага ваяв. 93–94
 Воранава, м. Лідскага пав. Гродзенскай губ. 85
 Вулька Плябанская, в. Каралеўства Польскага 93
 Вышгарад, г. 67
 Вьен, дэп. 36

Вэсульт, г. 31, 33–34
 Вялікабрытанія 38–40, 44
 Вялікае княства Літоўскае 6, 8, 21, 25, 27–28, 48–49, 54–57, 59–63, 72, 74–75, 80, 82, 88, 97, 102, 119, 127
 Вялікапольшча 41
 Вялікі Ноўгарад, гл. *Ноўгарад Вялікі*
 Вяцкая губ. 87
 Галіцыя 25–26, 33, 65, 68, 72, 79, 81, 89, 93–96, 104–105, 114–116
 Гамбург, г. 92, 108
 Гарвіч, порт 37
 Гаўр, г. 37, 103
 Гданьск, г. 27, 124
 Генуя, г. 41
 Германія 34
 Герцагства Варшаўскае, гл. *Варшаўскае Княства*
 Гродзенская губ. 9–10, 18–20, 23, 27–28, 55, 84, 86, 89–91, 93, 108, 132, 134, 139
 Гродзенскі пав. Гродзенскай губ. 86, 90, 132
 Гродна, г. 14, 19, 23, 69, 74, 84, 87–88, 90–91
 Грохаў, м. 97
 Давыд-Гарадок, м. 134
 Дайнараўшчына, маёнт. 90
 Двор Новы, маёнт. 90
 Дзвіна, р. 148
 Днепр, р. 148
 Добкішкі, в. Кальварыйскага пав. Ломжынскага дэп. Княства Варшаўскага 97
 Друскенікі, г. 101
 Дрэздэн, г. 41, 89, 96
 Ду, дэп. 30
 Дыжон, г. 32–34
 Еўропа 6–7, 9, 11, 13, 27–29, 33, 38, 41–42, 44–46, 48, 51, 56, 70–72, 92, 103, 106, 110, 118, 120, 121, 125–127, 132, 138, 141–142, 147
 Жалібор 82
 Жмудзь 28, 56, 60, 69, 82, 88, 104, 125
 Жура, дэп. 31
 Забалаць, маёнт. 90
 Забалаць, в. Браслаўскага пав. Віленскай губ. 94
 Задвор’е, в. Слонімскага пав. Гродзенскай губ. 85

Замосце, г. 100
 ЗША 37
 Іспанія 37, 40, 67
 Ісудун, г. 30
 Італія 41–42, 67, 112, 127
 Каан, г. 65, 110
 Кальвадо, дэп. 36, 65
 Кальварыйскі пав. Аўгустоўскага ваяв. 97
 Кальварыйскі пав. Ломжынскага дэп. Княства Варшаўскага 97
 Калядзічы, маёнт. Слонімскага пав. Гродзенскай губ. 84
 Камары, гл. *Кашары*
 Канстанс, кантон 83
 Каор, г. 33
 Карпаты 148
 Катавіцы, г. 15
 Каўказ 46, 91, 101, 132–133, 140
 Кашары, маёнт. Пінскага пав. Мінскай губ. 99
 Кейданы, г. 23
 Кельн, г. 69
 Кёнігсберг, г. 104–105
 Кіеў, г. 98, 100–101
 Кіеўская губ. 18
 Клайпеда, г. 103
 Кнышын, м. 102
 Княства (Герцагства) Варшаўскае, гл. *Варшаўскае Княства*
 Кобрынскі пав. Гродзенскай губ. 132
 Ковенскі пав. Ковенскай губ. 103, 139
 Коўна, г. 134
 Кракаў, г. 11, 15–16, 27, 37, 72, 78, 81, 97, 104–105, 115–116, 130
 Кракаўская рэспубліка 27, 81
 Крамянец, г. 67
 Крулявец, г. 25, 69
 Крэтынга, г. 103
 Куфштэйн, турма 95
 Латвія 94
 Лаўры, в. Ваўкавыскага пав. Гродзенскай губ. 93
 Лё, дэп. 33
 Лейпцыг, г. 11, 115, 117
 Лён-лё-Санье, г. 31, 33–34, 62–63
 Лё-Пюі, г. 31
 Леўру, г. 30, 59, 64

Лідскі пав. Гродзенскай губ. 86
 Ліён, г. 81
 Лісабон, г. 35
 Літва 5–8, 10–12, 14–17, 22, 24, 27, 37, 42, 48–54, 56, 58–63, 68–71, 73, 77–78, 82–83, 89, 94–96, 100–105, 111, 130, 135, 141–142, 148, 150–151
 Ломжа, г. 97
 Ломжынскі дэп. Княства Варшаўскага 97
 Лондан, г. 38–39, 92, 97, 126–127, 129, 133
 Лукі, г. 75
 Львоў, г. 95
 Люблін, г. 93–94
 Люблінскае ваяв. 26
 Люнэль, г. 31, 53, 55
 Люсэрн, кантон 83
 Ля-Блянк, г. 30
 Лянд, дэп. 36, 109
 Ля-Шатр, г. 30
 Магілёўская губ. 9–10, 20, 22, 27–28, 75, 133
 Мазовія 71, 74
 Мазырскі пав. Мінскай губ. 99, 101–102, 123, 131
 Манпэлье, г. 32–33, 35, 45, 154
 Манш, дэп. 36
 Маравія 25
 Марсэль, г. 33, 124
 Марыямпольскі пав. Аўгустоўскага ваяв. 97
 Масква, г. 20, 147
 Мёрт, дэп. 33
 Міжземнае мора 31
 Мілан, г. 42
 Мінск, г. 14, 19, 137
 Мінская губ. 9–10, 18–20, 23, 27–28, 44, 93, 101, 133, 138
 Міхалкаўшчына, маёнт. 90
 Модлін, г. 100
 Мон-дэ-Марсан, м. 109
 Мэтц, г. 50
 Навагрудак, г. 23, 31
 Навагрудскі пав. Гродзенскай губ. 30, 85, 108, 124, 139
 Навіны, в. Навагрудскага пав. Гродзенскай губ. 85
 Нагародавічы, в. Слонімскага пав. Гродзенскай губ. 73
 Нансі, г. 33, 45, 59–60

Невядзь, р. 52
 Нёман, р. 74
 Новы Стаў, г. 26
 Ноўгарад Вялікі 147
 Нью-Ёрк, г. 110
 Об, дэп. 33, 124
 Одра, р. 148
 Осла, г. 104
 От-Люар, дэп. 31
 П’ямонт 67
 Падолле 21, 48, 56, 75
 Падольская губ. 18
 Пазнанскае княства 33, 72, 79, 81, 84, 89, 101–103, 105
 Паланга, г. 82
 Палессе 99
 Паневеж, г. 97
 Партугалія 35, 41, 58
 Парыж, г. 10–11, 28–29, 31–33, 35–36, 38, 44–45, 47–48, 52–53, 59–60, 62, 65, 75–76, 78, 81–83, 89, 92–97, 104, 108–114, 116, 118–120, 122–123, 125–126, 129, 132–134, 138, 154
 Парэчка, маёнт. Слонімскага пав. Гродзенскай губ. 82–83, 85–86
 Персія 46, 125
 Пінскі пав. Мінскай губ. 99, 139
 Плоцкае ваяв. Каралеўства Польскага 84
 Плябанская Вулька, гл. *Вулька Плябанская*
 Познань, г. 16, 68, 102, 112, 119, 128
 Полацк, г. 75
 Польскае Каралеўства 6, 8, 19–21, 24–26, 47, 52, 54–55, 57, 61, 72–74, 82, 84, 89, 93–95, 97, 101, 104–105, 109, 112, 130–131, 133–135
 Польшча 11, 16–17, 20, 24, 46, 52, 56, 60, 63, 68–69, 71–72, 75, 77–80, 82–83, 101, 108, 110–111, 114–115, 117–122, 125–127, 130, 141, 148, 150–151
 Портсмут, г. 39, 44
 Пружанскі пав. Гродзенскай губ. 83, 86, 115, 132
 Прусія 14, 24–27, 30–31, 37, 41–42, 52, 54, 69, 79, 82–84, 86, 89, 93, 97, 101, 103–104, 124, 126–127, 131–132, 141
 Прыпяць, р. 75
 Пскоў, г. 75, 147

Пуацье, г. 36, 125
 П'ямонт 67
 Равіцчы, маёнт. 90
 Радунь, маёнт. 90
 Раперсвіль, г. 121, 154
 Расіенскі пав. Віленскай губ. 17, 63, 102–104, 109, 133
 Расійская імперыя (Расія) 5, 6, 14, 20–24, 26–27, 33, 40–41, 46, 49, 69, 79–81, 91–97, 100–101, 103, 107, 122, 126–127, 129, 132, 135, 139–142
 Росаш, в. Вішнеўскай гміны Люблінскага ваяв. 93
 Русь 56, 68, 148, 150–151
 Русь Белая 56, 75
 Русь Чорная 56, 75, 148
 Русь Чырвоная 56, 75
 Рым, г. 41, 46
 Рэч Паспалітая 5–6, 8–9, 11, 16, 20, 26–33, 38, 41–44, 47, 52–53, 56–57, 60, 68–70, 72, 74–75, 77–78, 83–84, 93–94, 97, 101–105, 108, 113–120, 124, 126–129, 141–142
 Рэчыцкі пав. Мінскай губ. 99
 Саксонія 41, 84
 Сален, г. 31, 33–34, 62–63, 89
 Санкт-Пецярбург, г. 12, 20, 80, 92
 Свіслач, г. 23, 93
 Свянцянскі пав. Віленскай губ. 109
 Седльцы, г. 93
 Сейны, г. 97
 Сібір 83, 87, 91, 94, 96, 100, 119, 139
 Слонім, г. 85, 86
 Слонімскі пав. Гродзенскай губ. (Слонімшчына) 31, 73, 82, 84–86, 110, 116, 136
 Слуцкі пав. Мінскай губ. 95, 99, 117, 138
 Смаленск, г. 113
 Смаленскае княства 56
 Столінскі раён Брэсцкай вобласці 99
 Стравенікі, маёнт. Віленскай губ. 133
 Страсбург, г. 32, 33, 36, 50–52, 55, 72
 Сямігароддзе 25
 Томскі пав. Томскай губ. 100
 Троцкі пав. Віленскай губ. 49,

88–89, 121, 139
 Труа, г. 33, 124
 Трыест, порт 27, 37, 42, 95, 130
 Тулуза, г. 36
 Тур, г. 38, 124
 Турцыя 122
 Тыльзіт, г. 104
 Уаз, дэп. 38
 Украіна 11, 22, 48–50, 56, 59–60, 67–70, 75, 78, 99–101, 127, 135, 141–142
 Упіцкі пав. Віленскай, затым Ковенскай губ. 133, 139
 Фінікія 125
 Фішэва, в. 26
 Франкфурт-на-Майне, г. 34, 68
 Францыя 7, 14, 16, 24–42, 48, 50–52, 54, 62, 65, 73, 78, 80–83, 89, 91–97, 101–103, 105, 107, 112, 113, 115, 117–120, 126–127, 130, 132–135, 138–139, 141
 Цельшаўскі пав. Віленскай губ. 17, 24, 60, 124
 Цюрых, г. 121
 Чорнае мора 122
 Чылі 118
 Чэхія 93
 Шавельскі пав. Віленскай губ. 17, 133
 Шарант, дэп. 38
 Шарант-Энфэр'эр, дэп. 35
 Шатару, г. 30, 59, 65
 Шаўлі, г. 97
 Шаціён, г. 30, 119
 Швейцарыя 6, 34, 37, 39–40, 83, 89, 93, 97, 121
 Штэйр, г. 26
 Шчара, р. 86, 102
 Шэр, дэп. 31
 Экс, востраў 31
 Эльблэнг, г. 26, 97
 Эндр, дэп. 30, 33, 64
 Эндр-э-Люар, дэп. 38
 Эроль, дэп. 31–32
 Яловікі, фальв. Слонімскага пав. Гродзенскай губ. 85
 Янава, м. Каралеўства Польскага 94

SUMMARY

The Evicted from the Homeland: Emigration from Belarus and Lithuania in the Aftermath of the November Uprising (1830s–1870s)

The study investigates one of the most overlooked problems of the history of the nineteenth century — the emigration of the participants in the 1830–1831 rebellion (known as the November Uprising) from the territories of contemporary Belarus and Lithuania. After a brief survey of the historiography and sources used in the study, the author examines the main reasons for emigration, which included extremely severe, in comparison with the previous period, repressions against the rebels, enforced by the Russian authorities, and patriotic fervour widely spread amongst the rebels even after their defeat.

The overall number of emigrants from Belarus and Lithuania amounted to around 1500–1700 people, the overwhelming majority of whom originated in Vilna, Grodno and Minsk governorates. A slew of different factors determined the arrival of the main amount of the emigrants in the countries of Western Europe. A vast body of them settled in the territory of France, the government of which rendered financial assistance.

In France the natives of Belarus and Lithuania founded a few separate organizations: the Society of Lithuanian and Russian Lands (SLRL), the Society of Fraternal Solidarity and the Lithuanian-Russian Club. During the initial period only SLRL managed to arrange a few public actions and carry out some of its projects, e.g. the collecting and publicationes the rebels' memories. Nevertheless, none of the above-mentioned organizations managed to achieve its goals and exist for a sufficient time.

Over the course of the 1830s and 1840s the emigrants made some influence on the development of the national liberation movement in their home country. In the 1830s there took place two actions arranged under the guidance of Joseph Zaliwski and Szymon Konarski, which went on to develop in the lands of Belarus and Lithuania. The emissaries managed to achieve only minimal success. Both these actions were brutally suppressed and a number of the participants (Michał Wollowicz, Szymon Konarski and others) were executed. However, in the 1840s the sending of emissaries continued and even increased rapidly during the revolutionary events of 1846–1849 in Europe. Nonetheless, at that time they did not fulfill their objectives either. At the end of the 1850s and on the eve of the 1863 uprising the emigration almost stopped influencing the events occurring in the homeland.

The emigrants sought to compensate for political failure with the struggle on the ideological front. The absence of strict censorship, a lot of free time and other factors facilitated the creation and publication of a vast amount of fiction, memoir, publicistic and scientific works. The emigration gave Belarusian culture such outstanding people as Ignacy Domeyko, Aleksander Rypiński, Ignacy Jackowski, Hipolit Klimaszewski, Jozef Straszewski, Władysław Plater, Eustachy Januskiewicz, Michał Chodzko and many others.

The failures in achieving the goals brought some emigrants to the conclusion that it would be appropriate to accept an amnesty granted by the government (in case such an opportunity appeared) and return to the home country. As a result, about 200 natives of Belarus and Lithuania petitioned for permission to return to the homeland. Not all who had petitioned gained opportunity to return without fear of persecution; some of those who did had to remain in exile heavy travel expenses.

RÉSUMÉ

Les chassés du pays natal: L'émigration de Bélarus et Lithuanie après l'insurrection du novembre (les années trente — soixante-dix du XIX siècle)

L'ouvrage est consacré aux recherches d'un des problèmes peu étudiés de l'histoire du XIX siècle — l'émigration des participants de l'insurrection de 1830–1831 («l'insurrection de novembre») d'origine des territoires de Bélarus et Lithuanie modernes. Après la courte revue de l'historiographie du problème et des sources utilisées en recherches, les causes essentielles de l'émigration ont analysées. Ce sont les repressions excessivement sévères, en comparant avec le période précédent, des autorités russes contre les participants d'insurrection, et aussi les dispositions patriotiques largement diffusées parmi les insurgés même au moment de la défaite.

La quantité commune des émigrés de Bélarus et Lithuanie a fait 1500–1700 hommes environ. La supériorité de ce nombre a l'origine des gouvernements de Vilno, de Grodno et de Minsk. L'ensemble des différents facteurs a déterminé le départ de nombre essentiel des émigrés dans les pays de l'Europe Occidental. La plupart d'eux s'est trouvée sur le territoire de France dont le gouvernement a porté secours matériel aux émigrés.

Les émigrés d'origine de Bélarus et Lithuanie ont fondés en France quelques organisations séparées — La Société Lithuanienne et des Terres Russiennes (SLTR), La Société d'Union Fraternelle, Le Club Lithuano-Russien. Seul SLTR a réussi à passer quelques mesures publiques et à réaliser certains ses projets, par exemple le rassemblement et la publication des souvenirs des participants de l'insurrection, pendant premier période de l'émigration. Cependant aucune des organisations nommées ci-dessus n'a pas pu obtenir ces buts et exister longtemps.

Durant tout le période des années trente et quarante de XIX siècle les émigrés ont influés sur le développement du mouvement national d'émancipation à la patrie. Pendant les années trente ont-elles été organisées deux grandes actions développantes immédiat sur les terres de Bélarus et Lithuanie, sous la dirrections de Joseph Zaliwski et de Szymon Konarski. Les émmissaires n'ont réussis à obtenir que le minimum des succès. En somme toutes deux ces actions ont été pressées, et les certains participants (Michał Wollowicz, Szymon Konarski et autres) exécutés. Malgré ça l'envoi des émmissaires ne cessait pas durant les années quarante et a augmentée fort pendant les événements révolutionnaires en Europe en 1846–1849. Cependant ils n'ont pas parvenus à obtenir ces buts aussi. A la fin des années cinquante et à la veille de l'insurrection de 1863 l'émigration presque cessait d'influer sur les événements politiques à la patrie.

Les émigrés ont aspirés à compenser un certain point la défaite sur l'arène politique par la lutte sur le front idéologique. L'absence à l'Europe Occidental de rude censure politique, la disposition de beaucoup de temps libre et autres facteurs ont concourt à écrire et éditer beaucoup d'œuvre d'art, des mémoires, de science, de publiciste etc. L'émigration a donnée à Bélarus et Lithuanie Ignacy Domeyko, Aleksander Rypiński, Ignacy Jackowski, Hipolit Klimaszewski, Jozef Straszewski, Władysław Plater, Eustachy Januszkiewicz, Michał Chodźko et autres hommes de culture.

Les insuccès d'obtenir ces buts ont eus pour conséquence que les certains représentants de l'émigrations ont fait les conclusions de la conformité au but de recevoir (à l'occasion) l'amnistie de gouvernement russe et de revenir à la patrie. En résultat près de 200 émigrés de Bélarus et Lithuanie ont présentés ces petitions de la permission de revenir. Ce ne sont pas tous des présentés qui a reçus la possibilité à revenir sans la crainte des repressions, et une partie des la reçus a été contraint à rester à l'émigration pour les difficultés matérielles du retour.

STRESZCZENIE

Wynani z rodzinnego kraju: Emigracja polistopadowa z Białorusi i Litwy (lata trzydzieste — siedemdziesiąte XIX wieku)

Niniejsza praca poświęcona jest zbadaniu jednego w mniej znanych problemów historii XIX wieku — emigracji uczestników powstania listopadowego 1830–1831 r., pochodzących z terenów dzisiejszej Litwy i Białorusi. Po krótkim przeglądzie historiografii problemu i wykorzystanych w badaniu źródeł, rozpatrzone zostały główne powody emigracji, a mianowicie nadzwyczaj surowe, w porównaniu z poprzednim okresem, represje rządu rosyjskiego, skierowane przeciwko uczestnikom powstania, jak również nastroje patriotyczne, szeroko rozpowszechnione wśród uczestników powstania nawet w chwili jego klęski.

Ogólna liczba emigrantów tego okresu z Białorusi i Litwy stanowi 1500–1700 osób, w przeważającej większości z guberni wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej. Zbieg różnych okoliczności spowodował ukierunkowanie przeważnej liczby emigrantów do krajów Europy Zachodniej. Gros znalazło się na terenie Francji, rząd której wspierał emigrantów materialnie.

Emigranci rodem z Białorusi i Litwy stworzyli we Francji kilka organizacji — Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich (TLZR), Towarzystwo Zjednoczenia się Braterskiego i Klub Litewsko-Ruski. Samemu tylko TLZR udało się w początkowym okresie emigracji zorganizować kilka imprez publicznych i zrealizować niektóre swoje projekty, jak na przykład zbiór i wydanie wspomnień uczestników powstania. Żadna jednak z wymienionych organizacji nie zdołała dopiąć swoich celów i przetrwać dłuższego okresu czasu.

W przeciągu okresu lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku emigranci wpływali na rozwój ruchu narodowo-wyzwoleńczego w kraju. W latach trzydziestych zostały zorganizowane dwie wielkie akcje z Józefem Zaliwskim i Szymonem Konarskim na czele, które miały kontynuację za ziemiach Białorusi i Litwy. Emisariuszom udało się jednak osiągnąć tylko niewielkie sukcesy. Obydwie te akcje zostały surowo stłumione, a niektórzy spośród ich uczestników (Michał Wołłowicz, Szymon Konarski i in.) zostali skazani na śmierć. Mimo tego w latach czterdziestych wysyłania emisariuszy nie zaprzestano, a w okresie rewolucyjnych wypadków w Europie 1846–1849 r. akcja ta nawet wyraźnie przybrała na sile. Także wówczas jednak nie udało się osiągnąć wyznaczonych przez emigranckie ośrodki celów. W końcu lat pięćdziesiątych i w przededniu powstania styczniowego emigracja niemal utraciła wszelki wpływ na wypadki polityczne w kraju.

Niepowodzenie na arenie politycznej emigranci starali się kompensować w pewnym stopniu walką na froncie ideologicznym. Brak w Europie Zachodniej surowej cenzury politycznej, duża ilość wolnego czasu i inne czynniki złożyły się na napisanie i wydanie olbrzymiej liczby utworów: artystycznych, pamiątkarskich, naukowych, publicystycznych itd. Emigracja dała Białorusi i Litwie takie postaci jako Ignacy Domeyko, Aleksander Rypiński, Ignacy Jackowski, Hipolit Klimaszewski, Józef Straszewicz, Władysław Plater, Eustachy Januszkiewicz, Michał Chodźko i wielu innych.

Brak sukcesów w osiągnięciu stawianych sobie przez emigrację celów doprowadzał niektórych jej przedstawicieli do wniosku o celowości przyjęcia — w razie ogłoszenia takowej — amnestii ze strony rządu rosyjskiego i powrotu do kraju. Ostatecznie około 200 emigrantów rodem z Białorusi i Litwy złożyło podania o pozwolenie powrotu do kraju. Nie wszyscy skorzystali z takiej możliwości powrotu z obawy represji, a część aplikujących musiała pozostać ostatecznie w emigracji z powodu trudności finansowych.

РЕЗЮМЕ

Изгнанные из родимого края: Посленоябрьская эмиграция из Беларуси и Литвы (1830–1870-е года)

Работа посвящается исследованию одной из малоизученных проблем истории XIX в. — эмиграции участников восстания 1830–1831 гг. («ноябрьского»), происходящих с территорий современных Беларуси и Литвы. После краткого обзора историографии проблемы и источников, использованных при исследовании, рассматриваются основные причины эмиграции. Ими являлись необыкновенно суровые, в сравнении с предыдущим периодом, репрессии российских властей против участников восстания, а также патриотические настроения, широко распространенные среди повстанцев даже в момент поражения.

Общая численность эмигрантов из Беларуси и Литвы составляла примерно 1500–1700 человек, преимущественное большинство которых происходили из Виленской, Гродненской и Минской губерний. Совокупность различных факторов определили прибытие основного количества эмигрантов в страны Западной Европы. Большая их часть оказалась на территории Франции, правительство которой оказывало эмигрантам материальную поддержку.

Уроженцами Беларуси и Литвы были созданы во Франции несколько отдельных организаций — Общество Литовское и Русских Земель (ОЛРЗ), Общество Братского Единения и Литовско-Русский Клуб. Лишь только ОЛРЗ удалось в первоначальный период эмиграции провести несколько публичных мероприятий и реализовать некоторые свои проекты, например, сбор и публикацию воспоминаний участников восстания. Однако ни одна из выше упомянутых организаций не смогла добиться поставленных целей и просуществовать продолжительное время.

В течение всего периода 30–40-х гг. XIX в. эмигранты оказывали влияние на развитие национально-освободительного движения на родине. В 30-е гг. были организованы две крупные акции под руководством Юзефа Заливского и Шимона Конарского, которые имели непосредственное развитие на землях Беларуси и Литвы. Эмиссарам удалось достичь лишь минимальных успехов. В целом обе эти акции были жестоко подавлены, а ряд их участников (Михал Воллович, Шимон Конарский и др.) казнен. Несмотря на это, в 40-х гг. присылка эмиссаров не прекращалась, а во время революционных событий в Европе в 1846–1849 гг. резко увеличилась. Однако и в это время им не удалось добиться поставленных целей. В конце 50-х гг. и накануне восстания 1863 г. эмиграция практически перестала влиять на события на родине.

Поражение на политической арене эмигранты стремились в некоторой степени компенсировать борьбой на идеологическом фронте. Отсутствие в Западной Европе жесткой политической цензуры, наличие большого количества свободного времени и др. факторы содействовали написанию и изданию огромного количества произведений: художественных, мемуарных, научных, публицистических и т. д. Эмиграция дала белорусской культуре таких деятелей, как Игнатий Домейко, Александр Рыпинский, Игнатий Яцковский, Ипполит Климашевский, Юзеф Страшевич, Владислав Плятер, Евстафий Янушкевич, Михал Ходько и многих других.

Неудачи в достижении поставленных целей в эмиграции приводили некоторых ее представителей к выводу о целесообразности принятия (в случае появления возможности) амнистии российского правительства и возвращения на родину. В результате около 200 уроженцев Беларуси и Литвы подали прошения о разрешении вернуться на родину. Не все из подавших эти прошения получили возможность вернуться, не опасаясь репрессий, а часть получивших ее вынуждена была остаться в эмиграции из-за финансовых трудностей, связанных с возвращением.

Навуковае выданне

Матвейчык Дзмітрый Часлававіч ВЫГНАНЫЯ З РОДНАГА КРАЮ Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады)

Адказны за выпуск *М. Шыбо*

Вокладка *Г. Мацур*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *М. Чарнякевіч*

Падпісана ў друк 00.09.2011. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 12,09. Ул.-выд. арк. 13,5. Наклад 200 асобн. Заказ 1979.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». ЛВ № 02330/0003920 ад 16.03.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

Надрукавана ў друкарні ТДА «НоваПрынт». ЛП № 02330/0552786 ад 25.02.2009.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Матвейчык, Д. Ч.

М 33 Выгнанья з роднага краю : Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады) / Д. Ч. Матвейчык. — Мінск : Лімарыус, 2011. — 200 с. : іл.

ISBN 978-985-6968-17-7.

Манаграфія прысвечана адной з малавядомых старонак гісторыі грамадска-палітычнага руху на землях Беларусі і Літвы ў XIX ст. — эміграцыі ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг. На падставе шырокага кола разнастайных крыніц даследуецца вялікая колькасць звязаных з эміграцыяй пытанняў.

Прызначаецца для спецыялістаў па гісторыі Беларусі, навучэнцаў ВНУ, а таксама для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй.

УДК 94(476+474.5)

ББК 63.3(4)